

- (૨) ઉપરાંત “જૈનધર્મ-તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર” એ વિષે એક અલગ અન્ય કાર્ષ વિદ્વાન પાસે લખાવવાનો વિચાર ચાલે છે.
- (૩) તે પછી “વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ-તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર” એ સૌના નિરૂપણનો એક નિબંધ હરીદ્રાપથી લખવા સભાએ વિદ્વાનોને આમંત્ર્યા હતા. તેમાંથી રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીનો નિબંધ પસંદ થયો હતો. અને તે તેમણે સભાની યોજના પ્રમાણે રૂ. ૫૦૦ લઈ પોતાને ખર્ચે પોતાના માલિકી હક્કથી સને ૧૯૧૭ માં છપાવ્યો હતો. એ પ્રથમ આવૃત્તિ ખપી જતાં સભાએ તેના માલિકી હક્ક તેમની કનેથી ખરીદી લીધા અને દ્વિતીય સુધારેલી આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું તેમને સોંપવામાં આવ્યું છે. એ અન્ય હવે સુધારેલા-વધારેલા સ્વરૂપમાં ગુજરાતી વાચક સમૂહ સમક્ષ યોગ્યક સમયમાં પ્રકટ થનાર છે.
- (૪) તે પછી ઉપલા જણાવેલા ધોરણે જ “જૈનધર્મનો ઇતિહાસ-તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર” એ નિબંધ પણ હરીદ્રાપથી લખવા વિદ્વાનોને આમંત્ર્યા હતા; અને એમ આવેલા નિબંધોમાંથી રા. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીનો નિબંધ પસંદ થયો હતો. અને તે તેમણે રૂ. ૫૦૦ નું પારિતોષિકે લઈ પોતાના માલિકી હક્કથી સને ૧૯૨૫ માં છપાવ્યો પણ હતો. તેની પહેલી આવૃત્તિ ખપી જતાં, સભાએ તેના માલિકીહક્ક ખરીદ્યા, અને તે સુધારી-વધારી અઘડતરીય કરવાનું કામ તેમને જ સોંપવામાં આવ્યું હતું. એમણે એમ તૈયાર કરેલો એ અન્ય ગુજરાતી વાચક સમૂહ આગળ ચાલુ વરસમાં રજુ થઈ ગયો છે.

- (૫) તે પંચી “અહુનવર, એ નામનો સર્જનજૂનો મંત્ર-પારસી ધર્મતત્ત્વનું વૈદિક દષ્ટિએ અવલોકન” એ નિબંધ રા. રા. માનશંકર પીતાંજરદાસ મહેતાનો સભાએ પ્રકટ કરેલો છે.
- (૬) તે પંચી “શાકત સંપ્રદાય-તેના સિદ્ધાન્તો ગુજરાતમાં પ્રચાર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર” એ વિશે એક ગ્રંથ દિ. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, ખી. એ., માણ દિવાન સાહેબ ખંભાત, એમણે તૈયાર કરી આપનાં સભાએ સને ૧૯૩૨ માં પ્રકટ કર્યો છે.
- (૭) હવે “કળીર સંપ્રદાય-તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર” એ ગ્રંથ રા. રા. કિસનસિંહ ગો. ચાવડાએ લખેલો પ્રકટ થાય છે.

આ ઐતિહાસિક, સૈદ્ધાન્તિક અને સાહિત્યિક દષ્ટિએ લખાવાતી ગ્રંથાવલિને પૂરતું પ્રોત્સાહન અને ઉત્તેજન વાચનરસિક ગુજરાતી જનસમૂહ તરફથી સવેળા મળતું જશે, તો ગુજરાતમાં અને ગુજરાતી જનસમૂહમાં પ્રચલિત આવા ‘બીજા ધર્મો-ઈસ્લામ, જરથોસ્ત, ખ્રીસ્ત તેમજ મોટા ધર્મિક સંપ્રદાયો, તેના સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતમાં પ્રચાર અને ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસર’ એ વિશે ગ્રંથો લખાવવાનો પોતાનો ઉપક્રમ ચાલુ રાખવા શ્રી હાર્જીસ ગુજરાતી સભાની ધારણા છે; અને તે સંબંધમાં તમચ વિદ્વાનો સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ચાલે છે. પ્રભુધન્યા હશે તો સભાનો એ મનોરથ પાર ઉતરશે. વાચનરસિક જનસમૂહ આ ગ્રંથાવલિનો લાભ લઈ શકે તે માટે તેની કિંમત પડતર લાવે રાખેલી છે, એ અત્રે જણાવવાની જરૂર જણાય છે.

સુખંધ, આસો વદિ ૧

સુખંધાર, તા. ૨-૧૦-૩૭.

અંબાલાલ શુ. જાની

સહાયક મન્ત્રી:શ્રી ફા. શુ. સભા.

શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા-મુંબઈ

૩૬૫, સભામંદિર, વિદ્યુતભાષ પટેલરોડ, કેએસ લાખન, મુંબઈ નં. ૪

સાળા, પાઠશાળા, અને પુસ્તકાલયોના સંગ્રહ

માટે અધીરું કિંમતની ગોઠવણ.

રાસમાળા ભા ૧-૨	રૂ. ૫-૮-૦
ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક સાધનો ભાગ ૧-૨ (સાથે)	„ ૧-૦-૦
રમ્મકલેખ	„ ૦-૧૦-૦
અહુલપર	„ ૦-૮-૦
સાક્ષાત્ પ્રદાય	„ ૧-૮-૦
ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો ભા ૧-૨ ફરોના	૪-૮-૦
મહાભારત પદ્ય ધ્રુવ ભાગ ૧ લો આદિ અને સમાપ્ત	„ ૧-૦-૦
ભાગ ૨ ને આરંભ ૫૧	„ ૧-૦-૦
ભાગ ૩ ને વિરાટ અને ઉદ્યોગપર	„ ૧-૦-૦
ગુજરાતના ઇતિહાસિક ઐતિહાસિક પ્રસંગો તથા વાર્તાઓ	„ ૦-૧૨-૦
મતુવિંશતિ પ્રબંધ (ગુજ)	„ ૧-૦-૦
પ્રબંધવિંશતિમણિ (ગુજ)	„ ૧-૦-૦
પંચદંડ	„ ૦-૧૨-૦
૩૫મુંદરકથા	„ ૦-૮-૦
રામચરિત ભા ૨ ને	„ ૦-૧૨-૦
ભુલિવધંક વ્યાખ્યાનમાળા	„ ૦-૬-૦
ઉંસાવતિ વિશ્વમયરિત	„ ૦-૧૨-૦
જીવન અને ઉત્કાન્તિ (સચિત)	„ ૦-૧૨-૦
શ્રી. કૃષ્ણકૃષ્ણ ઠાકુર સચિત ૧૨ પ્રકાર પાત્રો	„ ૦-૧૨-૦
ઉદ્યામાન સાક્ષ અને ગુજરાતની આબોધવા	„ ૧-૦-૦
પૂરનીનો ઉત્તિહાસ (સચિત)	„ ૦-૧૨-૦
ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય ભા ૧	
૨૧ સાક્ષ ન લે. દિ નાં વ્યાખ્યાન	„ ૩-૦-૦
ગુજરાતનું પ્રાકૃતિક અને વ્યાપારી ભૂગોળવિજ્ઞાન	„ ૦-૧૨-૦
ઉપર સંગ્રહ અને સિદ્ધાન્તો, ગુજરાતનાં પ્રદેશ	„ ૧-૦-૦
રોવધર્મ (ગુજરાતનાં પ્રમાણ, સિદ્ધાન્તો)	„ ૧-૦-૦

પ્રવેશક

ઇતિહાસ માત્ર નોંધ નથી. ઇતિહાસ છે નોંધ અને મીમાંસા, બોધ અને કથા, એમ ચાર પાંખડીનું શુભ, ચાર પહેલોવાળું રતન, ચાર સ્રોતના સંગમથી થતો મહાનદ, ચાર જુદા જુદા બુદ્ધિવ્યાપારોનું ચીકું. પરંતુ ઇતિહાસવિદ્યા અને ઐતિહાસિક પદ્ધતિની વિચારણાનું આ ગૌરવ હિન્દી માનસ હજી હવે ધીરે ધીરે જ શીખતું આવે છે. ભાવનામૂર્તિઓને સર્વસ્વ સમર્પનાર આપણી સંસ્કૃતિ તેમને ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ જેવી સજીવન અને વાસ્તવિક પણુ માનવા-મનવવાને ચતાખ્દોઓ અને સહસ્રાખ્દોઓથી મથતી આવેલી છે, અને આર્થ બુદ્ધિની આ એક નખખાઈનું એક અતિવિચિત્ર પારણામ આ પણુ આવેલું છે, કે પાર્થ અને મહાવીર, છુદ્ધ અને અશોક, પૃથ્વીરાજ અને જગદેવ જેવી ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓની આસપાસ આપણે ઇતકથાઓ અને ચમત્કારો ગૂંથીગૂંથીને એ રાક્ષાઓના ડુંગરા તળે આપણે તે તે જીવનને લગતી વાસ્તવિક દૃષ્ટીકોને દાટી દહને અને વિકૃત કરી નાખીને લગભગ અશભ્ય બનાવી દીધી છે.

રામ ઝરખે બૈડકે
સખકા મુજરા લેત
જૈસી જિનકી ચાકરી
વૈસા ઉનકો દેત.”

“મન લગ્ગો મેરા માર રહ્યો મે”

જો સુખ પાયો રામભજનમેં સો સુખ નાહિં અમીરીમેં—મન લગ્ગો
ભલા જૂરા સખકો સુનિ લીજે કર શુજરાન ગરીબીમેં—મન લગ્ગો

હાથમેં કૂડિ જગવમેં સોટા ચારો દિસિ જગીરીમે—મન લગ્ગો
આખિર મલ્લ તન ખાક મિનૈગા કહા ફિરત મગરીમે—મન લગ્ગો
કહત કખીરા સુન ભાઇ સાધો સાહિબ મિનૈ સખરીમે—મન લગ્ગો”.

વગેરે હિન્દુ જેવા મહાખડમાય ઠેઠ ઠેર જાણીતા પદોના કવિ
કખીર સાહેબના ખડિત ઇતિહાસની પણ આપણી જનતાની
અમલકારગકુતાએ એજ વને કરી નાખેલી છે એમના વિશે એકસ
માહિતી એટલી તો આછી ઉતરી આવી છે કે તે બધી સીધે સીધી
નોંધવામા દશ વાક્ય પણ ન જોઇએ

કખીર સાહેબ મુસ્લિમ જુલાહા નીરના પુત્ર હતા. તેને
ત્યાજ ઉછર્યા હતા આજીવિકા ખાટે પોતે પણ એજ ધધો કરતા
હતા અને કાશીમા ધણો અમલ રહ્યા હતા મુસ્લિમો પોતાનો અમલ
જેમ જેમ વિસ્તારતા ગયા તેમ તેમ મારી દોડાને હનરો દિન્દુઓને
વટલાવતા પણ ગયેલા તે વખતના હિન્દુ આચારમા ખાનપાન શુદ્ધિ-
નો મહિમા પણ એટલો બધો વધી પડેલો હતો, કે મુસ્લિમ સરદાર
અર્ધ કરતા જે ગામ આગળ પડાવ કરે, ત્યાના જલાસોને
“અલાડાવે,” એટલે તે ગામની આખી વસતી પેતાને વટલાયવી
માને, એમ પણ હતું

શ્રી રામાનંદના જીવનમાં તે વખતના હિન્દુઓની શૈશ્યાશૈશ્ય-
ભાવનાનું આથી જે ઉત્કટ દર્શનત જોવામા આવે છે શ્રી રામાનુજની
પરંપરામા એમનાથી (એમને ન ગણતા) ત્રીજા પાટે આવેલા આચાર્ય
રામવાનદ કાશી આીને વસ્યા હતા, અને કિશોર વયથી એમના સિષ્ય
થયેલા રામાનંદ પોતાની અપૂર્વ વિદ્યા અને શક્તિએ થોડા વખતમાજ
એમના મુખ્ય અને માનીતા સિષ્ય બની ગયા હતા ભરજુવાનીમાં
શ્રી. રામાનંદ યાત્રાએ નીકળ્યા, અને ન્દાના ગોટાં તમામ તીર્થોમાં
ધૂમતા ધૂમતા તથા રથગે રથગે જુદા જુદા પથો અને આચાર્યોના
મંત્રો વિશે ગાન મેગવના મેગવના તેમ ચર્ચામા તે સર્વ આમળ

પોતાનો પ્રભાવ પાડતા પાડતા, વર્ષો પછી ન્યારે તે પાછા કાશી આવ્યા, ત્યારે એમની દિગ્વિજયના જેવી યરાત્રી મહાયાત્રાથી અદેખાઇએ ધૂધવાતા એમના એક બે ગુરુમંધુઓએ ગુરુશ્ર આગળ સવાલ મૂક્યો: “ગુરુશ્ર! આટલાંટલાં લાંબા પર્યટનમાં એમનાથી જાણે અમણે કંઈ કંઈ અશુદ્ધિઓ થઈ ગયેલી હોવી જ નોંધએ, તો એમણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરી દેહશુદ્ધિ કરવી ઘટે ખરૂં ને?” રાધવાનંદજીના અનુયાયીઓમાંથી ઘણી મોટી મંખ્યાને પણ આ સૂચના અવરય અમલમાં મુકવા જેની લાગી, પરંતુ રામાનંદને પોતાને એ ન રુચી; અને એ તો દૃઢ રહેશે, જરાય મયક નહીં આપે એમ રાધવાનંદજીએ ન્યારે નોંધું, ત્યારે એમની પોતાની રિચિતિ સૂઠી વચ્ચે સોપારીના જેવી કફોડી થઇ ગઇ. એક જાજુ એમનો પોતાના પટ્ટશિષ્ય માટે અનદદ અંગત પ્રેમ અને સકારણુ પક્ષપાત, અને બીજી જાજુ અનુયાયીઓની અંધ હડને લીધે તેમનો મોટો ભાગ બંક કરે એવો સંભવ, એટલે એમણે પોતે જ ખુશીથી રામાનંદજીને રજા આપી, “ભલે તો ત્હમે ત્હમारी જુદી માઠી રથાપો, મ્હારા આશીર્વાદ છે.” રામાનંદી અને રામાવતને નામે જાણીતા મંપ્રદાયના આરંભનો ઇતિહાસ આ પ્રકારનો છે.

કંપીરનાં માતાપિતા અને એમની આસપાસના કાશી પ્રગણામાંના વધુકરો એક બે ઝમાના કે થોડા સમયથી જ સુમલમાન થયેલ, એટલે ખાનપાન, નમાજપદ્ધતિ, સાધુમંતોને બદલે ફકીર દરવેશોને પૂજવા, જાડી ધર્મજિજ્ઞાસા હોય તેટલે દરજગે બદલગાનને ઠેકાણે સૂફીઓ અને જોધિયાઓનું ગાનામૃત મેળવવું, વગેરે બામનો-માં તેઓ આમપાસની હિન્દુ વસતીથી જુદા પડી ગયેલા, તથાપિ તેમના પૂર્વજોની તેમને વારસે મળેલી હિન્દુ સંસ્કૃતિ તરફનો એમનો સમજાવ છેક ઉઠી ગયેલો હોવો જોઈએ, એમ માની લેવું તે અનૈતિહાસિક અને તેમને અન્યાય કરવા જેવું છે. કંપીર ઉછરતો હતો તે સમયમા તે પ્રદેશના જાણીતા સૂફી શેખ તકી નામે હતા. કંપીર સાહેબમાં ધર્મજિજ્ઞાસા જન્મતાં પ્રથમ તેઓ આ સૂફીના શિષ્ય થયા.

શ્રી. રામાનંદે કાશીમાં પોતાનો નવો સંપ્રદાય માંડતાની સાથે હિન્દુ સંપ્રદાયોની પરંપરાગ્રાહ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં મૌલિક અને ક્રાન્તિકારક ફેરફારો દાખલ કર્યા. “ઘર્ણનામ્ બ્રાહ્મણો ગુરુઃ” એ સૂત્ર કરતાં “બ્રહ્મ વેત્તિ સ બ્રાહ્મણઃ” એ સૂત્રને તેમણે આગળ કર્યું. શૈવ્યાશૈવ્ય અને બાહ્યાચાર શુદ્ધિ કરતાં તેમણે સાચી ભક્તિની તન્મયતાને કિંમતી ગણી. અને આમ “જાતિ પાતિ પૂઠે નહિ ડાઘ, હરિકો ભજે સો હરિકા હોધ” એ માનવ માત્રની સમાનતાનું મહા-સૂત્ર, મુરિશ્વમ આત્માચારોએ ચોતગ્રંથી શુદ્ધ થઈ ગયેલા મધ્યકાલીન હિન્દુ સમાજમાં પ્રથમ પહેલું સક્રિય વ્યવહારમા મૂકાય છે આ શ્રી. રામાનંદને દ્વારે. શંકરાચાર્યથી ગાઢીને તે વખત લગીના આચાર્યોના મુખ્ય શિષ્યો લેખે બ્રાહ્મણો જ લેવાતા. શ્રી. રામાનંદે એ પ્રજ્ઞાલિકા તોડી. એમના બાર મુખ્ય શિષ્યોમાં જે ઊંચો છે, પીપા કાઢાર લગાયક હિંસક કામના છે, ધનો ભગત જાટ કણ્ણી છે; સેણો ભગત વાગંદ છે; કચીર સાહેબ મુરિશ્વમ વણકર છે; રેઠદાસ અંત્યજ ચમાર જાતિનો છે; અને વળી પોતે પર્યટણના અમૂલ્ય કાયદો જાતે અનુભવેલા, એટલે પોતાના શિષ્યોના ન્દાના મોટા ટોળાઓને તેઓ પરિશ્રમણમાં મોકલતા જ રહેતા, તેમ રાજ ને રાજ કાશીશેત્રમાં આવના યાત્રાળુઓમાંથી સંન્યાસીઓ, જ્ઞાનીઓ, શાધુઓ, ભગતો આદિને માટે પોતાનો અખાડો સદાય ખુલ્લો રાખતા. જ્યાં ને ત્યાં આચારાદિના ન્દાના ન્દાના વાડાઓ અને પ્રત્યેકની ખીજ બધા સામે અમાનુષી મૂગ, એવું એમના આ અખાડામા મુદ્દથ નહીં, તેથી પણ ઘણા ત્યાં આકર્ષાના અને બાલ બેદો વિરે ઉદાર સદનશીલના, તથા અંનરની એકતા હોય ત્યાં ઉમંગકાજર્થો આતિગનના પ્રત્યક્ષ પાઠ શીખના.

હિન્દુ-મુરિશ્વમ બાડામાઢી અને કાપાકાપીના સૈકાઓ પછી આમ રામ-રદ્દીમની એકનાના સનાતન પાયા ઉપર બંનેના બાઈ-ચારાના નવા યુગનો અરુણોદય દલિદાસ શ્રી. રામાનંદથી ગણે છે,

અને શ્રી. રામાનંદની જ પરંપરામાં કળીર અને નાનક આવે છે. ઘોડી વાર પછી ગોસાંઈ તુલસીદાસજીએ શ્રી. રામાનંદની પરંપરામાં જ પ્રકટ થાય છે, અને નિર્ગુણ ઉપાસનાનો તેમ 'સખી ભોમ ગોપાલકી' એ બંધુભાવનો ફેલાવ વધતો જાય છે.

કળીર સાહેબ શ્રી. રામાનંદના શિષ્ય થયા તેમા પાછલી રાતનું અંધાર, ધાટનાં પગથિયાં ઉતરતા શ્રી. રામાનંદનો પગ અઝાપ્યા મુગ્ધિમ પર પડવાનો અકસ્માત, એમના મુખથી રામ ! રામ ! એ સદજ ઉદ્ગાર, અને તેને જ પોતાનો શુરુમેત્ર માની લઈ કળીર સાહેબનું બગજબરીએ શ્રી. રામાનંદના શિષ્ય થવું, —એ કથાએ બાલિશતાની જરૂર જ નથી. કળીરને ભગત લેખે અને શક્તિએ શ્રી. રામાનંદે લાયક દીદા, અને પોતાના નવા સંપ્રદાયની પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે જ તેમણે એમને સ્વીકારી લીધા. વળી કળીર પોતાની અસાધારણ પ્રતિભા અને પાત્રતાએ જ બધા શિષ્યોમા મોખરે પણ આવ્યા.

રામાનુજ, રામાનંદ અને કળીર ત્રણેએ અસાધારણ લાખા આધુષ્ય ભોગવ્યા. વળી જૂનવું નહોં કે મુસ્લિમ ગણનાના ૧૦૦ વર્ષ = ૩૫,૫૦૦ દિવસ = વર્ષના ૩૬૫૨ દિવસને દિસાએ લગભગ ત્રણ વર્ષ થી જાય. અને કળીર સાહેબ સિકંદર લોદી ગાદીએ આવ્યો ત્યારે હયાત હતા, તેમ રામાનંદ અને રામાનુજની પણ જન્મ-સાલના કરતા નોધાયલી મૃત્યુમાલ વધારે માનવા લાયક જણાય છે.

રામાનંદીએ દેશભરમા ધૂમતા જ રહ્યા, ચર્ચાઓ કરતા જ રહ્યા, તેની સાથે સાથે બજનો અને પદો, સાખીઓ, છંપા અને પ્રભાતિયાં સંભળાવતા જ રહ્યા. કળીર સાહેબની કૃતિઓના અતિ ત્વરિત અને અતિ બહોળા ફેલાવો ખુલાસો પણ એ જ છે. રામાનંદી સંપ્રદાયની પર્યટણવિશિષ્ટતા જ એની સાચી અને પૂરી બંધબેસતી આવી છે. વળી હિન્દુ-મુસ્લિમ ધર્મવિરોધ, સંસ્કૃતિવિરોધ, આચારવિરોધ,

અને સ્વાર્થવિરોધે હાલહવાલ થતા દેશને જાંડામા જાંડા એટલે ધર્મના પાયા ઉપર ઐશ્ય અને બધુભાવના નવા સર્જનની પરમ આવશ્યકતા હતી, એટલે ચાલી રહેલ સત્યાનાશમાથી ઉગરવાનો એક માત્ર ઉપાય આવો નવો કે ફરી પ્રકટાવાતો પ્રકાશ હતો, તો અગત યસ્ત થતી અને મહાભમણે ચડેલી પ્રજામા જૂની સમ્મત વિદ્યા, તેની પરંપરા, તેના સાધનો, તેની રાહાઓ, આદિ તમામ લૂના પકયા હતા, ક્યાક મહા પ્રયત્ને અને મરવા વાકેજ જીવતા 'તા, બોલીના ઝરણો જ સર્વત્ર કુદરતી વહને વહી રહ્યા હતા, તેમા જરાનરા મુકડેલીએ ધણા મોટા પ્રદેશમા એકસરખી સમજાય એવી આ એટ ચટકદાર, વારતવ જીવનાનુભવના રંગે રંગેતી, ગેય અને અદ માદ રહી જાય એવી દ્રુકી તથાપિ અર્થધન કૃતિઓ, મનજર સુભા-પિતો અને સાહિત્યના નવા અને વળી સુગમ અવતાર લેખે પશુ-ધર્મ અને પથના ઝવડાનો જેને રચાથી અણગમો એવા દુનિયાદારીના રસિકોને પશુ કાને આવતા જ જિતી લે એવી હતી (કથાનો, કાવ્યનો કે નાટકનો કૃતિદાસવિકાસ જેતાય જણાશે કે ન્હાની ન્હાની કૃતિઓ, બેસેડો, સંવાદો, પ્રવેશોના છોટા રૂપમા કનાખીજ ફૂગી નીકળે છે, પછી તેનો બીજો ત્રીજો એમ એક પછી એક ફાન લેવાય તેમ તેમ કૃતિઓ મોગી સંકુલ આખા વિશ્વની સમગ્રતાને ન્યાય આપવા મથતી જોવામા આવે છે, અને અતે સિદ્ધ થાય છે નરનકથા, મહાકાવ્ય, ખ્યાળી નાટક આદિના સુસંગૃહીત સુપરિચીત ધાટ) આ દૃષ્ટિએ ગોસાધ ધ્રુગસીતાસ અને જયસીની મહા કૃતિઓના મૂલ પશુ કબીરના આ છોટા છોટા કુદરતી અને મોઢ પ્રજા કરે દીકા કરે દાખલો આપે વાધો ઉગાવે મુકડેલી ગ્લુ કરે અને તત્કાલ વહેતા નિખાતસ અને નિર્મલ પારદર્શક સુદર અને મધુર ઝરણા છે

રામાનન્દ-ન્યોતિસિખા શુધ યર્ધ તે પ્દેવા તેમા કબીર-ન્યોતિ સિખા ભગી સોફેટીસ-ન્યોતિસિખા શુધ યર્ધ તે પ્દેલાં તેમા ખેટો-ન્યોતિસિખા ભગી જીસસ-ન્યોતિસિખા શુધ યર્ધ તે પછી

કેટલેક સમયે પોત-જ્યોતિષિયા પ્રક્ટી. તેણે પોતાનું સ્નેહ-ગર્વસ્વ
 હસમય યવામાં દોમી દીધું, તે એટલે સુધી કે એ પ્રતિઓના
 રૂળ રૂપ ક્રિયાનિતીમાં હમસવાદ અને પોતવાદ બેમાયુમ રીતે
 અભેદ પામી એકાકાર થઇ ગયા છે, અને ક્રિયાનિતીનું દીર્ઘ
 હસમના ભાવનાવાદને કેટલું આભારી છે, તથા પોતના વિચાર-
 મિનાર પ્રમાણેની વ્યવસ્થાને કેટલું આભારી છે, તેનું તારતમ્ય
 માનવવૃદ્ધિની શક્તિમયોદાયી પર રહી નય એવો ગદન કોયડો છે.
 કબીર માટેનું મુસવમાન છતાં તેમને બેશક તેમની લાયકાત ઉપર-
 થી જ પોતાના મુખ્ય શિષ્યોમાંના એક લેખે સ્થાપવા જેટલી
 ઉદારતાયજ્ઞો એક આચાર્ય હિન્દુ મંદિર પોતાની પ્રતિષ્ઠિત મર્વવંદ
 આચાર્યપીઠોમાંની એક ઉપર સ્થાપી રાખી, તો તે સૂચી બદો
 પ્રદ્યાદના જેવી વક્તિભાવનાને ય અપનાવી શકે, મુરિલમ
 કલેવનમાં હિન્દુ-મુરિલમ એકતાના બધુભાવને ખીચરી રજો, પ્રકાશી
 રજો, અને હિન્દુ લગતો અને મંત્રોની અમર પ્રણાલિમાં સ્થાન
 પામ્યો. ધર્મદષ્ટાઓની આકાશમંગામાં તારા જેવો સ્થિર જ્યોત
 સ્વયંપ્રકાશ દીપ્તિ ગ્યો.

ગ. રા. ભાઈથી કિસનમિત્ર આ પુતકના “કબીરનો
 ગુજરાતમાં પ્રભાવ,” અને “કબીર મંત્રદાયની ગુજરાતી સાહિત્ય
 ઉપર અસર” એ છેલ્લા પ્રકરણોમાં મીરાથી માઢીને એમના
 પોતાના વહીવના ગુરુ નિરાત લગત લગીની ગુજરાતી કવિતામાં
 બાલ્ય અમરો કઇ કઇ અને કેટલી જોવામાં આવે છે, એ મોટો
 પ્રશ્ન તપાસે છે. ગા. મા. ત્રિ, કૃષ્ણવાવ ઝવેરી, કનૈયાલાલ
 મુનશી, આનંદલાલ કુવ, આદિએ કરેલી એકદેથી ચર્ચાઓમાંથી
 ઉપયોગી અવન-જો દાકે છે, અને અંગત માહિતીની તેમ સંશોધને
 પ્રાપ્ત કરેલી કેટલીક મુદ્દાની દકીકતોને પણ પોતાની ચર્ચામાં ગૂંથી
 લઈ, આખો વિષય સમગ્રપણે વિસ્તારથી અને ગુજરાતી સાહિત્ય-
 વાટિકામાં જણે એક ખૂણે (સફાઈ કાગળ કે સંમાળ દેખરેખ

વિનાનો પડી રહેલો તેને) સંસ્કારતા હોય એવી સેવાપુદ્ધિએ રજૂ કરે છે. પુસ્તકનો આ ખંડ તેના બીજા કોઈ પણ ખંડ કરતા, ગુજરાતી વાચકની દૃષ્ટિએ, ઉત્તરતા ગણવેના નથી જ. અખ્યાની કૃતિઓમાં કંપીરવાણીની અસર સામસામા અવનરણો માથે વધારે વિગતથી એમણે દર્શાવી હોત તો આ ખંડનું મૂલ્ય તેઓ સારી પેઠે વધારી શકત વળી કંપીરવાણી એવું બળ નથી કે તેને રામાનંદી સંપ્રદાય કે કંપીર પંથીના ભગતો અને સંતોની ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વમાંથી શ્રુતગતમાં વચ્ચા જ કરતી વાણીથી અન્ય રાખીને—આ અસર તો કંપીરવાણીની જ બીજા કરાની નહીં, એ પ્રમાણેનું એક વિધાન સામ્રીય ચોક્ખાધથી થઈ શકે

આપણા સાહિત્યનો ઇતિહાસ તપાસનારા અને તેમાં બહારથી આવેના બીજા સંસ્કારો આદિના બનાવન વિશે મીમાંસા કરનારા આપણે મુરિક્ષિત બ્રાહ્મણનાણિયા, ઉપનિષદો, વેદાન્ત, ગીતા, રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, પુરાણો, કશ્નિદાસાદિ કવિઓના કાવ્યો, ભતૃહરિ આદિના રતકો, પચતન, સિદાસનદાત્રિશતિ, અરેમિયન નાહદસ, શેખમાદી, હાશીઝ આદિ એક જ મોટા વર્ણુલોમાં જ ભમ્યા કરિયે અને ગોધાધ રહિયે, તો તો શહેરો અને દરબારો, બગીચો અને ધોરી રસ્તા, વાડીઓ અને ઉપનનોમાં જ આખી પ્રજા આની જાય, એવી અપર્યાપ્ત માન્યતાનું પગિણામ છે ગામડા અને ખેતરો, જંગલો અને કુંગરા રણો અને કચ્છો અને છૂટાછવાયા વિકટ રમગોભાય આપણી નિગદાર પ્રજા કુદરતને બોલે વસે છે મદિરા અને મેગા, ગુજરી અને ઉત્સવો, તીર્થો, ભગતો અને ભટકતા સાધુ સંન્યાસી, વેરાગી, બીખારીઓ કનેથી પણ સંસ્કારો ગેગવે છે, અને એ પ્રસંગો અને જીવનાનુભવોય તેમનામાં બીજાદો નાખે છે, વિચાગ્યા પ્રેરે છે, સૌદર્ય અને કેવા ભાવના આરથા, બધ અને ટેક વિકસાવે છે, અને તેમને પરશુરતિમાંથી ઉઠે લઈ માણસાઈમાં આણે છે તથા દિખારીનો પણ પ્રમાદ ખાટવાના સદસ, ઉત્સાદ અને ટેક તેમનામાં પ્રેરે છે.

નિરક્ષર ગ્રામ્ય આરણ્યક જનતામાં પણ સુમંરકાર અને શિષ્ટતા અને લાવનાના ઉદય સાધતી આ સાધનસામગ્રી કંઠરથ જ હોય છે. ગુરુ, શિષ્ય, યુગલ કે સદકારી સાથી, ન્દાનાં મોટાં મંડળોમાં જ પ્રકટ થાય છે. કલ્પોપકર્ણ જ ફેલાય છે અને તુટી તુટી ફરી સંધાતી પરંપરામાં બાલાકાર વેશ આદિમાં પલટતી પલટતી પણ ગર્ભરથ હીર અસંસ્ર સ્વરૂપે અતિવિરતીર્ણ પ્રદેશોમાં સજીવન રાખી રહે છે. ઉત્તમોત્તમ સાધનસામગ્રી ગુટકાસંગ્રહ આદિ રૂપે અંધાકૃતિ પામતી આવે છે, ત્યાં તેનાથી દશ ગુણ શત-ગુણ કંઠરથ સાધનસામગ્રી પેદા થતી જાય છે. પ્રજ્ઞના ઐક્યને સક્રિય સદાપ્રવૃત્તિમય બનાવવાને સારૂ વસતીના ઘણા મોટા પ્રમાણને વાંચતું લખતું બનાવી શકિયે નહીં, ત્યાં લગી આ કંઠરથ જ રહેતાં અને કલ્પોપકર્ણ જ ફેલાતાં બવો આપણા સાહિત્યના સમગ્ર ઉત્પાદનમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યા જ કરશે. અને આપણે આપણો ઇતિહાસ ઉદ્દેશવા માટે જેમ જેમ પાછળના અને વધુ પાછળના સૈકાઓમાં દષ્ટિ લંબાવી શકીશું, તેમ તેમ સુશિક્ષિતો જ લાભ લઈ શકે એવા અંધરથ બંધો કરતા આ બિજા પ્રકારના બવોનો પ્રજ્ઞ-માનસ અને પ્રજ્ઞસંસ્કૃતિના ઘડતરમાં હિસ્સો વધારે અગત્યનો માણુમ પડશે.

આ ચોપડીનો વચલો બાગ કર્તા પોતાના વિષયના એક ત્રીજા પાસાને સમર્પે છે. આમાં પણ એમનું લખાણ ઉપવચ્ચ સાધનોનો પૂરતો લાભ લઈને જવાબદારીથી કરેલું માણુમ પડશે. ‘કબીરના નિર્ગુણ ગમ,’ ‘જીવન્તિવચ્ચનસંબંધ,’ ‘કબીર અને આનંદ,’ ‘કબીર અને ગુરુ,’ ‘કબીર અને સૂરીવાદ,’ ‘કબીર અને રહસ્યવાદ, (Mysticism),’ ‘કબીર અને સાક્રેતિક પરિભાષા,’ ‘કબીર અને માયાવાદ,’ ‘કબીર અને હૃદયોગ,’ વગેરે મથાળાં પણ આ વિભાગનાં ગદ્યનતા, ગૌરવ અને ગાંભીર્ય જણાવવાને પૂરતાં છે. પરંતુ આવા વિષયો વિશે એક વિદ્વાન સૂક્ષ્મ અને અધિ-

કારી અભ્યાસી શું કહે છે તથા તે પોતાનાં વિધાનોની સાધારતા દર્શાવવાને કેવી કેવી રીતે મથે છે, તે જોવામાં સારી પેઠે રમ પડે એવા શ્રેષ્ઠ વાંચકોને પણ કંઈક ચેતવણ પ્રાપ્ત થાય છે. સોક્રેટીસ પછી પ્લેટો અને એરિસ્ટોટલ ઉપરાંત જે જે એપિક્યુરિયન, સ્ટોઇક, સિનિક ચિંતકો થયા તે દરેકે દરેક પોતાને સોક્રેટીસ દાદાના બેલા અને પોતરા અને હકકદાર વારસ માનતા ગણાવના હતા; જે કે આપસઆપસમા ખંડનખંડનના ઝવડાઝવડીમાથી પરવારતા જ નહોતા ! અને આ એમની વાદવાદી અખાડાખંધુઓના રોજિંદા દાવપેચ કે “જોશકલ્યા હોય બાધવા લાય આપણી બાજુ,” એ પ્રકારની થ નહોતી. અને આ દાખલો ફિલસૂફોનો, ન્યારે કબીર માહેબ તો વ્તા કવિ અને વળી અગમનિગમના બધુભેદુ. સુખ્યનરિયત વિચાર-માલાઓની એકમ મિનારા થી કે અનેકકોણી પ્રમાણુભેગા પટનાઓ વિવિધ મુંદર અને કાવ્યમતાએ તેજેમય પણ હોઈ શકે. તથાપિ જાહે કવિનાની અજબ મુંદરતા હોઈ પણ પ્રમાણુગર સુરેખતા કે સૌ શ્રોતા એક રીતે જ નિર્દેશ એવી મુખ્યવરયાથી પર દોવામાં જ એની વિશિષ્ટ અનન્ય મોદકતા રહી છે. અને વળી અગમનિગમનું ગ્રીષ્મ નેન લો હારે ત્યાં જ સૌથી વધારે પ્રગળે અને જાગે ત્યાં જ સુધા-શીન'ના અનુભવાવે એવું સમ્જન વડે સંદાર, સંદારદારા સમ્જન કરનાર દોય છે. માયાં કાપી કાપીને અપૂર્વ સંજ્ઞવન બદાતી જામ એવી મદામાયા એ એક જ છે.

અન્યા અનન્ય પરચામરિ એ પદાવલિ
એ મંત્રગિદ ગુટિકા ભવનાપદારિ;
આત્માત્મી તરમ જૂખ નિચારતી એ
દન્તા દળી અમરતા સુરજંત એ સુખા !

બાળવંતનાય કલ્યાણનાય ઠાકોર .

મુંબાઇ, સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૭.

નિવેદન'

કુંભીર માહેન વિશે અને ગુજરાત તથા ગુજરાતી માદિય પર એમના પ્રભાવ વિશે એક ગ્રંથ હોવો જોઈએ, એવો નિર્ણય શ્રી કૃષ્ણમ ગુજરાતી મંથાએ કર્યો, અને ભાષ્યશ્રી અમંબાલાય છુવાખીગમ જતનીની સૂચનાથી એ કાર્ય શ્રી કૃષ્ણમ ગુજરાતી મંથાએ મોપી મને એ પ્રિય કાર્ય કવવાની તક આપી, એ માટે હું એ બંધનો આભારી છું ઉપગન્ત આ પુસ્તક લખવામાં સદાયક થાય એવા ઘણા પુસ્તકો સચિત કરી અને ઘણા મેજરી, ભાષ્યશ્રી અમંબાલાય જતનીએ માગ તરફ મોટાભાઈ જોટલો અને દર્શાવ્યો છે.

શાન્તિનિકેતનના માગ એક વર્ષના નિવાસ દરમિયાન મારી ત્યાની 'થીસીમ' માટે મે આ જ વિષય પમદ કરેલો એટલે આ પુસ્તકની ઘણી નિગતો અને ઘણા દષ્ટિગિન્દુઓ મારા અધ્યાપક શ્રી. દ્વિનિમોદન રોન માથે ચર્ચા જવાની મને વિરલ તક મળી છે ખામ કરીને કુંભીરના ગદ્યવદને (જોતે માટે મે 'મર્મભાવના' શબ્દ વાપર્યો છે) તાત્વિક અનેક દષ્ટિગિન્દુથી મમજવામા મને એમલો ખૂબ મદાય કરી છે.

કુંભીરમંપ્રદાયની શાખા રાધામ્વામી મપ્રદાય વિશે મને પ્રથમ જાણ કન્નાર દાકાસાટેજ દાવેલકર છે એમની માથેની એ સંપ્રદાય વિશેની ચર્ચા પછી જ મેં અલ્લામાદ અને આમના રાધારવામી સપ્રદાયના કેન્દ્રોની મુલાકાત લીધી અને કુંભીર માહેનની સાધનાને એ મપ્રદાયે કર્મ રીતે રવીકારી છે તે સમજવાનો પ્રયત્ન કર્યો આવી જ રીતે જમપુર પામે આવેલા દાદુ સપ્રદાયના કેન્દ્ર નાગવણા મોકલીને

દાદુપથીઓની દષ્ટિએ કબીર સાહેબને જોવાનો સુયોગ શ્રી. ક્ષિતિ મોહન સેને મને કરી આપ્યો હતો આ ઉપગ્રન્થ જનારસ અને દામાખેડાના કબીરના મૂળ મંદિરોમા કેટલાક દસ્તલિખિત ગ્રંથો જોઈ જવા માટે મદદ કરનાર કાશી વિદ્યાપીઠના રનાતક અને કબીરભક્ત ભાઈ દુવારે સહાયનો હું ઋણી છું ગુજરાતમા મને કબીરમંદિરો વિષે માહિતી આપનાર, અને સુરતના કબીરમંદિરના જૂનામા જૂના પંજ ગેળવી આપનાર, વડોદરાના શીયાળાગ કબીર મંદિરના સેવક અને “સ્વસવેદ” નામના કબીરસંપ્રદાયના માસિકના તત્રી ભાઈ ઓતીદાસજી ચૈતન્યની સહાય મને ખૂબ મૂલ્યવાન નીવડી છે સુશીસંપ્રદાય અને કબીરસંપ્રદાયના તત્ત્વજ્ઞાન વિષે ઘણી માહિતી પૂરી પાડનાર અને પોતે સધરેલી સામગ્રી વાપરવા દેનાર, અલ્લાખાદ યુનીવરસીટીના પ્રો. રામકુમાર વર્મા અને સુશી ક્ષિતિસુશીના અનન્ય ઉપાસક અલ્લાખાદનિવાસી બાપુ સુંદરદાસની ઉપકાર નોધ સ્વીકારું છું.

આમ તો આ પુસ્તક લખવામા ઘણાં પુસ્તકોનો આધાર મેં લીધો છે, પણ મુખ્યત્વે તો શ્રી સ્વામીસુંદરદાસની કબીરઅધ્યાવસિ, પ્રો. રામકુમારનો ‘કબીરકા રદસ્પવાદ’ અને શ્રી અબુમાધના ‘આત્મસિદ્ધિયોગ’ ની સહાય ખાસ ઉલ્લેખ માગે છે,

આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવા માટે શ્રી ફારુક ગુજરાતી સભાનો અને ખાસ કરીને ભાઈ અંબાલાલ જાનીનો તથા પુસ્તક માટે પ્રસ્તાવના લખી આપવા માટે પ્રો. જગવંતરાય ઠાકોરનો અત્ત કરણ્ય થી આભાર માનું છું

મુંબાઈ

કિસનસિંહ આવશ

સહાયક પુસ્તકોની સૂચી

અંગ્રેજી

- ૧ મિસ્ટિસિઝમ લેખક—અંડરહીલ
- ૨ ધિ મેસેજ ઓફ ઇન્ટીસ્ચિઅર પ્રેચર મૂળ લેખક: આર. પી. પૂલેન
અનુવાદક: લિયોનોરા માર્કરિમથ
- ૩ સ્ટડીઝ ઇન મીસ્ટીસિઝમ લેખક: આર્થર એડવર્ડ વેર.
- ૪ પર્સનલ આઇડીયાલિઝમ એન્ડ મીસ્ટીસિઝમ લેખક: વિલિયમ રાફ્સ ઇન્જ.
- ૫ મીસ્ટીસિઝમ ઇન હીથેન્ડમ એન્ડ ક્રિશ્ચિયનડમ લેખક: ડો. ઇ મ્લેમન
અનુવાદક: જી એમ. જી. લન્ડ.
- ૬ મીસ્ટીકલ એલીમેન્ટ ઇન મહમદ લેખક: જોન કલાર્ક કલાર્ક
આર્થર
- ૭ ધી આઇડીઆ ઓફ પર્સનાલીટી ઇન સુફીઝમ લેખક: રેનોલ્ડ. એ. નિકોલસન.
- ૮ ધી મીસ્ટીસિઝમ ઓફ સાલ્વેડ લેખક: ઇનાયતખા
- ૯ ધી હિન્દુ મેટાફીઝિકલ લેખક: મન્મથનાથ શાસ્ત્રી
- ૧૦ ધી પર્શીયન મીસ્ટીકલ (જામી અને રૂમી) લેખક: હેડજેન્ડ ડેવીસ.
- ૧૧ સુફી મેસેજ લેખક: ઇનાયતખા.
- ૧૨ કબીર એન્ડ કબીરપંથ લેખક: વેસકટ
- ૧૩ ધી ઓક્સફર્ડ બુક ઓફ મીસ્ટીકલ વર્ક્સ લેખક: નિકોલસન એન્ડ લી.
- ૧૪ ખીજક લેખક: અહમદશાહ.

- ૧૫ રકેચ ઝોફ ધિ રીલીજયસ
સેક્ટસ ઝોફ ધી હિદુઝ લેખક એચ એચ વીલમન
- ૧૬ ગેઝીઅર ઝોફ ધી બોમ્બે
પ્રેસીડેન્સી વોલ્યુમ ૯ પાર્ટ ૧
ગુજરાત પોસ્ટલેશન સેક્શન
- ૧૭ ધી ઇમ્પીરીયન ગેઝીટીયર ઝોફ
ઇન્ડીઆ, વોલ્યુમ ૬.
- ૧૮ ગુજરાત એન્ડ ઇટસ લીટરેચર લેખક કે એમ મુનશી
- ૧૯ માસિક ગ્રોન્સ ઈન ગુજરાતી
લીટરેચર લેખક દિ બ કે એમ અવેરી

હિન્દી

- ૧ ખીજક (કખીર સાહેબનો મુખ્ય મથ શ્રી
પૂર્ણદાસની ટીકાવાળી આવૃત્તિ)
- ૨ કખીરમયાવલિ લેખક શ્યામસુદર દાસ
- ૩ કખીરસાહમગ પૂર્ણ ખીજક લેખક પાદરી અદમદશાદ
- ૪ સતબાની સમદ (બેતવેલીયર પ્રેસ અલ્હાબાદ)
- ૫ કખીર સાહેબની ગ્યાન ગુઢી,
રખતે ઝોર ગુનને (પ્રકાશક ઉપગ્ર પ્રભાભે)
- ૬ કખીરમગ્નિ બોધ લેખક ધુમનાનંદ
- ૭ યોગદર્પણ લેખક કમોમત એમ એ
- ૮ કખીરમનાવલિ લેખક અયોધ્યાગિદ્ધ ઉપાધ્યાય
- ૯ કખીરગા રદરચવાદ લેખક ગમકુમાર તમા
- ૧૦ બહાનિરપણ (ક પીન્કાર્યોત્તય વડોદરા પ્રકાશિત)
- ૧૧ મિત્રબધુવિનોદ લેખક મિત્રબધુ
- ૧૨ હિન્દી નવરત્ન લેખક મિત્રબધુ
- ૧૩ હિન્દી સાહિત્યકા વિખામ લેખક પ રામચંદ્ર શુક્લ

ગુજરાતી

- ૧ હરિલીલા ષોડશ કલાનો ઉપોદ્ધાત
ગુજરાતમાં ભક્તિભાગનો પ્રચાર: લેખક: અંબાલાલ જાની
- ૨ અથ અને અંચકાર પુસ્તક સાતમું લેખક: હીરાલાલ ત્રિ. પારખ
- ૩ હિન્દી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લેખક: કિસનસિંહ આવડા
- ૪ આશ્રમજનનાવલિ (પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશનમંદિર)
- ૫ અભ્યુનવાણી (પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશનમંદિર)
- ૬ આત્મસિદ્ધિયોગ અનુવાદક: અંબાલાલ પુરાણી
- ૭ પથિકના પુષ્પો લેખક: અંબાલાલ પુરાણી
- ૮ "વસત" માસિક સંવત ૧૯૬૧ આવશ્ય અને ભાદ્રપદ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ ૧ ક્ષે	જીવનકથા	પાના	૧-૨૨
„ ૨ જી	કબીરની કાવ્યપ્રતિભા	„	૨૩-૪૬
„ ૩ જી	કબીરની વિચારધારા	„	૪૭-૮૫
„ ૪ થું	કબીરની મંથબાવના	„	૮૬-૧૨૧
„ ૫ મું	કબીર અને હઠયોગ	„	૧૨૨-૧૭૧
„ ૬ કું	કબીરનો ગુજરાતમાં પ્રભાવ	„	૧૭૨-૧૪૭
„ ૭ મું	કબીરસંપ્રદાયની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર	„	૧૪૮-૧૭૧
પરિશિષ્ટ	કબીરના રહસ્યવાદ તથા એમની કાવ્યપ્રતિભાને સ્પષ્ટ કરતાં પદો	„	૧૭૨-૧૬૮

પ્રકરણ ૧ હું

જીવનકથા

સુભયની કઠોર આવશ્યકતાઓ વિશ્રુતિઓને જન્મ આપે છે.

કપીર સાહેબનો જન્મ પણ જાણે સમયની વિશેષ આવશ્યકતાની પૂર્તિ માટે થયો હોય, એમ લાગે છે. સમયના ઉચિત ઉપયોગના અઘાનથી પીઠાતા અને પુરુષાર્થની સામે ઉદાસીનતા સેવનાર હિન્દુઓની દયાળુતાએ, એ સમસ્ત જાતિનું કશું અધઃપતન કર્યું હતું. હિન્દુ જાતિ પોતાના સૌર્ષ અને પૌરુષ હારી બેઠી હતી. વીરતાની સાથે સાથે વીરગાથાઓ અને વીરગીતોનો અંતીમ પ્રતિ-
ધ્વનિ પણ રણધ્વજોરના પતનની સાથે વિલીન થઈ ગયો હતો. શહાણુદીન ધોરી (મૃત્યુ સં. ૧૨૬૩)ના સમયથી આ દેશમાં મુસલમાનોનો પગપેસારો થયો હતો, અને શુધામ કુતુબુદીન એબકે (સં. ૧૨૬૩-૭૩) તો શુધામવંશની સ્થાપના કરીને ભારતમાં

પઠાન સલ્તનતના પાયા દટ કરી દીધા હતા. હિન્દુસ્થાનની લક્ષ્મી ઉપર
 લુબ્ધ મુસલમાનોના વિકરાળ સ્વરૂપને એમની ધર્માન્ધતાએ વધારે
 ભયાનક બનાવ્યું હતું, અને એ ભયાનકતા અલાઉદ્દીન (મં. ૧૩૫૨-
 ૭૨) ખીલજના સમયમા એના ઘોર સ્વરૂપે પ્રકટ થઈ.

ખેતરોમા લોહી અને પરસેવો એક કરનાર ખેડૂતોની કમાઈતો
 અધીધી વધારે હિસ્સો જમીનવેરાના રૂપમા રાજતિભેરીમા જમા થતો
 હતો. પ્રજા અજવજ માટે તલસતી હતી. સોનાચાદીની તો કંપના જ
 નહીં, પણ હિન્દુઓના ઘરમા તાબાપીતજના વાસણો રહે, એ પણ
 મુલતાનને ખટકતું હતું કોઈ હિન્દુ ધોડેસ્વારી કરે કે જરા સફાઈખ
 કપડા પહેરે, તો એ એનો ગુન્હે ગણાવા માડ્યો. નામ માત્રના
 અપરાધને ખાતર કાઢી આમઠી ઉતારી તેમા શુશુ બરાવી દેવું,
 એ તો રમત વાત હતી અનાઉદ્દીન ખીલજના બેટા કુતુબુદ્દીન
 મુબારક(મં. ૧૩૭૭-૧૩૭૭)ના સાસનકાળમા અ્યારે દેશગિરિના
 રાજાને બદીવાન બનાવી, દિલ્લી લાવવામા આવ્યો ત્યારે એની
 આવી જ દશા કરવામા આવી હતી. મહિરોને જમીનદોસ્ત કરીને
 એને ઠેકાણે મરજુદો બધાવવાના મુમત્તમાનોના જન્મદહકનો અમય
 તો ક્યારનોય ચર થઈ ગયો હતો. સ્ત્રીઓના માન અને શીલ્પની
 રક્ષા પણ મુશ્કેલ બની ગઈ હતી. ચિતોડ ઉપર અલાઉદ્દીનની એ
 અઢાઈઓ માત્ર રૂપમુંદરી પચિનીને ખાતર જ કગવામા આવી. ચિતોડ-
 પતિ મદાગળા બીમસિંહે અરત થતી હિન્દુપતપાદ્યાદીનો પરચો
 મુમલમનોને બગાળર દેખાડ્યો, પણ એ અમેખ્ય મુગામાન મેના
 સામે એ નરસીર દાયો અને દબાવ્યો. બીમસિંદના પડયા પછી
 શામળની મદાગળા પચિનીએ દગ્ગરો રાજપૂતાનું એ માથે નેદર
 દરી, ખેતાના લેન-લેને જરમ કયું

૮૫૫ખર્ચોની રચપના પછી પણ હિન્દુએ ન. ૬ ખ ૧૮૨૫
 ઓળા ન થવા. ઉંદુ મદમદ ૮૫૫ખ(મં. ૧૩-૨-૧૪૦૮)ની

બેદરકારીભરી અસ્તવ્યસ્ત રાજ્યવ્યવસ્થાએ એ દુઃખોને વધારી દીધાં. દિલ્હીની સમસ્ત રાજધાની ખસેડીને દોષતાગ્રાહ વસાવવામાં આવી; અને ન્યાં અરધી વસ્તી સ્થિર થવા માંડી ત્યાં પાછો હુકમ દૂટ્યો અને બિચારી જનતાને રોકકળ કરતાં દિલ્હી પાછાં આવવું પડ્યું. એ વખતે હિન્દુઓને માટે જીવવું એ એર જેવું હતું. ચારે તરફ નિરાશા અને અસહાયતાનો અંધકાર વ્યાપ્યો હતો. આશાની તેજરેખાને માટે જનતા વલવધી રહી હતી. હિન્દુ લોકોએ ખુશરો દ્વારા હિન્દુ રાજ્યની સ્થાપનાનો (સં. ૧૩૭૮) પ્રયત્ન કર્યો પણ તે નિષ્ફળ ગયો. ત્યારબાદ ધણી સમય સુધી બધી જ આશાઓ ધૂળમાં મળી રહી.

તૈમુર લંગઝાની સવારી અને કલેઆમે તો દેશને ઉલ્લંઘ બનાવીને નિરાશાની ખીણમાં ધસેલી દીધી. હિન્દુ જાતિમાંથી જીવન-શક્તિનાં બધાં લક્ષણો ધીરે ધીરે ગળા ગયાં. વિપત્તિના શિખરે પહોંચીને માણસ આખરે ઇશ્વરનું શરણ શોધે છે, અને પોતાનાં દુઃખોમાંથી મુક્તિની આશા સેવે છે, પણ ત્યારે એમાંપ એ સફળ નથી થતો, ત્યારે તો ઇશ્વરસ્તત્ત્વ બહી પણ એ બેદરકાર બને છે, અને ઉપેક્ષાથી જીવે છે, એટલું જ નહીં પણ અને એ નાસ્તિક બની જાય છે.

સમય અને સ્થિતિ

કબીર સાહેબના જન્મસમયે હિન્દુઓની આ દશા હતી. એ સમય અને સ્થિતિ અનીશ્વરવાદને માટે ખૂબ અનુકૂળ હતા. જો કોઈએ એ વેળાએ એવો પ્રવાહ ચલાવ્યો હોત તો એની સફળતા અને સિદ્ધિ માટે શંકા નહોતી. પરંતુ કબીરે આ સમય, સ્થિતિ અને મનોદશાનો ખૂબ દક્ષિણ, ચતુર્ધાર્ધ અને સમયમૂલકતાથી ઉપયોગ કર્યો. આ વિામ કાળમાં પૌરુષ અને સામર્થ્યની દનાય બનેલી જનતામાં બક્તિના ગદ્ય સંગીતથી કબીરે નવો પ્રાણ પ્રકટાવ્યો. દરેક પ્રાચીની

ભક્તિને માટે પ્રજા તૈયાર નહોતી. મૂર્તિઓનાં અશક્તિ અને દંભ સં. ૧૦૮૧ માં સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ થઈ ચુક્યાં હતાં. મહમદ ગીઝનીએ આત્મરક્ષાથી છુટાછેડા કરી બેઠેલા અદ્વાણુ હિન્દુઓની દષ્ટિ સમક્ષ સોમનાથનું મંદિર જમીનદોસ્ત કરીને ચુંચાં કરનાર હજારો હિન્દુઓને કતલ કરી નાંખ્યા હતા. ગજેન્દ્રની આદ્ય સાંભળીને દોડી આવી બ્રાહ્મણોએને છોડાવનાર સગ્રણુ ભગવાન લોકસંઘના ધોરતમ સંકટ વખતે પણ ન આવ્યા. એવે સમયે, સગ્રણુ ભક્તિનું નામ લેવા પણ પ્રજા તૈયાર નહોતી. પંદરપુરના ભક્ત નામદેવની સગ્રણુ ભક્તિ પ્રજાને જરાય આકર્ષી શકી નહોતી. એમાં અંતે એમને પણ શાનમાર્ગે નિર્ગુણ ભક્તિનો ઉપદેશ કરવો પડ્યો. એ સમય નિરાકાર અને નિર્ગુણ બ્રહ્મની ભક્તિને માટે અનુકૂલ હતો. જો કે નિર્ગુણની શક્તિનો સત્વશાળી અનુભવ શક્ય નહોતો, માત્ર આભાસ જ મળી શકે એમ હતું. પરંતુ પ્રચંડ પ્રવાહમાં તણાતા માથુસને માટે તીરે ઉભેલો ઈશ્વર શા કામનો? ડૂબતાને કાજે તો એના તરફ ધસી આવતો એક પાટિયાનો ટુકડો પણ એના હૃદયમાં જીવનની આશા પુનરુદ્દીપ્ત કરી દે છે અને એનો આશરો મેળવવા એ અનાયાસે જ હાથ લાંબાવે છે.

કપીરે પોતાની નિર્ગુણ ભક્તિ દ્વારા આ પ્રકારની આશા હિન્દુ જનતાનાં હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરીને ધાંખા સમય સુધી એનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખ્યું. જો કે ભક્તિની જીવનચાપક અસર તો સગ્રણુ ભક્તિ અને તેમાંય રામભક્તિએ કરી, પણ એનાથી કપીર સાહેબના જીવનમજાની અસરનાં મૂલ્ય અને પ્રતિષ્ઠા જરાય ઓછાં થતાં નથી. કપીર સાહેબે જો નિર્ગુણ ભક્તિમાં પ્રજાને લીન ન કરી હોત તો પાછળથી ઘુલસીદામની રામભક્તિ અને સરદાસની કૃષ્ણભક્તિને પ્રજાએ આદરવા હાથથી વધાવી ન લીધી હોત. એવો કપીર સાહેબનો આવિર્ભાવ એવે ગમ્યે થયો કે જ્યારે મુસલમાનોના અત્યાચારોથી ઠગરાયેલી હિન્દુ પ્રજાને જીવવાની આશા નહોતી. એટલું જ નહોતું પણ

જીવવાની ઇચ્છા એમણી જતી હતી. એને તો મૃત્યુ અથવા ધર્મપરિવર્તન વિના બીજો માર્ગ જ નહોતો. એટલે પ્રેમસ્વરૂપ ઈશ્વરને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને કબીર આહેજે હિન્દુ અને મુસલમાન બન્નેને માનવતાનું એક સમાન રૂપ દેખાડ્યું; અને ભેદભાવનાં દર્શોને પાછળ મૂકી દીધાં. એટલું નહોં પણ કબીરના નિર્ગુણવાદે તુલસીદાસ અને સુરદાસના સગુણવાદ માટે માર્ગ મોકળો કરી દીધો, અને ઉત્તરભારતના બાવી ધર્મમય જીવનવિકાસને માટે સરળતા કરી આપી.

જે સમયે કબીરનો આવિર્ભાવ થયો એ જ સમય ભક્તિની લહેર માટે અનુકૂલ હતો. એ લહેરને વિકસાવવાના અને વિસ્તારવાના પ્રયત્ન કારણે હતા. હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે હવે ઐક્યની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે, એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થતો હતો. આ અનુભવના મૂળમાં એક એવી સામાન્ય ભક્તિના માર્ગનો વિકાસ ગર્ભિત હતો કે જેમા ભગવાનની એકતાના આધાર ઉપર મનુષ્યોની એકતા પ્રતિપાદિત થઈ શકે આ ભક્તિનો મૂળ આધાર ભારતીય શ્રદ્ધવાદ તથા મુસલમાની ખુદાવાદની સ્પૃહ સમાનતા હતી. ભારતીય અદ્વૈતવાદ અને મુસલમાની એકેશ્વરવાદના સૂક્ષ્મ ભેદ તરફ ખ્યાન આપવામાં ન આવ્યું અને બન્નેના વિશ્લેષણ મિશ્રણથી નિર્ગુણ ભક્તિમાર્ગનો ઉદય થયો.

પણ મુસલમાનોના આગમનથી હિન્દુ સમાજ ઉપર એક બીજો પણ પ્રભાવ પડ્યો. કચ્છગણના શરોને પોતાની હલકી દશાનું તીવ્ર જ્ઞાન શયું અને તેમણે પોતાની અવસ્થા દાખવા સામુ માધું ઉચ્ચાર્યું. એમણે જોયું કે મુસલમાનોમા બ્રાહ્મણ અને શરો એવા ઉચ્ચનીચ ભેદ નથી. ઇસ્લામમાં વ્યવસાયના ભેદ તેમ જ ઉચ્ચનીચની અસમાનતા જેવું કંઈ જ નથી. એટલે આ કચ્છગણી હિન્દુ જાતિમા જ એવા ભક્તો અને મહાત્માઓ પેદા થયા કે જેમણે માનવતાના એક સમાન સ્વરૂપની ઘોષણા કરી; અને આ ઘોષણાએ હિન્દુઓની ઉચ્ચ ગણ્યાતી જાતિઓમાં સાચું જ્ઞાન પ્રકટાવ્યું.

પ્રભુભક્તિ એ સર્વ માનવોને માટે છે, એ સમાનતા અને વિશ્વબંધુત્વનો વિચાર અને સિદ્ધાન્ત પ્રચારવાનું પ્રથમ માન સ્વામી રામાનંદને ધટે છે એમણે જ ચારે વર્ષોને માટે સમાનતાની ભૂમિકા વિપર ભક્તિમાર્ગનો બોધ કરી, જનતાને શ્રેષ્ઠસાક્ષિત કરી આ નિર્ગુણ ભક્તિએ વર્ણબેદથી ઉત્પન્ન થતી ઉચ્ચતા અને નીચતા દૂર કરી, એટલું જ નહીં પણ વર્ણબેદની અમમાનતાનો પણ વિનાશ કર્યો.

જન્મકાળ

કબીર સાહેબ આ નિર્ગુણ ભક્તિમાર્ગના પ્રવર્તક હતા એમના જીવનચરિત્રના સંબંધમાં સત્ય દખીકતનો હજી સુધી નિર્ણય થઈ શક્યો નથી એમના જન્મ અને મૃત્યુના મતોના નિયમમાં પણ હજી એટલો મતભેદ છે કબીર સાહેબ માટે જેટલું લખાયું છે તેટલું બહુ દત્તકથાઓને અને સાત્તદાયિક કથાઓને આધારે જ લખાયું છે એટલે એમનો સમય પણ અનુમાનોને આધારે જ નક્કી કરવાનો પ્રયત્ન દરેક લેખકે કર્યો છે એમના જન્મ અને મૃત્યુનો સમય દરેક પ્રથમ જુદી જુદી રીતે દર્શાવવામાં આવ્યો છે “કબીર કસૌદી”માં જન્મ સ ૧૪૫૫ અને મૃત્યુ સ ૧૫૭૫, “ભક્તિ-સુધા-બિંદુ-સ્વાદ”માં સ ૧૪૫૧ અને ૧૫૫૨, અને કબીર મંત્રદાયમાં આ સવતો ૧૨૦૫ અને ૧૫૦૫ મનાય છે ડૉ હરે એમનો જન્મકાળ સ ૧૪૩૭ અને વિલ્સને મૃત્યુકાળ સ ૧૫૦૫ બતાવ્યો છે વેરકટે એમના “કબીર અને કબીરપંથ”- Kabir and Kabir Pantha મા આ સમય સ ૧૪૮૭ અને સ ૧૫૭૫ કહ્યો છે પંડિત અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાયે એમની “કબીર બચનાવલિ” મા જન્મસમય “કબીર કસૌદી”નો અને મૃત્યુકાળ “ભક્તિ-સુધા-બિંદુ-સ્વાદ” નો રીકાર્યો છે “હિન્દી નવરત્ન” ના કર્તા મિત્રબંધુઓ પંડિત અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાયની આથે મળતા થાય છે કબીરપંથીઓમાં એમના જન્મના વિષયમાં નીચેનું પદ પ્રસિદ્ધ છે

ચૌદસ સૌ પચપન સાલ ગયે, ચંદ્રવાર એક ઠાઠ હયે
જેઠ સુદી બરસાયત ઠા, પુરનમાસી તિથિ પ્રગટ ભયે
ધન ગરજે, દામિનિ દમકે, જુદે બરસે ઝર લાગ ગયે
સહર તથાવમેં કમલ ખીલે, તલં કખીર લાનુ પ્રગટ ભયે.

આ પદ કખીરના મુખ્ય શિષ્ય અને ઉત્તરાધિકારી ધર્મદાસનું
રચેલું મનાય છે. આ પ્રમાણે જન્મસમય સં. ૧૪૫૫ જેઠ સુદી
પૂર્ણિમા અને સોમવાર નીકળે છે, પરંતુ ગણતરી કરી જોતા સં.
૧૪૫૫ માં જેઠ સુદી પૂર્ણિમા સોમવારે નથી આવતી. આ પદને
જો વધારે વિચારપૂર્વક જોવામાં આવે તો એમાંથી મ ૧૪૫૬
નીકળે છે. એમાં લખ્યું છે “ ચૌદસ સૌ પચપન સાલ ગયે ” એટલે
એ વખતે સ. ૧૪૫૫ પૂરો થયો હોવો જોઈએ. જેઠ માસ વર્ષના
પ્રારંભિક માસોમાં હોવાથી “ ચૌદસ સૌ પચપન સાલ ગયે ”
લખ્યું રવાનાવિક લાગે છે, અને એ ઉપરાંત સં. ૧૪૫૬ માં જેઠ
સુદી પૂર્ણિમા બરાબર સોમવારે આવે છે એટલે શ્રી. શ્યામસુંદર
દાસે એમની “ કખીર અમાવસિ ” માં અને પશ્ચિમ રામચંદ્ર શુક્લે
એમના “ હિંદી સાહિત્યકા વિકાસ ” માં સં ૧૪૫૬ ને જેઠ સુદી
પૂર્ણિમાનો જન્મસમય સ્વીકાર્યો છે અને એ જ ચોખ્ખું લાગે છે.

મૃત્યુકાળ

એમના મૃત્યુના સંબંધમાં આ બે તિથિઓ મશહૂર છે —

- (૧) સંવત ૫૬૬ સૌ સૌ પાચમૌ, મગહર કિયો ગમન,
અગદન સુદી એકાદસી, ગિલે પવનમેં પવન.
- (૨) સંવત ૫૬૬ સૌ પછતર કિયો મગહર ડો ગવન,
માધ સુદી એકાદસી, રલો પવનમેં પવન.

એટલે એક પ્રમાણે એમનો પરલોકવાસ સ. ૧૫૦૫ અને
બીજા પ્રમાણે સં. ૧૫૭૫ નીકળે છે જન્મે તિથિઓમાં ૭૦ વર્ષનું

અંતર છે. વાર ન આપવાને કારણે ન્યોતિયની ગણનાએ કસોટી થઈ શકે એમ નથી.

ડૉ. ક્યુરે પોતાના “મેન્સુએન્ટલ એન્ટીકવીટીઝ ઓફ ધી નોર્થ વેસ્ટર્ન ગ્રાવીન્સીસ” નામક ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે ખરતર જીલ્લામાં મગદર ગામમાં આમી નદીના દક્ષિણ કિનારે કબીર સાહેબનો રોળો છે. આ રોળો સં. ૧૫૦૭ (સન ૧૪૫૦) માં ખીજલીખા પદાણે બનાવ્યો અને એનો શરૂઆત સ. ૧૬૨૪ (સન ૧૫૬૭) માં નવાબ દિદાઈખાએ કર્યો. જે આ સંવત સાચા હોય તો કબીરનું મૃત્યુ સં. ૧૫૦૭ પહેલાં થયું હોવું જોઈએ. હવે જે એમનો જન્મ સં. ૧૪૫૬ અને મૃત્યુ સં. ૧૫૦૫ માનીએ તો એમની ઉંમર માત્ર ૪૯ વર્ષની હોય છે. ડૉ. ક્યુરેના સંવતો વિશે અત્યાર સુધી હિન્દી તવારીખનવેશોનો એવો બચ દતો કે એમણે પોતાના સંવતો રાખના કોઈ સિવાસેખને આધારે આપ્યા હશે. એમાં એક પ્રકારની ચાન્તિ પ્રસરેલી કે હવે કબીરનો સમય નક્કી થઈ ગયો, પણ તપાસ કરતા ત્યાં સિવાસેખ જેવી કોઈ ચીજ નથી. અને ડૉક્ટર સાહેબે પણ હંતકથાઓને આધારે જ પોતાના સંવતો લીધા છે.

કબીર સાહેબ સીકંદર લોદીના સમયમાં હતા, એ વાત તો હવે સર્વેવીકૃત હકીકત છે, અને એના જ કોષને કારણે કબીરને કાશી છોટીને મગદર જવું પડેલું. સીકંદર લોદીનો શામનકાળ સં. ૧૫૭૪ (સન ૧૫૧૭) થી સં. ૧૫૮૭ (સન ૧૫૨૬) સુધી મનાય છે. આ ગિયતિમાં જે કબીરનું મૃત્યુ ડૉ. ક્યુરેના સં. ૧૫૦૫ પ્રમાણે માનીએ તો એમનું સીકંદર લોદીના સમયમાં હવાત હોવું અસંભવિત સિદ્ધ થાય છે. ગુરૂ નાનકે કબીરના અનેક સાખી અને ૫૬ પોતાના આદિમંથમાં સંબંધી છે નાનકનો જન્મ સં. ૧૫૨૬ અને મૃત્યુ સં. ૧૫૬૬ માં થયું. રેવગંડ વેરકરે પોતાના “Kabir

and Kabir Pantha" માં લખ્યું છે કે નાનકની ઉંમર ન્યારે ૨૭ વર્ષની હતી ત્યારે એઓ કખીર માહેમને મળ્યા હતા. નાનક ઉપર કખીરનો એટલો વ્યાપક પ્રભાવ લાગે છે કે વેરકટનું કહેવું વારત્તવિક અને વાજ્ઞી લાગે છે. એમા કખીરના જન્મનો સંવત ૧૫૫૬ માનવાને મારે ચોકબંધ કારણો અને હકીકત છે, અને એ માનવા પડે એવાં છે.

શ્રી. શ્યામસુંદરદાસે 'કખીરમંથાવલિ' નું સંપાદન જે હસ્તલિખિત પ્રતોને આધારે કર્યું છે, તેમાથી એક સંવત ૧૫૬૧ ની લખેલી છે. હવે જે કખીરનું મૃત્યુ મં. ૧૫૮૫ માં થયું હોય તો આ પ્રત ૫૬ વર્ષ પછી તેવાં થઈ હોવી જોઈએ. કખીરના ઉત્તરાધિકારી અને મુખ્ય શિષ્ય ધર્મદાસે મં. ૧૫૨૧ માં ન્યારે કખીરની ઉંમર ૬૫ વર્ષની હતી ત્યારે પોતાના ગુરના વચનોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. જે રીતે કખીરની વાણીનો સંગ્રહ આ પ્રતમા થયો છે, તે જોતા એમ માનવું પડે છે કે આ પહેલી સંકલના નથી. ખીજા સંગ્રહોને આધારે આ સંગ્રહ થયો હોવો જોઈએ અથવા તો કદાચ ધર્મદામના સંગ્રહને આધારે જ આ પ્રત લખાઈ હોય એવું પણ બને.*

આ સર્વ વાતો અને હકીકતો ઉપર સમગ્ર રીતે વિચાર કરતાં એ સંભવિત લાગે છે કે કખીરનો જન્મ સં. ૧૪૫૬ અને

* અથ સાહેબમાં કખીરનાં ઘણાં પદ અને સાખી છે. એમાંથી ઘણાં એવાં છે જે સં. ૧૫૬૧ ની હસ્તલિખિત પ્રતમાં નથી એટલે એમ માનવું પડે છે કે સં. ૧૫૬૧ વાળી પ્રત અધુરી છે, અથવા એ પ્રત લખાયા પછી ૧૦૦ વર્ષ દરમ્યાન ઘણી સાખીઓ કખીરને નામે પ્રચલિત થઈ ગયેલી, જે વાસ્તવિક રીતે એમની નહોતી. જે કખીરનું મૃત્યુ સં. ૧૫૭૫ માં માનીએ તો એ વાત અસંગત નથી લાગતી કે ત્યાં પ્રત લખ્યા પછી ૧૪ વર્ષ સુધી કખીર જીવ્યા અને એ દરમ્યાન એમણે ઘણાં પદો અને સાખીઓની રચના કરી, જે મંથસાહેબમાં લેવાયાં હોય — લેખક

મૃત્યુ સં. ૧૫૭૫ માં થયું. આ દિસાએ એમનું આયુષ્ય ૧૧૬ વર્ષનું થાય છે, જે અસંભવિત નથી ધાગવું.

જન્મ અને માતાપિતા

કપ્પીરસાહેબના જીવનની સમસ્ત ઘટનાઓ, પ્રસંગો અને હકીકતો માટે કોઈ સળંગ કે સુસંબદ્ધ તવારીખ નથી. કપ્પીર સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત દત્તકથાઓ અને એ સંપ્રદાયના લેખકો ઉપર આધાર ગણ્યા વિના ખીળે ઉપાય નથી. અને અત્યાર સુધીના કપ્પીરના ચરિત્રલેખકે એ જ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે અવગણત એ પોતાની સ્વતંત્ર વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી સત્યાશયતાનો વિચાર જરૂર કર્યો છે.

એમના જન્મ વિષે એમ કહેવાય છે કે કાશીમાં એક સાત્ત્વિક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો અને એ સ્વામી રામાનંદજીનો મોટો ભક્ત હતો. એને એક વિધવા પુત્રી હતી. એ પુત્રીને લઈને એક દિવસ એ સ્વામીજીને દર્શન ગયો. પ્રણામ કર્યા પછી સ્વામીજીએ કન્યાને પુત્રવતી થવાની આશીર્વાદ આપી બ્રાહ્મણે ચોક્કસને બધારે પુત્રીના વૈધવ્યના સમાચાર કલા ત્યારે સ્વામીજીએ કહ્યું: મારું વચન તો નહીં ભિન્ન થાય, પણ એટલું ઘણું કે એ કન્યાનો પુત્ર તેજસ્વી અને મહાપ્રતાપી થશે.

આશીર્વાદના રૂળ રૂપે બ્રાહ્મણકન્યાને પુત્ર થયો. પરંતુ ભોક્તાજ અને ભોક્તાપવાદના ભયથી એ છોકરાને કાશીમાં લદ્દર તળાવને કિનારે નાખી દેવામાં આવ્યો. ભાગ્યવશાત્ થોડી દાયો પછી નીર નામનો એક મુસવમાન વધુકર (જુલાહો) પોતાની પત્ની નીમા સાથે ત્યાંથી નીકળ્યો. આ દંપતિને સંતતિ નહોતી. બાળકનું ૧૫ પુત્રને માટે વ્યવસ્થા આ દંપતિના અંતગમાં વસી ગયું અને એ

બાળકને સ્વીકારી ઉછેરું અને પોતાનું કરી ભાગ્યશાળી બન્યા. આ જ બાળક પાછળથી કબીર સાહેબને નામે મૂકમરાદુર થયો.

કબીરનું બાલ્યકન્યાનો પુત્ર હોવું અસંભવિત નથી. પરંતુ સ્વામી રામાનંદના આશીર્વાદની વાત તો ઘણી પ્રતિભાશાળી વિભૂતિ-ઓના જીવનની આસપાસ ગુંથાઈ છે, તેવી જ રીતે કબીરની વાત પણ બાલ્યકન્યાનું કલકે ધોવા પાછળથી જોડાઈ હોવી જોઈએ. મુસલમાન ધરમા હોવા છતાં કબીરમાં જે હિન્દુત્વ તરફ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા દેખાય છે, એ એમનાં બાલ્યકાલીનો મંદિત દેખાડે છે. કબીર સાહેબે પોને પોતાના માતાપિતાનો ઉલ્લેખ કયો નથી, અને ન્યાં ન્યાં એમણે પોતાને માટે કંઈ પણ કહ્યું છે, ત્યાં પોતે વણકર છે અને કાશીના રહેવાસી છે, એટલું જ બતાવ્યું છે:—

જાતિ જુલાહા મતિ કા ધીર દરપિદરપિ ગુણ રમૈ કબીર.

‘ x x x
મેરે રામકી અભૈપદ નગરી કહે કબીર જુલાહા.

‘ x x x
તૂં બાલન મૈં કાસીકા જુલાહા.

પરંતુ એમનાં કેટલાંક સંવેદનો ઉપરથી એમ જણાય છે કે એમની એ હાર્દિક ઇચ્છા હતી કે જે પોતાનો જન્મ બાલ્યકાળમાં થયો હોત તો તે ધણું સાઈ થયું હોત. પૂર્વજન્મમાં પોતે બાલ્યકાળ હોવાની કલ્પના કરીને મંત્રાપ બાને છે કે,

“ પૂરબ જનમ હમ બાલન હોતે વો છે કરમ તપહીના
રામદેવકી એવા સુકા પકરિ જુલાહા કીના.”

મંથસાહેબમાં કબીરનું એક પદ છે. તેમાં એ કહે છે: “ પહેલે દરસન મગદર પાયો, પુનિ કાસી બસે આમ.” ખીખમાં કહે છે: “ તોરે જરોસે મગદર બસિયો, મેરે વનકી વપન જુઝાઈ.” અને એ તો પ્રસિદ્ધ છે કે કબીર અંતિમ દિવસોમાં મગદર જઈને

વસ્યા હતા અને ત્યાં જ એમનો પરલોકવાસ થયો. પરંતુ “પહેલે દગસન મગદર પાચો, પુનિ કાસી જસે આઈ” થી તો એવો જ્વનિ નીકળે છે કે એમનો જન્મ મગદરમાં થયો હતો અને પાછળથી કાશીમાં આવીને વસ્યા હતા અને અતે પાછા મગદર ગયા તો આ જ્વનિ તરફ ધ્યાન આપીએ તો ધ્યાનચક્રનાં ઘેર જન્મ અને નીરૂ તથા નીમાને ઘેર ઉછેરની સમસ્ત કથા ખોલી દે છે આ વિષય વધારે ચિન્તન અને શોધ માગે છે પરંતુ પહેલી શકા તો એ ચર્ચા છે કે અથમાહેજમાં ઘણા પદ એવા છે કે જે કબીરના પોતાના નથી, પણ પાછળથી એમને નામે ચઢી ગયેલા છે જો આ દલીલ સ્વીકારીએ તો પછી આ મગદરના જન્મની વાતમાં વજીહ દરજુ નથી.

ફેટલાક કબીરને નીરૂ તથા નીમાના ઔરસ પુત્ર માને છે, પરંતુ આ મતના સમર્થનમાં હજી સુધી સંગીન કે ગ્રામાણિક પ્રમાણો કોઈએ આપ્યા નથી. કબીરની ઉપર આપેલી ઉક્તિ પ્રમાણો એઓ જાણે જન્મથી મુસલમાન નહેતા એમ દેખાય છે, પરંતુ ‘નૌર ખુદાઈ તુરકે મોહિ ખરતા, આપે કંટિ કિન જઈ’ થી તો એમ જ્વનિત થાય. ■ કે એ મુમલમાન માતૃપિતાની સંવત્તિ હતા બધી માતો ઉપર સમ્યક્ રીતે વિચાર કરતા એ મત ઠીક હોવાની અભાવના છે કે કબીર સાહેબ કોઈ બ્રાહ્મણ અથવા હિન્દુ સ્ત્રીથી જન્મ પામીને મુસલમાન કેહામાં ઉછર્યા હતા કદાચિત એમનું બચપણ મગદરમાં પીત્યુ હોય અને પાછળથી કાશી આવીને વસ્યા હોય અને અત્યંતે પાછા મગદર ગયા હોય.

જાળપણ અને ગુરુજ્ઞાન

સાપ્રદાયિક કથા આગળ કહે છે કે બચપણથી જ કબીર સમર્પગવણ નમ અને ભકત હતા, અને જ્યારથી સમજણ આવી ત્યારથી તિલક આદિ કરીને રામનામ મગના, એ લોકમાં ફરતા

અને ક્યારેક ઉપદેશ પણ કરતા. જ્યારે ભજન ગાઇ ગાઇને કબીરે ઉપદેશ દેવા માગ્યો ત્યારે લોકો એમને ‘નુગરો’ એટલે ગુરુ વિનાનો કહીને ચીંટવવા અને મરકરી કરવા લાગ્યા. લોકવાયકા ચાલી કે જેણે ગુરુ કરીને એમની પાસેથી ઉપદેશ નથી લીધો, તેને ખીખરને શો ઉપદેશ આપવાનો છે? એથી કબીરની ઇચ્છા કોઈ સંત પાસે ગુરુ મંત્ર લેવાની થઈ.

આ ગુરુને માટે પણ બે મત ચાલે છે. હિન્દુઓ કહે છે કે એઓ રામાનંદના શિષ્ય હતા, અને મુસલમાનો કહે છે કે એઓ શેખ તકીના એલા હતા. *Kabir and Kabir Pantha* ના કર્તાએ લખ્યું છે:—

“ખજનગુલ અસફિયાઃ મા લખ્યું છે કે “શેખ કબીર જીવદા શેખ તકીના ઉત્તરાધિકારી અને મુખ્ય શિષ્ય હતા. એ પોતાના સમયના મહાપુરુષ અને ઈશ્વરવાદીઓના નેતા હતા. એમણે સુફિયોના વિસામ (ઈશ્વરભિજન) નામક સિદ્ધાન્તનો ગોષ્ઠ કર્યો હતો અને હિરાઠ(વિયોમ)ના સંબંધમાં ગ્રુપ રચ્યા હતા. અને એમને માટે એમ પણ કહેવાય છે કે ઈશ્વર અને એની સત્તા ઉપર હિન્દીમાં લખનાર એ પહેલા પુરુષ હતા. એમણે ઘણી હિન્દી કવિતાઓની રચના કરી છે. ધાર્મિક સદ્વચનશીલતાને કારણે હિન્દુ અને મુસલમાન બન્નેએ પોતાના નેતા તરીકે તેમને સ્વીકાર્યા. હિન્દુઓએ એમને બકત કબીર અને મુસલમાનોએ પીર કબીર કહીને સત્કાર્યા.”

આ ઉપગન્ત નાસાજીની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ “કબીર સાદ્દખને વર્ણાશ્રમ ધર્મ જૈર પડ્ દર્શન હી કાનિ નહોં માની” લખને એ અંગ્રેજ લેખકે કરતાં કરતા એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે કબીર મુસલમાન હતા, અને શેખ તકીના મુરીદ હતા.

● આ પુસ્તક મીલવી ગુલામ સરવરતું રચેલું છે અને ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં લાહોરમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. —લેખક.

કબીર સાહેબ મુસલમાન હતા અથવા મુસલમાન કંટુખમાં ઉછર્યા હતા, એ તો એમણે પોતે રચેલે રચેલે કહ્યું છે. પરંતુ એ સુપ્રી અને શેખ તકીના શિષ્ય હતા, એ વાત સ્વીકારવા જેવી લાગતી નથી, અને હજી સુધી સ્વીકારાઈ પણ નથી મી. વેરકટે ક્રેટલા પ્રમાણે બતાવ્યા છે એ બધા જ બહારના છે. કબીર સાહેબના વચનો અને એમના જ અંચોભાષી એક પણ પ્રમાણ નથી, એટલે એ બહારના અને ઘણે અંશે મુસલમાન લેખકોના પ્રમાણે કે જે માત્ર હતકયાઓને જ આધારે મૂકાયલા છે તેમને ક્રેટલા પ્રામાણિક માનવા, એ સવાલ છે. કબીર સાહેબ પોતે કહે છે —

ભક્તિ લાખર ઉપજી લાયે રામાનંદ
પરગટ કરી કબીરને સાત દીપ નૌ ખડ

x x x

ઝૌરાસી અંગકી સાખી, ભક્તિ કા અંગ
કાશીમે દમ પ્રગટ ભયે હૈ રામાનંદ એતાવે

(કબીર શબ્દાવલિ ૨ પૃ ૬૧.)

કાશીમે કિરતિ સુન આઇ કબીર મોહિ કયા યુઝાઈ
ગુરુ રામાનંદ ચરણકમલ પર ધોખિનક દીની વાર.

(કબીર કસૌટી પૃ. ૫)

કબીર સાહેબના પોતાના જ આટલા વચનો એ સિદ્ધ કરવાને બસ ■ કે એ રામાનંદના શિષ્ય હતા. પરંતુ એને માટે બહારના પણ પ્રમાણો મળે છે. ધર્મદાસ કબીર સાહેબના મુખ્ય શિષ્ય હતા. એઓ કબીરસંપ્રદાયની એક શાખાના આચાર્ય પણ છે. એ કહે છે—

કાશીમે પ્રગટે દાસ કહાયે નીર કે ગૃહ આયે.
રામાનંદ કે શિષ્ય ભયે ભવસાગર પંથ ચલાયે.

● ધોખિન = ગાથા

કારસીના એક તવારીખ ગ્રંથમાં મુદસિન ફની કારમીરવાળા ને અકબરના સમકાલીન હતા, તેમણે લખ્યું છે:—

“ કબીર જોલાહે એકશ્વરવાદી થે. કોઈ આધ્યાત્મિક પથ—દર્શક મિલે, ઇસ ઇન્જાસે વે હિન્દુ સાધુઓં ઔર મુસલમાન ફકિરો દોનોં કે પાસ ગએ; ઔર અંતમેં જૈસા કહા ગયા હૈ રામાનંદ કે શિષ્ય હુએ. ”

આ ઉપરાન્ત કબીરની પોતાની રચનાઓ એટલી તો હિન્દુ સંસ્કારો અને ભાવોથી ઉભરાય છે કે આપણને એમ જરૂર લાગે કે એમના જીવન ઉપર કોઈ પરમ તેજસ્વી અને આધ્યાત્મિક શક્તિસંપન્ન પ્રતિભાવંત હિન્દુ મહાત્માનો પ્રભાવ પડ્યો છે. કબીર અબણુ હતો, એ એમના બધા ચરિત્રકારો સ્વીકારે છે. સત્સંગ એ એમનો જીવન-સ્વભાવ હતો. એટલે જો મુસલમાન ધર્મગ્રાસ્થોની એમની ઉપર અમર હોય તો એમનામાં અહિંસાવાદ અને જન્માન્તરવાદ ને બંધોં બંધોં લાગે છે તે દિદિ લાગત નહીં. જે હિંસાવાદ મુસલમાની ધર્મનું મુખ્ય આંગ છે એની વિરુદ્ધ તો કબીરે ગળજીની વાણી ઉચ્ચારી છે. એમનો સૃષ્ટિવાદ પણ પુરાણમાં વર્ણવેલો છે તે જ છે. આ ઉપરાન્ત હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ વિશેનું એમનું જાહેર અને વ્યાપક જ્ઞાન અને ઇસ્લામ તરફની ઉદાસીનતા પણ આપણને એમ માનવાને કારણ આપે છે કે એમના સુરુ હિન્દુ જ હોવા જોઈએ. આ ઉપરાન્ત એમના ગ્રંથોમાં જ્યાં જ્યાં શેખ તકીનો ઉલ્લેખ આવે છે ત્યાં ત્યાં જો સદ્ભાવ, પૂજ્યભાવ અને સ્નેહ સુરુ માટે પ્રકટ થવા જોઈએ તે જરાય પ્રકટ થતાં નથી. એમના પોતાના ગ્રંથોમાં ઇસ્લામ વિશે જો ઉલ્લેખ મળે છે તે પણ ઉપલા મંતવ્યને ટેકો આપે છે:—

મુજત કયાય દુરક જો હોના જૌતરકો કા કહિયે
અરધ શરીરી નારી લખાને તો તે હિંદુ રહિયે

(કબીરબીજક)

કિતો મનાવે પાગે પરિ કિતો મનાવે રોઈ
હિંદુ પૂજે દેવતા ગુરુ ન કાણુક હોઈ.
(કળીર બીજક)

આ બધી વાતો કળીર હિન્દુ ગુરુના શિષ્ય હતા, એ મતને પ્રામાણિક બનાવે છે. એ ઉપરાન્ત દંતકથાઓ અને ભક્તમાળની કથામાં જે વર્ણન છે તે પણ ગમાનંદજીના શિષ્ય તરીકે કળીરને વર્ણવે છે. કહેવાય છે કે કળીરને જ્યારે 'ગુમરા' કલા ત્યારે એમને ગુરુ કરવાની તમના થઈ અને એ સ્વામી રામાનંદ પાસે ગયા. પરંતુ થવન હોવાને કારણે એઓ સ્વામીજી સુધી પહોંચી શક્યા જ નહોં. એટલે કળીરે બીજી યુક્તિ શોધી. રામાનંદજી રોજ સવારે વહેલા ગંગારનાન માટે જતા હતા. એક દિવસ એ જ વખતે કળીરસાહેબ ધાટના પગથિયા ઉપર જઈને સુષ્પ ગયા ધાટ ઉતરતી વખતે સ્વામીજીનો પગ કળીર ઉપર પડ્યો એટલે કળીર સળવળ્યા. સ્વામીજીને લાગ્યું કે કોઈ માણસ ઉપર પગ પડ્યો; એટલે તરત જ બોલી ઉઠ્યા: "રામ રામ." કળીર સાહેબે આ જ 'રામરામ' ને ગુરુમંત્ર માની લીધો અને કાશીમાં રામાનંદજીના શિષ્ય તરીકે પોતે જાહેર થયા.

કળીરના સ્વજનોને કળીરની આ રીત ન ગમી. એટલું જ નહોં પણ રામાનંદજીને કાને પણ આ વાત પહોંચી રામાનંદજીએ કળીરને બોલાવીને કહ્યું—“કળીર! મેં ક્યારે તને ગુરુ મંત્ર આપ્યો?” કળીરે કહ્યું—“બીજ ગુરુ તો કાનમાં મંત્ર આપે, પરંતુ તમે તો મારા શિરપર ચરણ ધરીને રામનામનો ગુરુમંત્ર આપ્યો.” સ્વામીજીને ધટના માફ આવી અને એ હલકાવા હેતથી કળીરને બેટી પડ્યા. ગુરુ-શિષ્યનો આ સંબંધ જોઈને લોકો તો દ્રવ જ થઈ ગયા. એટલે હું તો મહસિન ફનીના આ મંતવ્ય સાથે મળતો માઉ છું કે—

“આધ્યાત્મિક પદ-દર્શક મિલે, ધસિ ધગ્ગસે કળીર સાદબ
હિન્દુ સાધુઓ ઓર ગુસલમાન ફકીરો કોનો કે પાસ ગએ, ઓર

અંતમે તૈસા દેહા ગયા દે સ્વામી રામાનંદ કે શિષ્ય દુએ.”

આ પટના જે સસ હોય તો રામાનંદજી આ કાર્ય સાથે જ મહાન કાર્ય હતું. બકિત આગળ જાતપાતના સર્વ બેદને પાછળ મૂકી દઈ—

જાતિ પાંતિ પુઠે નહીં કાઈ,

દરિકા વાજે સો દરિકા હોઈ;

એ માનવનાના સમાન હક્કનું પ્રતિષ્ઠાન એક સદ્ગુરને શોભા આપે એવું સત્કાર્ય હતું. પોતપોતાના જૂઠા જૂઠા ધર્મોને પોતાનાં મંદિરોમાં મંતાદી રાખનાર આજના ધર્મગુરને મારે આ રૂડો બોધપાઠ છે.

સંસાર જીવન

કબીર સાહેબના ગૃહસ્થ તરીકેના જીવન મારે પણ મધ્યા મતભેદો છે. એમાં એ મુખ્ય છે. એક પક્ષ એમ માને છે કે લોહ નામની એક રૂપવતી વેરાગી કન્યા સાથે કબીરનાં લગ્ન થયાં હતાં, અને કમાલ અને કમાલી એના જ મંતાન હતાં. બીજો પક્ષ એમ માને છે કે લોહ કબીરની સાથે આજન્મ શિષ્યા તરીકે રહી, પણ પત્ની તરીકે નહીં; અને કમાલ અને કમાલી એ મંતાન બીજાનાં, પણ કબીર સાહેબે ઉઠેરીને મોટા કરેલા હતાં. બીજો પક્ષ કદાચ કબીરના ત્રી તરફના સ્વાભાવિક તિરસ્કારને લઈ એમ માનતો હોય એમ લાગે છે. કારણ કબીર અને અત્યંત મૃણાલી જીએ છે:—

નારી નસાવે તીન જીન, જે નર પાસે હોય,

બકિત, મુકિત નિજ ખ્યાનમે પેકિ સકે નહી કાઈ.

નારી કી જાઈ પરત, અંધા હોત જીજંગ

કબીર તીનકી કૌન ગતિ નીત નારીકા સંગ.

પરન્તુ એક પદમા કબીરે પોતે પોતાના લમનો સ્વીકાર
કયો છે.—

નારી તો હમ બી કરી, જાના નહોં બિચાર,
જમ જાના તણ પરિહારિ, નારી બડા વિકાર.

આ ઉપરાન્ત કબીરે સોધને સંમોધીને પણ ઘણા પદ કહ્યા છે —

રે માત્રે કયા મેરા કયા તેરા, લાજ ન મદહિં કહત પર મેરા.

✖ ✖ ✖ ✖

કહત કબીર સુનકુ રે મોહ' હમતમ બિનસિ રહેગા સોધ.

ઉપરાન્ત હંતકથા પણ એ વાતને પ્રુષ્ટિ આપે છે કે એક
દિવસ જમણ કરતા કરતા કબીર સાહેબ ગંગાને કિનારે બનખંડી
વેરાગીની કુદરિ જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં એક જુવાન રૂપવંત છોકરીએ
એમનો સત્કાર કયો. એટલામા બીજા ચાર પાંચ સાધુઓ પણ ત્યાં
આવી પહોંચ્યા. યુવતીએ સર્વ અતિથિઓને દૂધ પીરસી આતિથ્ય
કયું. બીજા સાધુઓએ તો એ સ્વીકાર્યું. પણ કબીર પોતાના પાત્રને
ન અડક્યા. પેલી કન્યાને આશ્ચર્ય થયું અને કબીરને આ અસ્વી-
કારનું કારણ પૂછ્યું. કબીરે કહ્યું. મમાપારથી એક બૂખ્યો સાધુ
અહીં આવે છે, તેને મારે આ દૂધ રાખ્યું છે વેરાગી કન્યા કબીરના
આ સૌજન્ય ઉપર મુગ્ધ થઈ અને એમની સાથે આવી, એમને
ઘેર રહી. આ જ કન્યાનું નામ સોધ હતું અને એણે જ પાછળથી
કબીર સાથે લગ્ન કર્યા હતા કમાલ અને કમાલી આ જ સોધનાં
સંતાનો હતા.

કબીરના સત્યપ્રેમ વિષે એક રૂઝુ ઉદાહરણ પણ એક
હંતકથામાથી મળે છે. એક દિવસ કબીરને ઘેર વીસ પચીસ બૂખ્યા
રૂઝારે આપ્યા એ દિવસે ધરમા કશું જ ખાવાનું નહોતું પણ
સોધએ એક ઉપાય બતાવ્યો કે હું એક ચાટુકા ને ત્યાંથી થોડા

રૂપિયા લાવી રાકીશ. કબીરને આશ્ચર્ય થયું અને પૂછ્યું શી રીતે !
 ભોઈએ કહ્યું : એ શાહુકાર મારા રૂપ ઉપર ગોદિત છે. એટલે હું
 કહીશ ને તરત જ એ રૂપિયા આપશે. ખીજો ઉપાય નહોતો,
 એટલે ભોઈ શાહુકારને ઘેર ગઈ, અને રાત્રે જવાનો વાયદો કરી
 રૂપિયા લઈ આવી. કબીરને જમાડવામાં દિવસ વીતી ગયો, રાત
 ખડી. અધારાનો પાર નહોતો અને વરસાદે તો માઝા મૂકીને
 વરસવા માંડ્યું હતું. કબીર બેચેન હતા. એમને ભોઈના વચનની
 ખતર હતી, એટલે વરસાદ અને ઝંઝાવાતથી ન ડરતાં એક કામળો
 ઝોલાડી ભોઈને ખબે ઊંચકી એ તો શાહુકારને ઘેર પહોંચ્યા.
 શાહુકાર તો રાદ જોઈને વલવણી રહ્યો હતો. ભોઈને જોઈને એનો
 હૃદય માયો નહોતો, પરંતુ ભોઈના કપડાં જરાય ભીંજેલાં ન જોઈને
 અને પગ તદ્દન કોરા અને સ્વચ્છ જોઈને એ ચકિત થયો અને
 પૂછ્યું : " તું કેવી રીતે આવી ? " ભોઈએ કહ્યું : " મારા સ્વામી મને
 ઊંચકીને અહીં લઈ આવ્યા. " શાહુકારે ચંબી ગયો. એના અંતરમાં
 કામના અધિકારને બદલે પશ્ચાત્તાપનો પુણ્યપ્રકાશ થયો. એ તો
 ભોઈના પગમાં પડ્યો, અને બોલ્યો : " તમે મારી માતા છો. કબીર
 સાહેબે મારી આંખોના પડળ દૂર કર્યા છે. " પછી બહાર આવીને
 એણે કબીરને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યો, અને ક્ષમા માગી. ત્યારથી એ
 કબીરનો શિષ્ય બની રહ્યો.

રેવરંડ વેરકટ લખે છે કે કબીરના જીવનમાં કાવ્યમય સૌન્દર્ય
 બહુ છે. કબીરનાં પોતાનાં ભજનોમાંથી એક બીજી પણ પદનાનો
 ઉલ્લેખ મળે છે.

એક દિવસ સીકંદર લોદીના દરબારમાં કબીર પોતાને ઈશ્વર
 કહે છે, એ આરોપસર એમના ઉપર એક મુકદ્દમો ચલાવવામાં
 આવ્યો. કાજીએ એમને કાફર સિદ્ધ કર્યો અને મંસુર હસ્તાજની
 જેમ એમને મૃત્યુદંડની શિક્ષા થઈ. બેઠીઓથી જકડાયેલા કબીરને
 નદીમાં નાંખી દેવામાં આવ્યા. પરંતુ જે કબીરને માયામોહની

શખલા ન જકડી શકી, જેની પાપની બેલીઓ તૂટી ગઈ હતી તેમને આ જાંજીરો પણ ન બાધી શકી, અને એ તરતા તરતા પાછા કિનારે આવ્યા. બીજી વખત કાજીએ એમને ધીકતા અશિકુંડમા ન ખાવ્યા. પણ ત્યાં એમના શરીરને આગ ન લાગી. છેલ્લી વાર એમના ઉપર ગાડો હાથી છોડવામા આવ્યો, પણ હાથી નમસ્કાર કરીને નાસી ગયો. આ કથાના આધાર માટે નીચેનું પદ મળે છે—

અહો મેરે ગોખ્યંદ તુમહારા જોર, કાજી બકીલા દરિત ખોર,
બાધિ ભુજા લલે કરિ ડારયો, હસ્તી કોપિ મૂંડ મૈ મારયો.
લાગ્યો હસ્તી ચીમા મારી, વા મૂરતિ કી મૈં બલિહારી,
મહાબત તો કું મારૌ માટી, ઈસ હી મગલ ધાકી કાટિ.
હસ્તીન તોરૈ ધરે ધિયાન, વાકે હિરદે બસૈ ભગવાન,
કહા અપરાધ સત હૌ કીન્દા, બાધિ પોટ કુંજરકૂ હીન્દા.
કુંજર પોટ બહુ મદન કરે, અજ હું ન સુઝે કાજી અધરૈ,
તીનિ જોર પતિયાગ લીન્દા, મન કઠોર અજહું ન પતીના,
કહે કબીર હમારૈ ગોખ્યંદ ચાથે પદ લૈ જનકો ગપંદ.

આ પદ જોતા એમ લાગે છે કે ત્રણ વખત એમને હાથી દ્વારા જ મારવાના પ્રયત્નો થયા હતા. નદી કે આગનો આમા ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ મથસાહેબમા કબીરનું નીચેનું પદ મળે છે, જેમાં જાંજીરના બંધનનો ઉલ્લેખ મળે છે—

ગગ ગુસાઇન ગહિરે ગબીર જાંજીર બાધિ કરી ખરે કબીર,
મંગાકી લલરિ મેરી દુટિ જાંજીર મૂગ જાલા પગ બૈઠે કબીર.

કમાલની વાત વિશે કબીરના પદો છે. અને એનાથી કમાલ અને કમાલી એ બન્ને કબીરના સંતાનો હતા, એવી જે દકીકત મળે છે તેને ટેકા મળે છે.

ફગા વંસ કબીરકા ઉપજા પૂત કમાલ
તનિકા સુમિરન છાડિ કે ધર લે આપા માલ

મૃત્યુ

કબીરે આજન્મ અંધશ્રદ્ધાનો સખત . સામનો કર્યો છે અને એમના મૃત્યુએ જાણે એ વિરોધની પગિસીમા દેખાડી છે. કાશી મોક્ષધામ કહેવાય છે અને મગદરમાં મૃત્યુ થાય તો નરક મળે એવી માન્યતા ચાલી આવે છે. આ અંધશ્રદ્ધા હજી મુઘી અખંડિત છે. કહેવાય છે કે આ અંધશ્રદ્ધા તોડવાને ખાતર જ કબીર અંતકાળે મગદરમાં જઈને રહ્યા. એમને તો એમના ભક્તિના જળ ઉપર વિશ્વાસ જ હતો. એટલે એમને એની પરવા જ નહોતી. એક દેકાણે કહ્યું છે:—

જો કાશી તન તજી કબીરા તો રામ હિં કહા નિદોર રે!

આ અંધવિશ્વાસનું એમણે રચણે રચણે ખંડન કર્યું છે.

(ક) દિરદૈ કોર મરયા બનારસી, નરક ન બંધ્યા જાઇ,
હરિકો દાસ મરે જો મગદર, સેન્યા સકલ તિરાઇ.

(ખ) જસ કાશી તસ મગદર ઉસર હૃદય રામસતિ હોઇ.

આદિગ્રંથમાં એમનું નીચેનું પદ મળે છે:

જ્યાં જલ છાંટી બહાર ભયો, મીના પૂરજ જનમ હો તપકા હીના.
અખ કહું રામ કવન ગતિ મોરી, તજી સે બનારસ મતિ બધ થોરી.
બહુત ખરસ તપ ક્રિયા કાશી, મરનું લયા મગદરકી ખાસી.
કાશી મગદર સમ ખીચારી, ઓછી ભમતિ કેમે ઉતરતિ પારી,
કહું ગુરુ ગજિ સિવ સંજુ કો જાને, મુખ્યા કબીર રમતા શ્રીરામે.

કબીર સાહેબનાં આ વચનો મૃત્યુના થોડા સમય પહેલાંનાં છે. પ્રારંભિક ચરણુમા જે ક્ષોભ દેખાય છે તે એટલા માટે નથી કે બનારસમાં મૃત્યુ થયું હોત તો તેમને મુક્તિની આશા હતી, પરંતુ કાશી એમની જન્મભૂમિ હતી. માતૃભૂમિ તો સૌને પ્રિય હોય છે. કાશીની સાથે એ પોતાનો સંબંધ પાણી અને માછલી જેવો ખતાવે છે. એટલે એમને મન તો કાશી અને મગદર બન્ને સમાન હતાં.

પોતાની ગતિને માટે એમને જરાય સંદેહ નહોતો. કારણ જગવાનની સર્વગતામાં એમને અટલ શ્રદ્ધા હતી. “શિવ સખકો જાને.” એટલે રામનામ રમતાં જ એમણે શરીર છોડ્યું. મરતાં મરતાંય કહ્યું—

“મુઝા કળીર રમત શી રામ.”

એમની અન્તક્રિયાને માટે એક વિલક્ષણ કથા છે. કળીરના હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને જાતિના શિષ્યો હતા. એટલે શખની આંત્યેષ્ટક્રિયા વખતે મુસલમાનો તરફથી બીજલીખાં પહાન અને હિન્દુઓ તરફથી કાશીરાજ વીરસિંહ અગ્રણીઓ તરીકે હાજર હતા. હિન્દુઓની ઈચ્છા શખને અગ્નિસંસ્કાર કરવાની હતી અને મુસલમાનો શરીરને સમાધિસ્થ કરવા માગતા હતા. મતભેદને કારણે તલવારો ચાલે એવી સંભાવના હતી. ત્યાં અકસ્માત શખપરની ચાદર ઉઘડી ગઈ અને સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે શખને ઠેકાણે પુલનો ઢગલો જોવામાં આવ્યો. આખરે અર્ધાં પુલ હિન્દુઓ અને અર્ધાં મુસલમાનો લઈ ગયા. હિન્દુઓએ પુલને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો અને એની બરમ ઉપર કાશીમાં સમાધિ બનાવી, જે હજીય ‘કળીરચોરા’ ને નામે મરાહુર છે. મુસલમાનોએ પુલોને મગદૂરમાં દાટ્યાં અને એની ઉપર કબર બાંધી.

સંપ્રદાયના ભક્તોમાં આ બન્ને યાત્રાનાં સ્થળો છે. આ કહાણીની વાસ્તવિકતામાં કદાચ અવિશ્વાસ આણીએ, પણ રૂપકની દૃષ્ટિએ તો આ ભાવ અપૂર્વ અને ભવ્ય છે. જીવન આપું જગવાનની ભક્તિને કાળે જીવી, યાનનો પ્રકાશ વિસ્તારી, મૃત્યુ પછી પણ પુલની સુવાસ જેવું પોતાના જીવનનું અમર તત્ત્વવાન મૂકી, એ મહાત્મા સં. ૧૫૭૫ માં ‘સત્યનામ’ પામ્યા.

પ્રકરણ ૨ જી

કબીરની કાવ્યપ્રતિભા

વેદ, ગીતા અને ઉપનિષદોએ કવિને કાન્તદર્શી દર્શાવ્યો છે. વેદમાં તો એના પ્રત્યેક દેવને ‘કવિ’ માન્યો છે. દેવો ‘કવિ’ એટલા માટે કે તેઓ સૌન્દર્ય અને આનંદના સ્વરૂપો અને ભૂમિકાઓમાં સર્વદા વિહાર કરતા હોય છે. કવિની મુખ્ય પ્રેરક શક્તિઓ ત્રણ: ૧ આનંદ-સૌન્દર્ય, ૨ સત્ય, અને ૩ સામર્થ્ય. કવિતા જીવનના વ્યક્તિગત અથવા વિરાટ હેતુઓ સાધવા માટે નથી. કવિતાસર્જન વડે ભલે નૂતન યુગનું પ્રભાત ઉઘડે, જીવનની કોઈ અમૂલ્ય આવશ્યકતા પૂરી પડે, અથવા કોઈ વિશિષ્ટ યુગસ્વરૂપનું ધ્વજતર યાવ; પરંતુ કવિતાની મૌલિક શક્તિઓ તો સૌન્દર્ય અને આનંદ જ છે, એમ વેદના કાન્તદર્શી કવિઓએ ઉચ્ચાર્યું છે. વર્ણવર્ચ્જનરો આ સત્યનું સમર્થન કરતો હોય તેમ કહે છે: Poets are

the heralds of philosophy.— કવિએ તત્ત્વજ્ઞાનના મંદેશ-વાહકો છે. શેલિએ માનવહૃદયમાં સમયે સમયે જે દૈવી અંશ પ્રસ્ફુટિત થાય છે તેને જાગૃત કરવાનું ગૌરવ કવિતાને આપ્યું છે. મેથ્યુ આર્નોલ્ડે એને માનવજીવનનું સુદૃઢ વિશ્લેષણ માન્યું છે, અને હોરેશ તો ઉપનિષદના મહર્ષિઓની છેક નજીક આવીને કહે છે કે: કવિતાનો ઉદ્દેશ મનુષ્યને આનંદ આપવો અને તેને ચિત્કસિત કરી આપવો તે જ છે. મેટરલિક અને કાર્લાઇલ પણ લગભગ આને જ મળતો કાવ્યનો હેતુ કહે છે.

કમીર સાહેબે એ સત્ય, સુંદર અને અનન્તની ઉપાસના કવિતા દ્વારા કયે સ્વરૂપે કરી, તેનું વિસ્તૃત દર્શન જ આ વિવેચનાનો હેતુ છે. આ દર્શનને વધારે વિશદ કરવા માટે એ સમયના પ્રેરક-બળોને જોયા વિના છૂટકો નથી આપણા દેશમાં તે વખતે મુસલમાનોનું રાજ્ય સ્થાપિત થઈ ગયા પછી હિન્દુ જનતાના હૃદયમાંથી ગૌરવ, અભિમાન અને ઉત્સાહ ઓસરતા જતા હતા. એમની જ સામે એમના દેવમંદિરો જમીનદોસ્ત થતા હતા, એમની જ દૃષ્ટિ સમાપ્ત એમની દેવમૂર્તિઓ અને પૂજ્ય પુરોહિતો અપમાન થતું હતું. હિન્દુ જનતા જાણે પોતાનું પૌરુષ દારી બેઠી હતી. એ વિષમ કાળમાં પૌરુષ અને સામર્થ્યથી હતાશ અનેલી જાતિમાં ભગવાનની શક્તિ અને કરુણાનો સંદેશ લાઇને કવિઓએ નવો પ્રાણ પ્રકટાવ્યો. કાળના પ્રતિનિધિ કવિએ સમાજના હૃદયને સલાજવા અને લીન રાખવા ભક્તિનું મધુર સંગીત ગાયું. ધીરે ધીરે ભક્તિનો પ્રવાહ એટલા વિશાળ અને પ્રબળ બનતો ગયો કે હિન્દુઓ જ નહીં પરંતુ સહુથી મુસલમાનો પણ એમાં લિંબ્યા પ્રેમસ્વરૂપ ઈશ્વરને સન્મુખ રાખીને ભક્ત કવિઓએ હિન્દુ અને મુસલમાન બન્નેને માનવતાનું એક સમાન રૂપ દેખાડ્યું અને બેદલાવના દરેકને પાછળ મૂકી દીધા.

ભક્તિનો એક ધસમસતો પ્રવાહ જે દક્ષિણ તરફથી ઉત્તરમાં આવી રહ્યો હતો, એને રાજનૈતિક પરિવર્તનને કારણે સ્વના પડેલા

લોકસમાજના હૃદયમાં ફેલાવાનું પૂરું સ્થાન મળ્યું. રામાનુજાચે (સં. ૧૦૭૩) શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી લકિતનું જે નિરૂપણ કર્યું હતું એ તરફ મમાજ આકર્ષાતો જતો હતો. ગુજરાતમાં સ્વામી માધવાચાર્યજીએ (સં. ૧૨૫૪ થી ૧૩૩૩) પોતાનો દૈતવાદી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ચલાવ્યો હતો. એ તરફ પણ લોકોનો ધણો ઝુકાવ હતો. દેશના પૂર્વ ભાગમાં જ્યદેવના કૃષ્ણપ્રેમમંગીનનું મુંજન ઘણું વિરોધી બળો વચ્ચે પોતાની ચોક્કસ અસર પાથરી રહ્યું હતું; એમાં મિથિવાના કોકિલકવિ વિદ્યાપતિએ પોતાનો સૂર મીલાવ્યો. ઉત્તર અને મધ્ય ભારતમાં દેવી સનની પંદગમી મદીમાં રામાનુજાચાર્યની શિષ્યપરંપરામાં સ્વામી રામાનંદ યયા. એમણે વિષ્ણુના અવતાર રામની ઉપામના પર જોર દીધું, અને એક જૂદો જ સંપ્રદાય જમાવ્યો. બીજી બાજુ વક્ષભાચાર્યે પ્રેમમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણને લઇને જનતાને રસમગ્ન કરવા માંડી. આ રીતે રામભક્તિ અને કૃષ્ણભક્તિના ઉપાસકોની આખી પરંપરા ચાલી. આ પરંપરામાં હિન્દી કળાને પ્રાદતા અને ગ્રહતા અર્પનાર ઘણા પ્રતિભાસંપન્ન અને તેજસ્વી કવિ થયા.

એક બાજુ પ્રાચીન સચુલ્ય ઉપાસનાનું કાવ્યક્ષેત્ર તૈયાર થઇ રહ્યું હતું, ત્યારે બીજી બાજુ મુસલમાનોના વસવાટથી દેશમાં જે નવી પરિસ્થિતિ જન્મી, તેની દૃષ્ટિથી હિન્દુ-મુસલમાન બન્નેને માટે એક સામાન્ય ભક્તિમાર્ગનો પણ વિકાસ થવા માડ્યો. આ માર્ગ એકશ્વરવાદનું એક અનિશ્ચિત સ્વરૂપ લઇને તૈયાર થયો; જે ક્યારેક બહુવાદ તરફ પણ દળતો અને ક્યારેક પયમંત્રમરી ખુદાવાદ તરફ પણ ઝુકાવતો. આ ભક્તિવાદ “નિરુપદ્રેય” નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. આ વાદ તરફ ધસડી જનારી સૌથી પહેલી પ્રવૃત્તિ સક્ષિત યર્ષ તે ઉચ્ચનીય અને જાતભાતના બેદભાવનો ત્યાગ અને પ્રભુની ભક્તિ માટે મનુષ્ય માત્રના સમાન અધિકારનો સ્વીકાર. આ ભાવનો પ્રચાર અને વિસ્તાર જેમ બંગાળમાં ચૈતન્ય

પ્રજા દ્વારા થયો તે જ પ્રકારે મહારાષ્ટ્ર અને મધ્ય દેશમાં રામદેવ અને રામાનંદજી દ્વારા થયો. એ સમયે પ્રવર્તીવેલું સૂત્ર “જાતિ પાતિ પૂછે નહીં કોઈ, હરિકો ભજે સો હરિકો હોઈ.” આજે પણ એટલું જ સાચું છે.

રામદેવ જો કે સચ્ચોપાસક હતા, છતાં મુસલમાનોના અત્યાચારથી પીડા પામીને એમણે રામરક્ષીમની એકતા સમજાવવા માટે બહુશાનનો બોધ કર્યો છે. પરંતુ નિર્ગુણમાર્ગના પ્રથમ પ્રવર્તક તરીકે તો કબીર સાહેબનું જ નામ આવે છે. કબીર સાહેબે એક તરફ રામાનંદજીના શિષ્ય બનીને ભારતીય અદ્વૈતવાદની કેટલીક સ્થૂલ વાતો પ્રદાન કરી અને બીજી બાજુ કેટલાક મુશ્કેલીઓ અને ઝોલીઓ પાસેથી સુશીરર્થના સંસ્કારો પણ ઝીંમ્યા એટલે એમની વાણીમાં કેટલેક ઠેકાણે અદ્વૈતવાદની ઝળક મળે છે, અને કેટલેક ઠેકાણે સુશીરોના પ્રિયતત્ત્વની અને કચાક પથમખરી પ્રુદાવાદની અસર પણ દેખાય છે. એટલે એમનું લક્ષ એવી સામાન્ય બકિતનો પ્રચાર કરવા તરફ હતું કે જેમાં હિન્દુ મુસલમાન બંને સાથે હર્ષ શકે એટલે જ એમણે સંપ્રદાયનો પ્રચાર ન કરતા શુદ્ધ ઈશ્વરપ્રેમ અને સાત્ત્વિક જીવનનો પ્રચાર કરવાનો હેતુ રાખ્યો હતો.

આ રીતે દેશમાં સચ્ચું અને નિર્ગુણના નામથી ભક્તકવિઓની બે ધારાઓ વિક્રમની પદ્મ સદીના અંતિમ ભાગથી માંડીને સત્તરમી સદીના અંત સુધી સમાન્તરે વહેતી હતી.

રાધવાનંદ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પ્રધાન આચાર્ય મનાય છે. વિક્રમની યૌદ્ધમી સદીમાં એમનો સમય આવે છે. એમનું નિવાસ-સ્થાન કાશી હતું એમની છેલ્લી અવસ્થામાં સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તોની રક્ષા કાળુ કરશે, એ પ્રમે એઓ ખૂબ ચિંતિત રહેતા. એ જ સમયે પ્રયાગના પુષ્પવંશી શર્માને ઘેર રામાનંદજીનો જન્મ થયો રામાનંદની

માતાનું નામ સુધીવા હતું. ૭ વર્ષની વયે યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર પછી એમને વિદ્યાભ્યાસ માટે રાધવાનંદજીના આશ્રમમાં મૂકવામાં આવ્યા. એમની સોકોતર પ્રતિભા અને યાનને જ જોઇને રાધવાનંદે સંપ્રદાયનું આચાર્યપદ રામાનંદજીને જ સોંપ્યું અને પોતે નિરાતે પરલોકવાસી થયા.

રામાનંદજીએ ત્યાર પછી આખા ભારતવર્ષમાં ફરીને પોતાના સંપ્રદાયનો પ્રચાર કર્યો. તત્વદષ્ટિએ પોતે રામાનુજાચાર્યના મતાવધર્મી હોવા છતાં એમણે પોતાનો ઉપાસનામાર્ગ સ્વતંત્ર રીતે કર્યો. પોતાના ઉપાસનામાર્ગ માટે એમણે વિધ્યનું સ્વરૂપ ન લેતા લોકમંથમા પોતાની અવતારલીનાને વિસ્તાર કરી ગએલા શ્રી રામચંદ્રનો આશ્રય સ્વીકાર્યો. એમના ઇષ્ટ દેવ રામચંદ્રજી થયા અને એમનો મૂળ મંત્ર 'રામનામ' મંપ્રદાયમા ગુંજ કરી રણો. આ પરિવર્તનની સાથે જ એમણે ઉદારતાપૂર્વક મનુષ્ય માત્રને આ સુધ્ધ ભક્તિનો અધિકારી માન્યો, અને દેશભેદ તથા વર્ણભેદને પોતાના માર્ગમાથી દૂર જ રાખ્યા. રામાનુજ સંપ્રદાયની દીક્ષા કેવળ એ જ જાતિઓને અપાતી હતી, પરંતુ ગમાનંદે રામભક્તિનાં દાર સર્વને માટે ખુલ્લા મૂક્યા. મં. ૧૪૫૬ ની આમ્મપામ એમનો સમય આવે છે.

કચીર સાહેબ આ જ રામાનંદજીના શિષ્ય હતા કચીરના સમય સુધી ચંદ બરદાષ અને વિદ્યાપતિ દાકુરને બાદ કરીએ તો હિન્દીનો કોઈ પ્રતિભાશાળી કવિ થયો ન હતો. સં. ૧૪૭૫ ની આમ્મપાસ હિન્દી જગનમા એક તેજસ્વી અને પ્રતિભાવંત મહાકવિ અને મહાતમાનાં દર્શન થાય છે. આ ત્રિજૂતિ તે કચીર સાહેબ.

કચીર સાહેબે પોતે એકેય ગ્રંથ લખ્યો નથી. કારણ એ અભણ હતા. એઓ માત્ર મુખેથી બોલતા અને એમના શિષ્યો એ ત્રિપિયલ્લ કરતા. 'બીજક'મા એમણે પોતે લખ્યું છે:

મસિ કાગજ છુવો નહીં, કપમ મહો નહીં હાય,
ચારિઉ લુગકા મહાતમ કબિરા મુખહિ જનત બાત.

કમીરના જે અથોનો આજ સુધી પત્તો મળ્યો છે, તેમા લગભગ

૭૫ અથો છે. ૧

આ અથોમાથી કેટલાક અથ સદિગ્ધ પણ છે કમીર માહેબના બુખ્ય અથો તો બીજક, સાખીઅથ, ઘઘાનિરપણ, આદિઅથ, શબ્દાવની અને રમેની કહેવાય છે

કમીર સાહેબની કાવ્યક્રતિભાની આલોચના કરતા પહેલા કવિતાના મૂળતત્વો અથવા એની મૌલિક શક્તિઓ વિશે વિચાર કરી લેવો આવશ્યક છે, કારણ કે કમીર સાહેબે કવિતા ખાતર કવિતા નથી કરી, અને એ પહેલા કવિ નથી, પણ પહેલા સત છે, દિસ્તુર છે.

તત્ત્વનુ ચિંતન કરનાર દિસ્તુર મત્વપ્રાપ્તિ કરે અને કદાચ બાપા દ્વારા પ્રકટ પણ કરે જીવનની જોડે એકતા સાધના તથા બાપિને પોતાની રક્તરણ્યજાનની શક્તિ વડે ગજનાર યુગદષ્ટા કે ક્રમંવીર તેતા આગામી યુગની આગાહી આશ્ચર્ય પમાડે તેવી ચોક્કસાઈ પૂર્વક કરી બતાવે, પરંતુ એ બન્ને 'તત્ત્વદષ્ટા' અને 'યુગમર્તિ' એથવા 'મમમર્તિ' છે, કવિ નહીં.

આનો બાપાઈ એવો નથી કે તત્ત્વદષ્ટા જે સાથળુ દર્શન કરે અથવા રામમર્તિ જે બાપિનુ પુરોવચન કરે તે કવિનાનો વિષય બની શકે નહીં તાત્પર્ય એ છે કે કવિના માનસમાથી પમાર થતા પહેલાગા હીમમાથી પમાર થતા શ્વેન મૂર્ચકિરમ્બની પેડે-એ બન્નેના સ્વરૂપમા એટલો તો ફેર પડી જાય છે કે તેને જોગબવા મુશ્કેલ પડે આધુનિક જમાનામાથી એક જ ઉદાદત્તજી તરીકે કવીશ્વર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની કવિતામા વ્યક્ત થયેલાં દાર્શનિક મત્યોના સ્વરૂપાન્તરનો વિચાર હગ્તા ઉપરની દલીલનો મુદો વધારે રપટ થશે.

બાપ અખાલાય પુરાણીએ 'કવિતાની મૌલિક શક્તિઓ અને એના ધર્મ' વિષે ચિન્તનશીલ, ગસાત્મક અને શુદ્ધ દષ્ટિમંદી મમંમામી

ચર્ચા કરી છે. એ દષ્ટિએ થોડા મુદ્દા અહીં વધારે સ્પષ્ટ કરી લઈએ. કવિતાને જન્મ આપનાર માનસ-શક્તિ, તત્ત્વાન્વેષી બુદ્ધિ યા તો તર્કશક્તિ નથી, કે તેનાથી પણ ઉચ્ચ બુદ્ધિમા કાર્ય કરતી સ્વયંસ્ફુરણાની શાનશક્તિ નથી. કવિમાનસમા મત્સ્યની શ્વેતજ્વોતિ ઇન્દ્રધનુષ્યના રંગોમાં વહેંચાઈ આન્દર્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. કવિમાનસમાં સાચી કવિતા જન્મે ત્યારે ચિત્તમાં બાવની જાગૃતિ મધને બાવની રેક્ષમાં તેનું ચૈતન્ય તરતું હોય છે. વળી વિચારની જાગૃતિ કવિમાનસમાં થાય તો પણ, ગ્રેરણાશ્પી સરસ્વતીના પ્રવાહ પેડે વેગપૂર્વક પોતાની મેળે તર્કપરંપરાનો આશ્રય લીધા વિના જ ધસી આવે છે. કોઈ કોઈ વાર કવિમાનસમાં પૃથ્વીથી સ્વર્ગ તરફ, તો કોઈ વાર તેથી ઉલટા સ્વર્ગથી પૃથ્વી ઉપર ઉગ્ર મસ્તના વેગવાન ટોળા અને તેમની વિનુતો ચમકે છે. ઇન્દ્રિયાતીત કોઈ મદ્દાન સત્યના સૌન્દર્યદિહનું યા તો જીવનમા પ્રકટવા પ્રયાતન કરનાર કોઈ ક્રિયાત્મક શક્તિનું કે અગત્યનું, કે પછી રમસમાધિમાથી ઉદ્ભવના કોઈ આનંદમય સત્ય-સ્વરૂપનું દર્શન અને સર્જન એ કવિતાની મૌલિક શક્તિઓ છે. કવિના સૌન્દર્યમય દેહ વડે સત્યસૂર્યના દર્શન કરે છે, દેટલીક વાર પ્રચૂરશક્તિપ્રવાહને કવિતાનો વાડમય મંત્ર સ્પર્શ માફક શક્તિના શુંચળાને છોડી મુકે છે તેમ જીવનમા મુક્ત કરીને સર્વત્ર રેલાવે છે, તથા નવધુગતું સર્જન કરે છે, તો કોઈ વાર સત્યના સૂર્ય કરતાં સૌન્દર્યનિધિ ચંદ્ર અને તેના અધિવાતા આનંદસ્વરૂપ સોમની રસરૂપે તે આરાધના કરે છે અને માનવને તે અમૃતરસનું પાન કરાવે છે.

આમ સામાન્ય માનવચેતનાની પાર્શ્વિકતાને માટે, માનવની અસંસ્કૃત ઇન્દ્રિયોને માટે તથા પટુકરણ વિનાના તેના માનસને માટે જે મત્સ્યના સૌન્દર્યસ્વરૂપનું, જે આનંદસ્વરૂપનું દર્શન અમંજવિત હોય છે તે સાચી અને તેથી ઉચી કવિતા ગ્રેરણાજનિત હંદમુક્ત વાણી વડે માણ્યને કરાવે છે. ગ્રેરણાસૌન્દર્યનું દર્શન, આનંદની અનુભૂતિ,

યગેરેને કવિતાના ઉદભવનાં કારણો ગણીએ તો પ્રેરિત હૃદયુક્ત શબ્દ કવિતાના દેહની સામગ્રી પૂરી પાડે છે. પ્રેરણાપ્રેરિત શબ્દમાં સૌન્દર્યસર્જન કરી, માનવને આનંદપ્રાપ્તિનું અમર સાધન બની રહેવું, એ કવિતાનો મૌલિક ધર્મ. એવી ચિરંજીવતાની છાપવાળી કવિતાને માનવજાતિ કદિ પણ મરવા દેતી નથી.

આવા સર્જકોમાં પણ ચઢતી ઉતરતી શ્રેણી હોય છે. સુંદર ભાષિને આર્પદષ્ટિ વડે જોનાર અને મંત્ર સ્વરૂપે પોતાના દર્શનને પ્રકટ કરી પ્રજાની ચેતનાને અથવા સંસ્કૃતિને પ્રથમ ઝડપ ગાંધને અજ્ઞાનમાથી કે જડતામાથી આજ્ઞાન કરી, જાગૃત કરનાર ઋષિ કે કવિ વિરલ હોય છે. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં એ પ્રભાણે કલાસર્જનની દૃષ્ટિએ અતિ ઉચ્ચ સ્થાને ન મૂકી શકાય તેવા, પરંતુ બીજાં અનેક કારણોને લઈને સીમાચિન્ન બની જનારા પુરો યાય છે. અંગ્રેજ કવિવર બાયરનના ભક્તો એની શતાબ્દી ઉજવતા હતા તે વેળા ફરી પ્રશ્ન ઉઠ્યો કે ઇંગ્લાંડનો સૌથી મોટો કવિ કોણ? અને બધી દિશા-એથી જોઈને મોરલીના ઉત્તરના પડલા સમો એક જ અવાજ-ઉત્તરરૂપે આવેલો-યુરોપની દૃષ્ટિએ તો બાયરન. આનું કારણ શું? ફરીમાથી અને માનસિક પરતંત્રતામાંથી બાયરને મુક્ત કરેલી અંગ્રેજી કવિતાએ આગળ જતાં શેલી અને કીટ્સ જેવાપ્રતિભાવંત કલાસર્જકો નીપજવીને જે સૌન્દર્યદષ્ટિ રચી, તેની સરખામણીમાં બાયરનની કવિતા ઝાંખી પડે તેવી છે. સુંદરતા, કલામયતા અને કલાવિધાયક તરીકેની પ્રતિભામાં બાયરન પછીના કવિઓમાંના ઘણા તેનાથી ચઢે છે. છતાં બાયરન તેના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વને લઈને અંગ્રેજી સાહિત્યમાં સીમાચિન્ન ગણાતો આવ્યો છે, એ શા માટે? અરાદમી સદીના સંધ્યાકાળ અને ઓગણસીમી સદીના પ્રભાતકાળ સમયે ન્યાં દૃષ્ટિ નાંખો ત્યાં રાષ્ટ્રીય યોજનાઓ અને સામાજિક બંધારણો શુંબધા રૂપ પડ્યાં હતાં, અને જગમાં પડેલા પદ્મીની જેમ દેહને આત્મા તરફડતાં હતા. આ અધનમાંથી મુક્ત કરવા મોખા મંત્ર બાયરને ઉચ્ચાર્યા. એટલે કેવળ

અંગ્રેજી પ્રજ્ઞના નહીં, પરંતુ સમસ્ત યુરોપના માનસમાં યદિ રહેલ પરિવર્તનનો તે એટલો સાચો પ્રતિનિધિ દતો કે યુરોપના બીજા દેશોમાં ખાચરના નેટલી અસર ધણા એથીય મોટા કવિઓની નથી યદિ.

કબીર સાદેખ વિષે પણ કંઈક આવું જ કહી શકાય. હિન્દી કવિનાના ઉપરકાને પ્રકટેલા આ કવિની બધી જ કૃતિઓ કવિતા-કલાની દૃષ્ટિએ મર્વોત્તમ પ્રકારની નહોતી, છતાં હિન્દી કવિનામાં એની કાવ્યપ્રતિભા સીમાચ્છિન્ન ગણાય છે. કબીરના સમયની ભૌતિક રીતિ અને વાતાવરણ ઉપર વર્ણુમાં છે. એ સર્વ જીવનજંઝાવાતન માંથી એણે જે નવીન તત્ત્વો પ્રકટાવ્યા, જે સ્વતંત્ર વાતાવરણ રચ્યું, પોતાની કવિતામાં જે તાજી હવા, રહીબદ્દ માનસને આંચકી દેતી અને તોડી પાડતી જે અત્યંત અત્યંત વિચારમરણ અને સરળ અકૃત્રિમ ભક્તિભરી જીવનસાધના એણે પ્રકટાવી, એને કારણે એ સમકાલીન પ્રજ્ઞના પલટાટા અને પલટાયલા માનસના પ્રતિનિધિ બની ગયા.

કબીરની જીવનસાધના ભક્તિ કરતાં જ્ઞાનની વધારે છે, એટલે સરદાસ કે મીરાના જેવાં આત્મમર્મણથી ભીંજાયેલી સંવેદનાથી ભરપૂર, લલિત, મૃદુ અને મધુર ભક્તિગીતો એમણે ધણા નથી રચ્યાં. જોકે કેંક કેંક આવી ભક્તિભાવભરી રચના તેમનાં ગીતોમાં ઘણાં થોડી છે; પરંતુ એટલી-છે-તેમા જ્ઞાન અને નીતિના ભજનો કરતાં વધારે બીનારા છે. ભક્તિયોગમાં પુદ્ધિ અને જ્ઞાન કરતા અંતઃકરણનું અર્પણ વધારે હોવાથી એ કહિનમા કહિન સાધના છે. દેખાવે સરળ પણ આચરણે દુષ્કર ભક્તિયોગ જીવવો, એ કાવ્યો પારો જીવવા જેવું છે. પુદ્ધિવાદની લાંબો-પહોળા દલીલનાજી અને વાદવિવાદોમાં જેમની તપશ્ચર્યા સમાર્પ જાય છે, જ્ઞાનના તર્કવતર્ક અને વિતંડા-વાદમાં જેમની પ્રતિભા નીચોવાઈ જાય છે, એવા જ્ઞાનીઓ અને

કર્મકાંડીઓ કરતા પોતાના અહિં કરણને નીચોવી, એમાંથી આસુની અમૃતધારા વહાવી, જગતની દુષ્ટતા ધોનાર ભક્તિમાર્ગીઓની ભક્તિની જીવનસિદ્ધિ વધારે વ્યાપક, ચિરંજીવ અને મહાન છે

આ પ્રેમભક્તિનો માર્ગ, જો ચાવી હાથ લાગી તો તો, સરન અને સુગમ છે, અને જો ચાવી હાથ ન લાગી તો ત્રીજેરી તોડનારના કાંડા કપાય તેવો પણ છે. ધણીએ આ પ્રેમભક્તિમાર્ગના આલખનાદિ વિગાગોતુ રહસ્ય જાણ્યું નથી અને તેથી પતિત થયા છે, જેઓએ જાણ્યું છે તે ભકતો કૃત્યકૃત્ય ચયા છે વિગતિય વ્યક્તિ પ્રતિની પશુભાવમાંથી છૂટેલી અને મનુષ્યભાવમાં આવેલી રતિપ્રણયને વટાવીને સર્વ જાતિ વગેરે ભેદોનું અતિક્રમણ કરનારી, રૂપદ બ્રહ્મવાદની ઉછળતી અને ઉત્કટ પ્રેમરસની મોતી નદી-પરા-ભક્તિને વરેલા ભખતોના જીવનમાધુર્યથી ફૂર મનુષ્યજાતિના અતઃકળણમાં કંઈકે બીનાશ રહી છે, અને આ બીનાશ જ માનવતાની જનેતા છે

કળીર સાહેબની કવિતામાં જ્યાં જ્યાં પ્રેમભક્તિના તીવ્ર સંવેદનો ઉભરાય છે, જીડી અસહ્ય વેદના અને ઉત્કટ વલ્લવવાટ પછીના સાક્ષાત્કારથી થએલું શુદ્ધ જ્ઞાન ચન્દ્રરૂપ લે છે ત્યાં ત્યાં શુદ્ધ કવિતાના દર્શન થાય છે. કળીર પોતાના અંતઃકરણમાં દિવ્ય આનંદના દર્શન કરે છે, અને એનાથી બોલાઈ જવાય છે

કળીર રેખ સિંદુર અરુ કાજર દિયા ન જાય,
નૈનન પ્રીતમ રમિ રહ્યા, ફુલ કહા સમાય.

સકરાચાર્યે પણ આનંદમસ્ત બનીને આવું જ કંઈક કહ્યું છે
किं करोमि, क्व गच्छामि, किं गृह्णामि, त्यजामि किम् ।
आत्मना पूर्यते सर्वं, महाकल्पोऽम्बुना यथा ॥

આનંદના અતિરેકમાં સાધકની વૈખરી મૂક બની જાય છે, અને તે પરા વાણીમાં બોલે છે. કળીરમાં આ તત્ત્વમયતા મળે છે.

શંકરાચાર્ય બાદ્ય જગતને પોતાના અંતરજગનમાં તદાકાર કરી દે છે, ત્યારે કબીર સાહેબ પોતાના જ રંગમાં સંસારને રંગીને મસ્ત બની જાય છે, અને પોતાની કુટેલી ખંજરી પર ગાય છે:

નૈહરવા હમકા નહિ બાવૈ.

સાંધકી નગરી પરમ અતિ મુંદર જહું કોઈ જાય ન આવૈ,
ચાંદ સુરજ જહું પવન ન પાની, કો અંદેશ પહુંચાવૈ,
દરદ થક સાંધકો મુનાવૈ.

આગે ચૈસો પંચ નહિં સુઝે,

પીછે દોપ લગાવૈ,

કોહિ વિધિ સમુરે જાવં ગોરિ સજની ! બિરહા શર સતાવૈ,
વિપરસ નાચ નચાવૈ.

પોતાના સાંધની જે મુંદર નગરીની કલ્પના કંપીર કરી છે તેની કલ્પના મદાભારતયુગમાં પણ કરવામાં આવી છે. ભગવાન ગીતાકારે અશુનને કહ્યું છે:

न तद्भासयते सूर्यो न सशांको न पायकः ।

यद् गत्वा न निवर्तते तद्धाम परमे मम ॥

માત્ર ગીતામાં જ આ પરમ ધામનું વર્ણન નથી, પણ ખીજા આર્યગ્રંથોમાં પણ છે. શ્વેતાશ્વેતર, ૬-૧૪, મુઢક ૨, ૨, ૧૦ અને કઠોપનિષત્ ૫-૧૫ માં પણ આવા ચિત્રો આપણને મળે છે.

માનવ હૃદયમાં કુટેલીક એવી શંકાઓનું તોફાન ઉઠેલું રહે છે, કે જેની શાન્તિ નથી થતી. કુટેલાક પ્રશ્નો તો હજી પણ એવા શંકાતોફાન જગવતા અણુકિંચ જ રહ્યા છે. શ્વેતાશ્વેતરમાં જે પ્રશ્ન પૂછાયો તે આ રહ્યો:

किं कारणं ब्रह्म कृतः सम जाता ।

जीयाम केन क्व च संप्रतिष्ठा ।

અધિષ્ઠાતાઃ કેન સુસ્તેતરેષુ ।
 ષર્તામહે બ્રહ્મવિદો વ્યવસ્થામ્ ॥

શાની, પિશાની, પાંડિતોને જીણસુ પૂછે છે: આ વિશ્વનું કારણ શું? આપણે કયાથી જન્મ્યા? જીવનમરણ, સુખદુઃખ વગેરેની જે વ્યવસ્થા છે તેનો વ્યવસ્થાપક કયો મહાપુરુષ છે?

આવા જ કેટલાક પ્રશ્નોના હિતર આપવા કાળે મોટા મોટા જ્ઞાનગ્રંથો રચાયા છે. ભક્ત અને શાની કવિઓએ એકાદ ભજન કે ગીતમાં એ પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે, અને એના જવાબનો સંકેત કર્યો છે. કબીર કહે છે:

વા ધરઠી. સુધિ કોઈ ન જતાવૈ, જા ધરસે જીવ આયા હો,
 ધરતી આશસ થવન નહિ પાની, નહિ તન આદિ ખાયા હો.
 બ્રહ્મા પિતૃનુ મહેસ નહિ તન, જીવ કદાસે આયા હો,
 પાની પવનકે દહિયા જંભાયા, અગિન કે જામન દીન્દા હો,
 આદ સુરજ દોઢિ બને અહીરા, માય દહિયા ઘીઉ કાઠા હો.
 યે મનસા માયા કે ભોભા, ખાર ખાર પછિતાયા હો,
 લખ નહિ પરે નામ સાદિબકા, હિરિ હિરી ભટકા ખાયા હો,
 કહે કબીર સુનો જાઘ સાધો, વદ ધર બિરસે પાયા હો.

શાની અને પાંડિતોના મદન અને જલિલ તત્ત્વજ્ઞાનમાં અને એમની માત્ર પોલી અને કૃત્રિમ ફલીલખાજી અને વર્કપરપરામાંથી જ્યારે ભક્તને હ્યું જ 'સત્' નથી મળતું, ત્યારે એ દારીને એમને કહે છે:

મેરા તેરા મનુઆ કૈસે એક દોઈ રે,
 મેં કહતા હોં આંખિન દેખી, તૂ કહતા કામદ કૌં સેખી;
 મેં કહતા સુરચાવનદારી વૃ સખ્યો હિરચાપ રે.

અને માયું છે, પાંડિતોની કામજમાં લખેલી અને ભક્તોની આંખે દેખેલી, અંતઃકરણમાં અનુભવેલી વાતનો ક્યાં મેળ ખાય?

ભક્ત કવિઓએ મૃત્યુની ભયાનકતા ખસેડી નાંખીને એને સુંદર રૂપ આપ્યું છે. મૃત્યુ એ તો માણસ જેવું તત્ત્વ છે એવું મરીને પછી ધણી ભક્તોએ સિદ્ધ કરીને બતાવ્યું છે. મૃત્યુનું સાન્નિધ્ય કંપીરે કહ્યું છે:

જેલ લે નેહરવા કે દિન ચાર,
પહસી પહોની તીન જન આયે નૌઆ બ્રાહ્મણ વારિ;
બાબુલજી મેં પૈયાં તોરિ લાગેં અખડી ગવન દેહ ટાર,
કુસરી પહોની આપે આયે લે કે ડોલિયા કંદાર,
ધરિ બહિયાં ડોલિયાં બેઠારિન કાઉ ન લાગે કતેહાર,
લે ડોલિયા જાવ બનમે ઉતારિન દોષન સંગી હમાર
કહે કંપીર સુનો બાધ સાધો, ઇકે ધર હૈ દસ દાર.

મીરાંનું આ દર્દગીત મરાઠર છે :

હેરી મેં તો પ્રેમ દિવાની, મેરા દરદ ન જાણે કોઇ,
સૂલી ઉપર સૈજ હમારી કિસ વિધ સોણા હોઇ,
ગગનમંડલ પર સેજ પિયાકી, કિસ બિધ મિથના હોઇ;
ધાયલકી ગતિ ધાયલ જાનિ કી જન લાઇ હોઇ,
જો હરિકી ગતિ જો હરિ જાને, કી જન જોહર હોય,
દરદકી મારી બનબન ડોલું વૈદ મીલ્યા નહિ કોય,
મીરાંકી પ્રભુ પીર મીટેગી જળ વૈદ સામલીયા હોય.

મીરાંની આ ઉત્કટ પ્રેમસાધના એ જ મીરાંની અસૌકિંકતા છે. કંપીરે આ 'વિયોગી' ની સુંદર વ્યાખ્યા કરી છે.

નામ વિયોગી વિકલ તન તાહિ ન ચીજે કોય,
તખ્તોલી કાપાન જ્યાં દિન દિન પીલા હોય.

અને એમનું વિરહનું વર્ણન ભુઓ:

કંપીર સુપને રૈનકે પડા કલેજે છેક,
જળ સોવેં તમ દુર્ધજના, જળ જાગેં તમ એક.

પ્રેમસાધનાનો અનુભવ વર્ણવના કબીર કહે છે :

યહ તો ઘર હૈ પ્રેમકા ખાલા કા ઘર નાહિ,
 સીસ ઉતારે જુઝ ધરે તખ પેડે ઘર માહિ;
 સીસ ઉતારે જુઝ ધરે તાપર રાખે પાવ,
 દાસ કબીરા યો કહે ઐસા હોય તો આવ.
 પ્રેમ ન બાઠી, ઉપજે, પ્રેમ ન હાટ બિકાય,
 રાગ પરગ જેહિ રુચે સીસ દેઠ લઈ જાય,
 પ્રેમ પિયાલા જો પિયે, સીસ દક્ષિણા દેય,
 લોભી સીસ ન દે સકા નામ પ્રેમકા લેય.

કબીર પોતાના પ્રિયતમનું વર્ણન કર્યું છે :

સૌ જોજન સાજન પ્રસે માનો હૃદય મઝાર
 કપટ સનેદી આગને જાનું સમુન્દર પાર.

આ જ તદાકાર બાવના. 'સાચો પ્રેમ' જેનો પડો નથી રાખતો :

જો દિવ દિલ્લી મેં રહે, સે દિલ્લ કહું ન જાય,
 જો દિલ્લ દિલ્લ સે બાહિગ સો દિવ કહાં સમાય ?

તેથી પ્રેમદિવાની બનીને માય છે :

સખીરી મેરી નિદ નસાની હો,
 પિયાડા પંથ નિદારતે સખ રૈન બિદાની હો.
 સખિયન મીય કે સાખ દર્ઝ, મન એક ન માનો હો,
 બિન દેખે કય ના પરી, જિય ઐસી રાની હો.
 અંગ છીન ઐસી ભઠ, મુખ પિય પિય બાની હો,
 અન્તર વેદન બિરહ હો વદ્ધ પીર ન જાની હો.
 ન્યો આનક બનદો રે, મઝની બીન પાની હો.
 મીગ બ્યાદ્ધ ગિરદિલી મુધગુધ નિગરાનો હો.

સંત સંગતિ મતિ મન કરિ ધીરા,
સહજ ગાનિ રાંગહિ બજૈ કબીરા.

પુત્રભાવે પણ કબીરે એક જ વલવલાટને જરા જૂદે સ્વરૂપે
વ્યક્ત કર્યો છે:

હરિ જનની મૈં બાલક તેરા,

કાહે ન જૌગુણુ બક સહુ મેરા.

સુત અપરાધ કરે દિન કે તે, જનની કે ચિત રહે ન તે તે,
કર ગહિ કેસ કરે જો ધાતા, તહિ ન હેત ઉતારે માતા.
કહે કબીર એક બુદ્ધિ બિચારી, બાલક દુઃખીદુખી મહતારી.

કબીરે જ્યાં બકિતની અકથ્ય વિરહવેદનાથી, વલવલાટથી,
કે અસલ સંવેદનાથી પોતાના બાવો પ્રકટ કર્યા છે, ત્યાં માધુર્ય,
કામળતા અને લાલિત્ય એની મેળે આવ્યાં છે. બકિતની સાથે જ્ઞાન
મેળવીને પણ જ્યાં જ્યાં તેણે કવિતા કરી છે ત્યાં ત્યાં પણ કવિતા
સરળ છે, પરંતુ જ્યાં માત્ર શુદ્ધ જ્ઞાન, ઉપદેશ અને નીતિનાં
પદોની રચના કરી છે, ત્યાં કાવ્યકલાના અંશો ઘણા ઓછા થયા
છે, અને ઘણે ઠેકાણેથી તો તે તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. એટલે ઉપરનાં
અવતરણોથી એટલું સ્પષ્ટ લાગે કે ધણી સંવેદનાઓની ઉત્કટ-
તામાં, ભાવની તન્મયતામાં, પ્રેમની સાધનામાં, પ્રિયમીલનની જાંબનામાં
કબીર મીરાં અને સરદાસની સાથે બેસે છે. પણ કબીર તો કવિ
ઉપરાંત ઉપદેશક, જ્ઞાની અને આચાર્ય હતા. એટલે એમની રચના-
ઓમાં કવિનાના અંશો કરતાં ઉપદેશ, જ્ઞાન અને નીતિનાં તત્ત્વો
વધારે હોય, એ સ્વાભાવિક છે. અને એ જમાનો જ એવો હતો કે
જેમાં કબીરને એકલા કવિ રહેવું પાસવે એવું નહોતું. શુદ્ધ કવિતા
ઉપરાંત એમણે રદસ્યવાદની કવિતા પણ કરી છે.

કબીરસાહેબ રદસ્યવાદી કવિ પણ છે. રદસ્યવાદના મૂળમાં
અચાત શક્તિની જ્યાંસા કાષ્ઠ કરે છે. સંસારનું સંચાલન કાષ્ઠ અચાત-

ચકિત દ્વારા યાચ છે, એ વાતનો અનુભવ માનવ અનાદિકાળથી કરતો આવ્યો છે. એ અગ્રાત ચકિતને જાણવાની, એને સાક્ષાત્ કરવાની ઇચ્છા માણસને સર્વદા રહી છે, પરંતુ એ ચકિત જગતના અન્ય દસ્ય રૂપની જેમ રપટ દેખાતી નથી, અને એનું યાન પણ આ દસ્ય રૂપોના યાનની જેમ સાધારણ વિચારધારા દ્વારા થતું નથી. પોતાની જ લગનીથી જેઓ આ ક્ષેત્રમાં સિદ્ધ થઈ ગયા છે, તેઓએ ત્યારે ત્યારે પોતાની અનુભૂતિનું નિરૂપણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ત્યારે ત્યારે તેઓ પોતાની ઉક્તિઓ દ્વારા એને રપટતા અર્પવામાં અસમર્થ નીવડ્યા છે. કબીરે આ ભાવને ખડું મથાઈ રીતે મૂક્યો છે:

અકથ કહાની પ્રેમકી, કછુ કહી ન ભય,
ગૂંગે કેરી સરકરા, બેઠા બેઠા મુસકાય.

L

તજિ ખાવં કાદિને નિકાર, હરિ પદ કિં કરી ગદિયે,
કહે કબીર ગૂંગે ગુઝ ખાયા, જાએ તો કા કદિયે ।

આ જ રહસ્યવાદનું મૂળતત્ત્વ છે. વેદ અને ઉપનિષદોમાં રહસ્ય-વાદની તેજરેખા મળે છે. ગીતામાં ભગવાનને મુખે એમની વિશ્વતિતું જે વર્ણન કરાવાયું તે પણ અત્યંત રહસ્યપૂર્ણ છે. ઇશ્વરને પિતા, માતા, પ્રિયા, પ્રિયતમ પુત્ર અથવા સગાના રૂપમાં જોવો, એ પણ એક પ્રકારનો રહસ્યવાદ જ છે; કારણ કે લૌકિક અર્થમાં પરમાત્મા આમાંથી કશું જ નથી.

કબીરના રહસ્યવાદ વિશે એક આખું જૂઠું જ પ્રકરણ લખવાનું હોવાથી અહીં એની વધારે ચર્ચા અનુચિત માની બંધ કરીએ.

રહસ્યવાદમાં માધુર્યભાવનો જે ઉદય થયો તે કબીરમાં વિદ્યમાન છે. વૈષ્ણવો અને સુશીઓની ઉપાસના માધુર્યભાવથી ભરપૂર હોય છે. દાર્શનિકોએ પ્રજાને પુરુષ અને જગતને સ્ત્રી રૂપી

પ્રકૃતિ કહ્યા છે. માધુર્યભાવ આનું જ ભાવિક રૂપ, જેમા પરમાત્માની પ્રિયતમના રૂપમા ઉપામના થાય છે. મીરાએ તો કેરળ કૃષ્ણને જ પુરૂષ માન્યો છે. કળીર પણ કહે છે:

- ૧ કહે કળીર જ્યાહિ ચલે હૈં પુરિષ એક અવિનાસી.
- ૨ સખી સુહાગ રામ મોહિ દીન્હા

અને રામની સુહાગણ પહેલા પોતાનો પ્રેમ નિવેદન કરે છે:
ગોકુલ નાયક બીકુલા મેરૌ મન લાગૌ તોહિ રે.

આ જીવાત્માની પરમાત્મામા લગની લાગે છે તેના પ્રારંભિક સ્વરૂપનું વર્ણન છે. આ વિવાહ પહેલાનો પૂર્વાનુસંગ જોઈએ. ક્યારેક એ વિયોગિનીના રૂપમા પ્રકટ થાય છે અને વિયોગાગ્નિમા બળતા હૃદયના ઉદ્ગાર પ્રકટ કરે છે:

પહુ તન જાલૌ મસિ કરૌ, લિખૌ ગમદા નાઉં
લેખણિ કરૌ કરંક કી, લિખિ રામ પદાઉં

પ્રજ્ઞના વિયોગથી વિભાસતી સમગ્ર સૃષ્ટિનું દુઃખ દર્શાવે છે. અનિદા અને કળીરના હૃદયને પીડે છે!

રામની વિયોગિની આકુળતાથી એ દિવસની વાદ છુએ છે, આરે એ પ્રિયતમને આલિંગન દેશે:

૧ વૈ દિન કળ આવેંગે લાછ!

જા કરનિ હમ દેહ ધરિ દે, મિલિમે અંગ લગાછ.

અહીં જીવાત્મા પ્રજ્ઞને મળવા ઝંખે છે. એ ઝંખનાનો સંકેત છે. આ જંખનાની સાથે સાથે બધું પણ રહે છે કે સમસ્ત વિશ્વ જોનું વ્યક્ત રૂપ છે, એ પ્રિયતમને મળવા કાળે અસાધારણ તૈયારી કરવાની જરૂર છે. દરિની કુવારીને પોતે એટલી તૈયારી કરી શકશે કે નહીં, એ આશંકાથી બધું લાગે છે. એને પોતાની જાત પર

વિશ્વામ નથી આવનો. પ્રિયમીલન સમયે કેવું વર્તન કરવું પડશે એની પણ એને ગમ નથી પડતી:

મન પ્રતીતિ ન પ્રેમ રસના ઇસ તન મેં ઢંગ,
કયા જાણું હિસ પીવડું કેમે રહસી રંગ

પછી તો જીવાત્માને જેમ જેમ પરમાત્માનો અનુભવ થયો ત્યારે, તેમ તેમ તેનો ભવ ઓસરતો જાય છે :

અમ તોદિ જન ન દેદું રામપિયારે
જ્યું ભાવે ત્યું હોદું હઆરે.

સખી સંપ્રદાયના કવિઓએ માણસને સ્ત્રી માની અને એમનાં નામો પણ સ્ત્રી જેવાં રાખીને, એટલે સુધી કે ઋતુમતી સ્ત્રીઓ જેવા અભિનય કરાવીને માધુર્યભાવના રહસ્યવાદને વાસ્તવવાદનું રૂપ આપ્યું છે. રહસ્યવાદ વાસ્તવવાદમાં પરિવર્તિત થઈ જવાથી શુભ ઉદ્દેશથી પ્રવર્તિત અનેક ધર્મસંપ્રદાયોમાં દિવિયલોકુપતાના ગંદા બદબોલધર્મો પ્રગટીકરણે જેવામાં આવે છે. રહસ્યવાદી કવિઓ અને વાસ્તવવાદી કવિઓમાં અહીં જ મૂલ્યમત ભેદ છે. વાસ્તવવાદી પોતાના વિષયનું યથાતથ વર્ણન કરે છે અને રહસ્યવાદી માત્ર મંકેત કરે છે, પોતાના વર્ણન વિષયનો આભાસ જ ગાત્ર આપે છે. એટલે રહસ્યવાદી કવિઓમાં જે એક પ્રકારનું અસ્પષ્ટ ભુખરાપણ આવે છે એનું કારણ એમની આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ છે. પરમાત્માની સત્તાનો આભાસ જ કેવળ આપવામાં આવે છે. એટલે એઓ બ્યંજનાવૃત્તિથી વધારે ઠામ કરે છે, અને ચિત્રાધાન એમનું મુખ્ય ઉપાદાન હોય છે. એમની વાતો અન્યોક્તિના રૂપમાં હોય છે. કોઈ પ્રત્યક્ષ વ્યાપારના ચિત્રને લઈને તેઓ બીજા પરાક્ષ વ્યાપારના ચિત્રનો બ્યંજના કરે છે.

રસિકોની સંમતિ પ્રમાણે કબીરનો રહસ્યવાદ લુપ્તો છે, એમનો માધુર્યભાવ પણ શીકા લાગે છે, અને એમનાં ચિત્રોમાં પણ અનેકરૂપતા નથી દેખાતી. અને આલું લાગે એનું કારણ છે. કબીરે

પ્રયાસ કરીને પોતાની ઉક્તિઓને કાવ્યનુ માધુર્ય આપ્યું નથી પરંતુ એમની લયલીનતા વ્યર્થ શી રીતે જાય? જે લોકો એમને હુખખા માને છે તેમણે એમની રહસ્યમયી અન્યોક્તિઓ જોવી જોઈએ

કાહે રી નલિની' તૂ કમિનાનો, તેરે હી નાલિ સરોવર પાની,
જલમે ઉતપતિ જલમે બાસ, જલમે નલિની તોર નિવાસ
ના તલિ તપતિ ન ઉપર આગિ, બેર હેત કહુ કાસનિ લાગી
કહે કપીર જે ઉદિક સમાન, તે નહોં મુખે હમારે જાન

કેટલું પ્રમળ અને મોહક ચિત્ર છે! એમા સહજ માધુર્ય ભર્યું છે. પ્રકૃતિનો પ્રતિનિધિ મનુષ્ય નલિની છે, જળ જલ્મતત્ત્વ છે. એમા જ પ્રકૃતિના વિવિધ રૂપોની ઉત્પત્તિ થાય છે એ જ પોષક તત્ત્વ છે, જે મનુષ્ય અને એના વિવિધ રૂપોમા બિરાજમાન છે. આ જળની શીતળતા આજળ કોઈ તાપ ઉભી રાકતો નથી આ તત્ત્વ સમગ્રીને આ પોષણસામગ્રીનો ઉપયોગ કરનાર (માની) શી રીતે મરી શકે?

સાસારિક જીવનની નમ્હરતાનું કેટલું પ્રતિભાવત વર્ણન છે!

માનન આવત દેખિ કિં કલિયા કરી પુકાર,
પુલે પુલે સુની લિયે, કાન્દિ હમારી બાગ

કાળને આવતો જોઈને અણઉધમ્યુ યૌવન પોકાર કરી ઉઠે છે કે આજે તું જુદોને લઈ જાય છે, પણ કાને અમારાય વારો આવનાનો છે.

બાઠી આવત દેખિ કરિ તરિવડ ડોલન લાગ,
હમ કટેકી કુલ નહી, પખેરુ ધર બાગ

રેવ એ કાળ છે, જ્ઞાન ડોલન એ જ્ઞાવરધાનો કપ છે, પક્ષી આત્મા છે આ ડોલન આત્માને એનવણી આપે છે કે શરીરના વિનાશનું કુખ ન કરીને જલ્મતત્ત્વમાં લીન થવનો પ્રબધ કરો. જ્ઞાવરધાના કપનું કાવ્ય આર્યક રૂપક છે!

નાશ માત્ર નાનાઓનો છે, અને મોટાઓનો નથી, એમ નથી,
નાશ તો સર્વનો છે :

શય્યુ આવન રોજિ કરિ જન સુના માંહિ,
ઉચી ડાઘી પાત હૈ, દિન દિન પીસે ચાંદિ.

કબીરની અમતકારપૂર્ણ ઉક્તિ ધારા સદૃશપૂર્ણ અને પ્રસિદ્ધ છે. દરોપનિપદ પ્રભાવે મનુષ્યનું શરીર રથ છે જેને ઇન્દ્રિયોના ધોડા બેઠેલા છે, ધોડાઓને મનની લગામ છે, જે બુદ્ધિ રૂપી સારથીના હાથમાં છે. પરમ પદનો પ્રવાસી આત્મા આ રથમાં અસવાર છે, એની ઇચ્છાનુસાર એના રથનું પરિપાલન થવું બેઠેલો. શરીર સેવક છે, આત્મા સ્વામી છે, આ સ્વાભાવિક ક્રમ છે. પરંતુ સ્વામી સુષળ્ય અને ધોડાની લગામ નિર્દેશ લીધી પડી જાય ત્યારે આ ક્રમ ઉલટાઈ જાય છે. સ્વામીનું સ્થાન સેવક લઈ લે છે. રથને આધીન થઈને સ્વામી બટકતો ફરે છે અને ધોડાઓ (ઇન્દ્રિયો) અને રથ- (શરીર)ના સ્વચ્છંદી આચરણને પરિણામે સ્વામીજીને (આત્મા) અનહદ કષ્ટો પડે છે. બલસાગરમાં પડેલા માથુસોને આ ઉક્તિ અવસ્થાને ખાસ કરીને કબીરે પોતાની ઉક્તિ ધારામાં વ્યંજિત કરીને લોકોને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી નાખ્યા છે.

એસા અદ્ભુત મેરા ગુર કમ્યા, મેં રહ્યા ઉભૈ ખે
મૂના દરતી સોં લડે, કોઈ વિરલા પૈખે
મૂસા બેઠા બાબિમે લારે સાપણિ ધાઇ,
ઉક્તિ મૂં સાપણિ ગિધી ગદ્ અચરજ ભાઇ.
ચોટી પરજન ઉખર્યાં, લે રાખી ચોટે,
મૂર્ગી મીનકી સું લડે ઝલ પાણી ફોટે.
મુરહી ચૂપેં બજાણિ, બજા દૂધ ઉતારે,
એસા નવલ ગુણી ભયા સાગદ્લહિ મારે.

લીલ લુક્યા બન ખીઝમૈં, મસા મર મારૈં,
કહૈ કખીર તાહિ ચુર કરો, બે મા પટહિ ખિચારે.

સર્ગનું કારણ પરબહા કોઇનું કાર્ય નથી, એ વાતનો મંકેત
કરનાર આ રહસ્યપૂર્ણ પદ રહ્યું:

ખાઝકા પૂત, બાપ બિન જાયા, બિન પાઉં તરવર ચઢિયા,
અસ-ગિન પાખર, મજબિન ગુઝિયા, બિન ખડે સંઘામ લઝિયા.

ખીજ-બિન અંકુર, પડે બિન તરવર,

બિન સાપા તરવર ફલિયા,

રૂપ-બિન નારી છુલુપ-બિન પરિમલ

બિન-નરે સર ભરિયા.

કખીરે કવિતાને ખાતર કવિતા નથી કરી. એમની વિચારધારા
સત્યની શોધમાં વહી છે. એનો પ્રકાશ કરવો એજ એમનું ધ્યેય છે.
એટલે એમની વિચારધારા જીવનપ્રવાહથી જૂદી નથી. એમાં એમનું
હૃદય તરબોળ છે. કખીર સહેજની રચનાઓ વિપુલ છે. અનેક
ઠેકાણે અર્થ, રૂપ, વિચાર અને ઉપમાઓની પુનઃગત્તિનો પાર નથી.
ઘણી ગ્યાનાઓ તદ્દન સામાન્ય દ્રાવિની છે. એટલે કખીર સાહેબની
શુદ્ધ કાવ્યકલાની કમોટીએ ચડે એવી કવિતા ઓછી છે, પણ જી
ખરી. અને એમાં કાવ્યનાં સૌન્દર્ય, સામર્થ્ય અને આનંદ વિરાજ-
માન છે. કખીરે પોતાને કદિ પણ કવિ નથી કહ્યા, પોતે નો પોતાને
લક્ષ્ય જ માનતા હતા. એટલે એમની વાણીમાં બળ છે. એમની
વાતોમાં સાચી વાતો કહી દેનાર માણસ જેવી એક ખીલ જ પ્રકારની
મીઠાશ છે. એમની ઘણી ઉક્તિઓ કહેવનો બનીને લોકોની જીભે
વસી ગઈ છે, એ એમની સત્યતાપી પ્રતિજ્ઞાનું જ રૂપ છે. સહૃદય
ઉમંગની લાદરોમાં જે મદજા વિદગ્ધતા એમની ઉર્મિઓમાં જી તે
અત્યંત આવમય છે. શબ્દોની તડામારથી ચમત્કાર આણવો, એ
એમની પ્રૃતિથી વિરુદ્ધ હતું એમની યૈથી સખ્તાકંઠર બનાવીને

અર્થનો નિર્ગળતાને ઠાંકો, અતિરંજન કરનારી, અથવા અર્થધનતાથી ખડખડી અને કઠોર બની જનારી, અરંજનીય પણ નહોતી. એમની પોતાની જ એક પ્રકારની સરળ, સ્વોદ લક્ષ્યવેધી પોતાની વિશિષ્ટ શૈલી હતી. એમની કવિતામાં ક્યાંય પ્રયત્ન નથી દેખાતો. જેની એમને અનુભૂતિ યથા હતી તે સત્યના પ્રકાશનું સાધન બનીને કવિતા સ્વયમેવ એમની જીભે આવીને વસી છે. એટલે અક્ષરોઃ જોડસા સ્વાભાવિક આવ્યા છે તેટલા જ રવીકાયા છે, ઉપમાઓ શોધવા પાછળનાં વક્ષમાં એમાં નથી દેખાતાં. લાલુકાના દૃષ્ટિબિંદુથી કલા આડંબરોનાં બંધનોથી નિર્મુક્ત તથ્ય છે.

કખીરની કવિતામાં ફેટલીક ખટકે એવી વાતો પણ છે. પુનરાવૃત્તિઓને કારણે ધણે ઠેકાણે રામકતાનો અભાવ છે. ફેટલેક ઠેકાણે એમના જ્ઞાનની શુષ્કતાનું પ્રતિબિંબ એમની ભાષા ઉપર પણ પડ્યું છે. એટલે અડધી ઉપરાત કવિતા દાર્શનિક પદો છે. એમાં શુદ્ધ કાવ્યકલા ધણી એછી છે. ધણી ઉચ્ચ કોટિની કવિતા પણ શુદ્ધ ભાષા અને હંદસાઓના અજ્ઞાનથી કદરૂપી બની ગઈ છે. પણ કખીર સાહેબનું પ્રક્ટીકરણ એ હિન્દી કવિતાના ચરચાતના દિવસો હતા. કખીરની ભાષામાં પણ ધણી બોલીઓનું મિશ્રણ છે. અવધી, ખડીગોલી, પૂર્વી, પંજાબી, મજ અને અરબી ફારસીના શબ્દોનો શંભુમેળો છે. આનું કારણ એ છે કે એમણે ધણા દરફરના સંતો સાથે સમાગમ અને સહવાસ સેવ્યો છે, એટલે ભાષા અને વ્યાકરણની રિચરતા એમનામાં નથી.

હિન્દીના કાવ્યસાહિત્યમાં કખીરના સ્થાનનો નિર્ણય કરવો, એ અતિ મુશ્કેલ છે. તુલસીને કાળે એક જ ક્ષેત્રના કવિઓ લેવા જોઈએ. કખીરનાં કાવ્યો મુક્તિના ક્ષેત્રમાં જાય છે, અને તેમાં ધણી કવિતા જ્ઞાન અને નીતિપર પણ છે. નીતિકાવ્યોની સફળતાની કસોટી એની સર્વપ્રિયતા છે. / નાનક, દાદુ, સુંદરદાસ, બંદ અને

રહીમ, એ સર્વ રહસ્યવાદી કવિઓમાં કબીરનું પદ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, શુદ્ધ રહસ્યવાદ માત્ર એમનો જ છે.

પ્રજાના દરબારમાંથી પોતાને જે દેહ મળ્યો તેને સાકર્મોત્ત્વ મંદન કે પાપકર્મોના ડાઘ લગાવ્યા વિના જેવું નૈસર્ગિક શરીર મળ્યું હતું, તેવું જ હરિને ચરણે પાછું ધરી દીધું.

→ ઝીની ઝીની ખીની ચદરિયા

ઠાકે કે નાના ઠાકે કે ભરની કૌન તારસે ખીની ચદરિયા,
ઇંગલી પિંગલા તાના ભરની, સુપમન તારસે ખીની ચદરિયા,
આઠ કંવલ દસ ચરખા ડોલે, પાચ તત્વગુન નીની ચદરિયા.
સાધ કો સિયત માસ દસ લાગે ઠોક ઠોક કે ખીની ચદરિયા,
સો આદર સુરનર મુની ઓઢી, ઓઢી કે ચેલી દિન્હી ચદરિયા,
દાસ કબીર જતનસે ઓઢી બ્યાખી ત્યા ધરિ દિન્હી ચદરિયા.

કપડાંમાં અત્તરના ડાઘ લાગે કે પાનની પીચકારીના લાગે,
પણ આપદે તો એ બન્નેય ડાઘ જ છે, અને તેથી ખરાબ છે. આત્માને
માટે તો પ્રુપય તથા પાપ બન્નેના બધનો સમાન રૂપે માન્યા છે.
આવી અદ્ભુત સાધનાનો સાધકે કબીર ઉપદેશક હતો, યાત્રી હતો,
આચાર્ય હતો, પણ અકિતથી શીળમસો માનવતાની વંદનાનો
અધિકારી કવિ પણ હતો.

પ્રકરણ ૩ જી

કબીરની વિચારધારા

કબીરે રામાનંદજી પામે દીક્ષા લીધી હતી, પણ કબીરના ‘રામ’ રામાનંદજીના ‘રામ’થી જૂદા હતા. એમણે તો “નિરગુણ રામ, નિરગુણ રામ જપડું રે લાઈ” નો ઉપદેશ કર્યો છે. એમની રામભાવના ભારતીય બ્રહ્મભાવનાની સાથે મળતી આવે છે. એઓ ‘રામ’ ને સગુણ અને નિર્ગુણ બન્નેથી પર માને છે. કેટલાક પંડિતોએ કબીરના પદોમાંથી કેટલાક શબ્દો શોધીને આ સગુણ અને નિર્ગુણનો વિતંડાવાદ જમાવ્યો છે અને કબીરનો આ નિર્ગુણ રામ પણ સગુણ જ છે, એવો મત સ્થાપવાનો આગ્રહ સેવ્યો છે. પરંતુ સાચી વાત તો એ છે કે એવી રીતે શબ્દો માત્રથી જ કબીરનો આશય સ્પષ્ટ થાય એમ નથી. એમણે શબ્દોની જગ્યા દરકાર કરી નથી. અને એમણે કહ્યું પણ છે “અપરંપાર કો નાઈ અનંત.” બ્રહ્મના

નિષ્પણ્ણને માટે શબ્દોના પ્રયોગમા જે અત્યંત શુદ્ધિ અને સાવધાન અનિવાર્ય છે તેની કબીર સાહેબ પાસેથી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. કારણ કબીરની વિચારધારા એ દાર્શનિક પ્રયોના અભ્યાસ કે મનનચિંતનનું પરિણામ નથી, પણ એમનાં સાક્ષાત્કાર અને સારઆહી પ્રતિભાનો જ પ્રસાદ છે. ભણેલા તો એ નહોતા, એટલે એમનું જે જ્ઞાન હતું તે સત્સંગ અને આત્મસંવેદનાનું ફળ હતું. એમણે હિન્દુ અને મુસલમાન સર્વ સંત-ફકીરો સાથે સમાગમ સેવ્યો હતો. એટલે એમની વિચારસરણીમાં ભારતીય બ્રહ્મવાદનું પૂર્ણ સ્વરૂપ મળે છે. છતાં એમા ફેટલીક વાતો એમણે એવા રૂપે ઉઠાવી છે કે જે મુસલમાની એકેશ્વરવાદની સાથે વધારે મળતી આવે. પરંતુ આનું કારણ એ છે કે એમનું ખ્યેય સર્વદા હિન્દુ મુસલમાન એકમા જ રહ્યું છે.

રમૂળ દૃષ્ટિથી મૂર્તિદ્રોહી એકેશ્વરવાદ અને મૂર્તિપૂજક બહુદેવવાદમાં ઘણું અંતર છે; પરંતુ જે સક્ષમ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામા આવે તો એટલું બધું અંતર નહીં લાગે જેટલું એકેશ્વરવાદ અને બ્રહ્મવાદમાં છે. ઘણા દેવદેવીઓને જૂઠા જૂઠા માનવા અને મૌનાં ગુરુ એક ઈશ્વરને માનવા, એ બન્ને પરિણામે એક જ માન્યતા છે. પરંતુ બ્રહ્મવાદનો મૂળ આધાર જ જૂઠો છે. એમાં લેશમાત્ર ભૌતિકવાદ નથી. એકેશ્વરવાદમા ભૌતિકવાદ છે. એ શ્રીઆત્મા, પરમાત્મા અને જડ જગત એ ત્રણેની ભિન્ન સત્તા માને છે, અને બ્રહ્મવાદ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ એટલે ચૈતન્ય શિવાય બીજા કોઈ અસ્તિત્વને સ્વીકારતો જ નથી. એ સિદ્ધાન્ત અનુસાર તો આત્મા જ પરમાત્મા છે અને જડ જગત પણ બ્રહ્મ છે. કબીરમાં ભૌતિકવાદ અથવા બાહ્યાર્થવાદ નથી દેખાતો, અને આત્મવાદની ઝલક તો એમણે રથે રથે દેખાડી છે.

બ્રહ્મ જે જગતમાં એક માત્ર સત્તા છે, એના શિવાય જગતમાં બીજું કંઈ નથી. જે કંઈ છે તે બ્રહ્મ જ છે. બ્રહ્મમાથી જ સર્વની 'ઉત્પત્તિ' થાય છે અને એમા જ સર્વ લીન થાય છે. કબીર કહે છે:

પાણી હો તે દિમ બધા, દિમ દે ગયા બિલાઈ,
જો કુછ યા સોઈ બધા, અજ કુછ કદા ન જઈ.

સૃષ્ટિ અને જલનો સંબંધ દેખાડવા માટે જલવાદીઓ મામાન્ય રીતે બે ઉદાહરણો આપે છે. જે રીતે એક નાનાસા પીંજમાં વૃક્ષ રક્ષુ ૪ તે જ રીતે સૃષ્ટિ જલમા અંતર્દિત રહે છે અને જે પ્રકારે દુધમા ઘી વ્યાપ્ત છે તે પ્રકારે જલ પશુ આ સૃષ્ટિમાં સર્વ વ્યાપ્ત છે. કપીર કહે છે:

ખાલિક ખવક, ખવકમે ખાલિક, મજ જમ રહ્યો મમાઈ. ૧

સર્વવ્યાપી જલ જ્યારે પોતાની લીલાનો વિસ્તાર કરે છે ત્યાં આ નામરૂપાત્મક જગતની સૃષ્ટિ બને છે અને એને પોતાની ઇચ્છા અનુમાર પાછો એ મમેગી લે છે.

ઈનમેં આપ આપ મખદિનમેં આપ આપ સૂં ખેનૈ,
નાના જાતિ પડે મજ જાડે, રૂપ ધરિ ધરિ મેનૈ.

વેદાન્તમા નામરૂપાત્મક જગત સાથેનો સંબંધ ઘણી રીતે પ્રકાશ કરવામા આવે છે. એમા પ્રતિબિંબવાદ મુખ્ય છે. કપીર કહે છે

ખડિન મૂવ બિનામ કહો કિમ વિગતહ કીજૈ,
જ્યુ જમમે પ્રતિબિંમ ત્યુ સકલ રામહિ જનપૂજૈ. ૨

‘ જે પિંડમા છે તે જલ્લાહમા છે, ’ એવું કહીને જલ્લાહનું નિરૂપણ થાય છે, પરંતુ માત્ર વાક્યને આશ્રયે યાત્રી ચનારાઓને પાછો એમા જ સંશય થાય છે. એમને માટે કપીર કહે છે:

ખંડ જલ્લાહ કયૈ મજ કોઈ, વાકે આદિ અસ અંત ન હોઈ,
ખંડ જલ્લાહ જાડિ જે કયિએ, કહે કપીર દરિ સોઈ. ૩

વેદાન્તના ‘ કનકકુંડલ ન્યાય ’ અનુમાર જે રીતે સોનામાથા કુંડલ બને છે અને કુંડલને તોડીને ઝોગાળી નાખીએ તો પાછું

સોનું જ ખની જાય છે, એ જ રીતે નામરૂપાત્મક દરથોની ઉત્પત્તિ
બ્રહ્મમાંથી થાય છે અને પાછા સર્વ એમાં જ સમાઈ જાય છે

જैसे બહુ કચન કે જૂથન થે કહિ ગાલિ તવવહિંગે,
એસે હમ લોક વેદ કે બિહુરે મુનિહિ માહિ સમાવહિંગે

મા રીતે 'જલતરંગ' ન્યાય પણ છે —

જैसे જલહિ તરંગ તરંગિની, એસે હમ દિખલાવહિંગે,
કહે કળીર રવામી સુખમાગર હંસ હિ દસ મિનાવહિંગે

કળીર સાહેમે આ સંબધ પોતાની મૌલિક રીતે પણ પ્રકટ
કર્ષે છે

જલમે કુળ, કુળમે જલહે, ખારદિ બીતરી પાની,
પુટા કુળ જલ જલહિ સમાના, યકુ તન કૈયા ગિયાની

આ નામરૂપાત્મક દરથ એ ચર્મચક્ષુઓને દેખાય છે પાણીમાં
ધડો છે અને એની બહાર અને અદર પાણી છે બાહ્ય રૂપનો નાશ
થવાથી અદર અને બહારનું પાણી મળી જાય છે, એ પ્રમરે બાહ્ય રૂપના
અવ્યતરનો બ્રહ્મ પણ પોતાના બહારના બ્રહ્મમાં સમાઈ જાય છે

ધણી રીતે એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે કે પરિવર્તનશીલ
નાશનાન દરથોનો આધાર જે એક અચલ તત્ત્વ ઉપર હોય છે
તે જ યથાર્થ છે જે કઈ દેખાય છે તે અસત્ય છે, માત્ર માયાત્મક
બ્રહ્મ છે કળીર કહે છે

→ સસાર એસા સુપિન જેસા જીવન સુપિન સમાન

જે મનુષ્ય માયાના આ વિસ્તારને સત્ય સમગ્રીને એમાં લપટાઈ
જાય છે તેને શુદ્ધ હંસ રૂપ જીવ અર્થાત્ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ નથી થતી
બુદ્ધ દેવના 'દુષ્ટ સત્ય'ના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે મગીનો નિચાર પણ છે
કે આ સસાર દુષ્ટનું ઘર છે

ફુનિયા લાંડા ફુઃખકા, બરી મુંદા મુદ મૂર,
અધ્યા અલદ રામટ્ટી, કુરદં ઊણી કૂય.

મંસારનું આ ફુઃખ માયાજન્ય છે. એટલે જે લોકો માયામાં
મસ્ત થઈ જાય છે તે લોકો ફુઃખમાં પડ્યા હોવા છતાં એ સમજી
શકતા નથી. એ ફુઃખનું જ્ઞાન તો જેમણે આ માયાજન્ય અજ્ઞાનનું
આવરણ કાઢી નાંખ્યું છે તેમને જ થાય છે. માયામાં પડેલા લોકો
તો ફુઃખને જ સુખ માને છે.

સુખિયા સખ મંસાર દે, ખાવે અરુ સોવે,
ફુઃખિયા દાસ કંપીર દે, જાગે અરુ રોવે.

કંપીરનું આ જ્ઞાન એ માયામાં પડેલા ફુઃખી જગતકાળેનું
જ્ઞાન છે. માયામાં પડેલ માણસ પોતાની જ કથા વિચાર્યા કરે છે.
પરમાત્માને મેળવવા એણે આ “મમતા” છોડી દેવી પડે છે.

જન મેં થા, તખ હરિ નહોં, અજ હરિ દે, મેં નાહિં.

એટલા માટે જ્ઞાતી માયાનો ત્યાગ અનિવાર્ય માને છે, પણ
માયાનો ત્યાગ એ કંઈ સરળ ખેલ નથી. બદારથી એ એટલી
સોદામણી અને મધુર લાગે છે કે એને છોડી છોડાતી નથી :

મીઠી મીઠી માયા તજ ન જાઈ,
અગ્યાની પુરિષ કો બોલિ બોલિ ખાઈ.

માયા જ વાસનાઓની જનેતા છે :

ઈક ડાઈન મેરે મન જસે, નિત ઉડિ મેરે જિય કો ડસે,
યા ડાઈન કે લરિકા પાંચ રે, નિસિ દિન એહિં નચાવે નાય રે.

માયાનાં પાંચ પુત્રોઃ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને
મત્સર. મનુષ્યના અધઃપાતના આ મૂળ આધાર છે. આત્માની
પારમાત્મિકતામાં આ જ પાંચ તત્ત્વો અંતઃકારણ છે.

કપીર કહે છે:

પંચ ચોર ગઢ મંઝા, ગઢ લૂટે દિવસ આરુ મંઝા,
જો ગઢપતિ મુદકમ હોઈ, તો લૂટે ન સડે કોઈ.

માયા પાખંડની પણ માતા છે, એટલે માયાનું ઉચિત રથાન પાખંડીઓની સોડ છે. એટલે માયાને સંજોધન કરીને કપીર કહે છે:

તહાં જાહુ જહાં પાટ પટંબર, અમર ચંદન ધસિ લીના.

કમંઠાંને કપીર પાખંડનું જ એક અંગ માને છે, કારણ પરમાત્માનો સંબંધ અંતઃકરણ સાથે છે. અંતરની ભક્તિ શરીરને પોતે જ પોતાને અનુકૂળ બનાવી લેશે. બહારનો જ માત્ર દોરો તદ્દન નિરપયોગી છે. એ તો હિલકું માયામાં વધારે લપટાવું છે:

જપ તપ પૂજા અંરયા જોતિગ જગ જોરાના,

કાગદ સિખિ સિખિ જગત બૂલાના, મનહી મનન સમાના.

કપીરની ભક્તિ એક વિશિષ્ટ પ્રકારની ભક્તિ છે. યાનીઓની બહાણગાસા અને વૈષ્ણવોની સગુણ ભક્તિનાં અનિવાર્ય અંગો, એનો અપૂર્વ સમન્વય કરીને એમણે પોતાની નિર્ગુણ ભક્તિનું જીવન રચ્યું છે. વૈષ્ણવોના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તો અને વ્યાવહારિક ભક્તિના સુમેળથી કપીરની ભક્તિસાધનાનો ઉદ્ભવ થયો છે. સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહારમાં, કથની અને કરણીમાં ભેદ રાખવો, એ કપીરના શ્વભાવને જ પ્રતિફલિત હતું. વૈષ્ણવોમાં સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહારમાં ભેદ દેખાય છે. સિદ્ધાન્ત રૂપે રામાનુજનાયે વિશિષ્ટાદૈત, વલ્લભાચાર્યે શુદ્ધાદૈત અને માધવાચાર્યે દૈતનો પ્રચાર કર્યો છે, પરંતુ વ્યવહારમાં સગુણ ભગવાનની ભક્તિનું ધ્યેય જ સામે ચૂકાયું છે. સિદ્ધાન્ત-પક્ષનો અગ્રેય બ્રહ્મ, વ્યવહારપક્ષમાં મનુષ્યના રૂપમાં દેખાય છે. કપીરે આ સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહારનો, કથની અને કરણીનો ભેદભાવ ભૂંસી નાંખ્યો અને વિનાશની ખાખમાંથી પોતાની અભેદ નિર્ગુણ

અકિતનું સર્જન કર્યું આ લલિતનો બહારથી મુગ્ધતાની ખુદાવાદ સાથે થોડો મેળ દેતો.

જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે નિર્ગુણ, નિરાકાર, અજ્ઞ મુગ્ધ ચિંતનનો વિષય છે. કબીરે આ શુદ્ધતા કાઢી નાખીને પ્રેમભરી વિચારધારાની વ્યવસ્થા કરી છે. કબીરના આ પ્રેમના બે પક્ષ છે: પારમાર્થિક અને ઐહિક. પારમાર્થિક અર્થમાં પ્રેમનો અર્થ લગની છે. એમાં મનુષ્ય પોતાની સમસ્ત વૃત્તિઓને સંમારની મર્વ વસ્તુઓથી વિમુખ કરીને સમેટી લે છે અને માત્ર અહમતા ચિંતનમાં ભેડે છે, ત્યારે ઐહિક પક્ષમાં એનો અવતાર સંમારના સર્વ જીવો ભણી પ્રેમ અને દયાના વ્યવહારમાં થાય છે.

જેમને અહમતા માક્ષાતકાર થઈ જાય છે, તે જ અમર થઈ જાય છે કબીર કહે છે:

હમ ન મરેં મરિહે મંસાગ, હમકું મિંયા જિવાવનહારા,
અમ ન મરેં મરેં મન માના, તેઈ મુએ જિન ગમ ન જના.

પ્રાણમનો આત્મા અહમતા સાથે એક છે, અને એ જ માત્ર ચિરસ્થાયી સત્તા છે, જેનો વિનાશ નથી થતો. કબીરના અમરત્વનું આ ગુહ્ય છે.

હરિ મરિ હે તો હમહ મરિહે, હરિ ન મરેં હમ કહેક મરિ હે.

પરંતુ સાક્ષાતકાર પહેલાં આ અમરત્વની પ્રાપ્તિ નથી થતી. એ પ્રેમ રહેજે નથી મળતો. એ સાધના માગે છે, મંપૂર્ણ સમર્પણ—આત્મોત્તમ વાહે છે

કબીર ભાટી કલાલ માં જહુતક બેઠે આઈ,
મિર સોપે સોઈ પિવે, નહિ તો પિયા ન જાઈ.

માણસ ત્યારે સમર્પણની પરમ સીમાએ પહોંચે છે, ત્યારે એને માટે આ પ્રેમ અમૃત બની જાય છે.

નીઝર ઝરે અમીરમ નીકમે તિદિ મદિરાવની છાકા.

આ પ્રેમનો. સરામ જે માણુમ એક વાર પીએ છે તેનો જીવનપર્યંત નસો ઘિતગતો નથી. તનમનની એ શુદ્ધિ ભૂલી જાય છે:

દગિરસ પિયા જાનિએ, કળદુ ન જાય ખુમાર,
મૈમંતા ધૂમત રહે, નાહી તનકી સાર.

આ જ પરમાનંદની અવસ્થા છે. આમા મનુષ્યનો લૌકિક આગ, જે અજ્ઞાનની અવસ્થામા મુખ્યત્વે રહે છે તેને પોતાનામા રહેલા આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે અને એને બ્રહ્મની સાથે તાદાત્મ્યની અનુભૂતિ થાય છે. આ સાક્ષાત્કારથી માણુમ બ્રહ્મ જાની જાય છે. **ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति ઉપનિષદના “તત્ત્વમસિ”** અથવા **सोऽहं tu આ જ રહસ્ય છે**

→ ૧ ૧ કરતા ૧ લખા, મુઝમે ગ્હી ન હ,
વારા કેરી જાનિ ગધ, જિત દેખો તિન વૂં.

એ સાચું છે કે ઐતિક અર્થમા નિરાકાર, નિર્ગુણ બ્રહ્મ પ્રેમનું અવસજન જાની ન શકે, માત્ર ચિંતનનો જ વિષય થઈ ગયે. પરંતુ એ નિરાકારની આ વિશ્વકિર્તન સૃષ્ટિમા એ મૂળતત્ત્વની સત્તાનો આભાસ મળે છે, એટલે નિર્ગુણ ભકત મસારના સમસ્ત પ્રાણિઓને પ્રેમ અને દયાના પાત્ર જનારી લે છે કમીરનો પ્રેમ મનુષ્યો સુધી પરિમિત નથી, પરમાત્માની સૃષ્ટિના સમસ્ત જીવ-જલ્લ પણ્ય એની સીમામા આવી જાય છે, કારણ “**समै ज्य साधके प्यारे है**” અગ્રેજી કવિ કેવરિજે આ જ ભાવને વ્યાપક રીતે પ્રકટ કર્યો છે

He prayeth best who loveth best
All things both great and small,
For the dear God who loveth us,
He made and loveth all.

કબીરની વિચારધારાનાં મૂળતત્ત્વો જોયા પછી, દરે આપણે એ મૂળતત્ત્વોનાં કેટલાંક આવશ્યક સ્વરૂપોનો વિગતવાર વિચાર કરી લઈએ. આ સ્વરૂપોમાં કબીરનો રહસ્યવાદ, દિવ્ય લગ્નસંબંધની ભાવના, આનંદનું સ્વરૂપ, શરૂપૂજન, કબીર અને હાથોગ, કબીર અને સુશીલતા અને અનન સંયોગની અવસ્થા,—એ એમની વિચાર-આકરના અમુક હીરા છે, અને એ હીરાઓના સ્વરૂપદર્શન વિના કબીરની વિચારધારાનું સમ્યક્ જ્ઞાન અશક્ય છે. આ સ્વરૂપોમાંથી ‘હાથોગ’ અને ‘રહસ્યવાદ’ એ ખૂબ વિસ્તાર માગતા હોવાથી આપણે એમને જૂદા જ પ્રકરણમાં છેડીશું. બાકીના સ્વરૂપોનો અહીં વિચાર કરીએ.

દિવ્ય લગ્નસંબંધ

પ્રેમનું તત્ત્વ માનવથી સ્વતંત્ર કોઈ જૂદી સૃષ્ટિમાં પોતાની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતું હોય એમ આપણને લાગે છે. અર્થાત્ આપણને જીવનમાં જેવું દેખાય છે તેવું તેનું ખરું સ્વરૂપ ન હોય, અને માનવના માનેલા હેતુઓથી સ્વતંત્ર તેનો કોઈ હેતુ હોય, એ બન્ને સંભવિત છે. પ્રેમનું તત્ત્વ આપણી દુનિયામાં પ્રકટ થાય છે તે ત્રણ દિશામાનથી મર્યાદિત સૃષ્ટિમાં વ્યક્ત થઈ શકી જતું નથી. એ દલીલ કેટલાક વર્તમાન મીમાસકો—રશિયન ફિલસૂફ ઉરેપેન્સ્કી અને અંગ્રેજ ચિંતક બર્ટ્રાન્ડ રસેલ—સ્વીકારે છે. તેનું ઉચ્ચતર સ્વરૂપ ત્રણ દિશામાનથી પર હોય એવા કોઈ જન્મતમા હોય, એ શક્ય છે. સ્વયંજૂ આનંદનું જીવનમાં વ્યક્ત થતું સ્વરૂપ તે પ્રેમ. દૈતમાં અદૈતનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર કિમિયો તે પ્રેમ, વ્યક્તિ અને વિશ્વ, આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચેના દૈતને ઓગાળનાર રસાયન તે પ્રેમ. કવિવર ટાગોરે એમના ‘સાધના’ નામના પુસ્તકમાં પ્રેમનું આલું દર્શન કર્યું છે:

“જીવનના સર્વે વિરોધો પ્રેમમાં લય પામે છે. કેવળ પ્રેમમાં જ

એક અને બે પરસ્પર વિરોધી હોતાં નથી પ્રેમમા ગતિ અને રિયતિ એક બિંદુમા મળે છે પ્રેમમા અનુભવાતી શાન્તિ અતિશય વેગવાન ગતિનો અને ક્રિયાશીલતાનો નમૂનો હોય છે નરી શાન્તિ અને અવ્યાહત શક્તિ બન્ને પ્રેમમા એકઠી મળે છે પ્રેમમા નફા અને નુકસાન પરસ્પર વિસવાદી ન હોઈ સવાદી બની રહે છે પ્રેમના ચોપડામાં જમા અને ઉધાર બન્ને એક જ બાજુએ લખાયે છે, અને ભેટને નફામા ઉમેરવામા આવે છે પ્રેમને એક છેડે વ્યક્તિ અને બીજે છેડે વ્યક્તિત્વ-દ્વિતતા - બિન્નગતતા આવી રહેલી છે એક બાજુ આગ્રહભર્યો ઉદ્ગાર હોય છે 'આ રહ્યો હું,' તેની સામી બાજુએ તેટલો જ બળવાન વિચાર હોય છે 'હું છું જ નહીં' પ્રેમમા બધન અને મુક્તિ એક બીજાના વિરોધી નથી હોતા, કારણ કે પ્રેમ સૌથી વધારે મુક્ત હતા સૌથી વધારે બદ છે. પ્રેમની શુભામી પણ તેની મુક્તિના જેવી જ કીર્તિકર હોય ■

‘ પ્રેમ એ વિગટની મહાન શક્તિ છે. તેના વિકારી ક્ષુદ્ર અને પાશવ સ્વરૂપો એ માનવની પ્રકૃતિમા રહેલી અશુદ્ધિઓને આભારી છે પરંતુ જેમ જેમ પ્રેમ વિશુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરતો જાય છે તેમ તેમ તેના ઉચ્ચતર સ્વરૂપો વધારે ને વધારે આગળ પડતા જાય છે માનવ જાતિ પ્રત્યેના પ્રેમ, ભૂતમાત્ર પ્રત્યે અનુકંપા અને પ્રેમ, તથા ભગવાન માટે ઝખ્ખના કરતો પ્રેમ, એ તેના ઉચ્ચતર સ્વરૂપો છે આ ઉચ્ચ પ્રકારનો પ્રેમ આત્મસમર્પણ કરે છે, પરંતુ કરી પાદ્મો વાછતો નથી વિશ્વ સકલને ઊર્ધ્વ ગતિ પ્રત્યે ખેચનાર એ દિવ્ય પ્રેમ છે અજ્ઞાનભરી દશામાથી સૃષ્ટિનું તેના સરજનદાર વાણી ધાવું તેનું નામ પ્રેમ સૃષ્ટિ અને સરજનદાર વચ્ચે પરસ્પર જામેલી એ સયોગક્રિયા તે પ્રેમ

“રહસ્યવાદમા પણ પ્રેમનું આદિ સ્થાન છે, પણ પ્રેમનો આદર્શ કઈ પરિરિચિતિમા પૂર્ણ થાય છે, એ વિચારીએ માતાપુત્ર, પિતાપુત્ર, મિત્રમિત્ર, એના વ્યવહારમા એ પૂર્ણ નથી થતો, એનું

કારણ હોય છે આ મળધેમા રેનેહની પ્રધાનતા હોય છે સરળતા, દયા, સદાનુભૂતિ એ સર્વ રેનેહના નયનો છે આનાથી હૃદયની ભાવનાઓ એક શાન્ત વાતાવરણમાં નિકસિત થાય છે જીવો પ્રત્યે સાધુસતોની કામળ સદાનુભૂતિ એ રેનેહનું પૂર્ણ ચિન્ત છે એનાથી ઇન્દ્રિયો સ્વચ્છ બનીને શાન્તિ અને સરળતાથી પુષ્ટ બને છે, પરંતુ પ્રેમ આ રેનેહથી ભિન્ન છે આ પ્રેમમાં એક પ્રકાગ્ની મગ્તી હોય છે, નરો હોય છે, ખુમારી હોય છે ઇન્દ્રિયો મનવાળા બનીને પોતાના આગમ્યની ખોજ કરે છે શાન્તિને બદલે ત્યા વિબુદ્ધતા હોય છે આ પ્રમારના પ્રેમની પૂર્ણતા પતિ-પતિનના સબધમાં જ થાય છે રહસ્યવાદ અને સુશીલતામાં આત્મા-પરમાત્માના પ્રેમની પૂર્ણતા મુખ્ય છે, એટલે એની પૂર્તિ ત્યારે જ થઈ શકે છે, કે જ્યારે આત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે પતિ-પતિનના સબધ સ્થાપિત થઈ જાય.

આ મળધેમા પ્રેમની એ મહાન શક્તિ છુપાયેલી હોય છે આ પ્રેમને આધારે આત્માને પરમાત્મામાં મળવાની ક્ષમતા આવે છે આ પ્રેમમાં વાસનાનો વિસ્તાર નથી હોતો, સાસારિક સુખોની વૃત્તિ પણ નથી હોતી લૌકિક રતિમાં આત્મામાંથી પ્રેમ નીચે ઉતરી રહ્યું દેહમાં સંભોગ અથવા વિપ્રલબ સુગારમાં પરિણમે છે અનૌકિક માધુર્યભક્તિમાં રથૂલ દેહની રથૂન કામવાસના પનદાર્ધ 'રસમય' પરમાત્માની દિવ્ય મૂર્તિમાં પરા ભક્તિ રૂપે પનદાર્ધ લૌકિક રતિનું આનંદન સચેતન શરીર છે અનૌકિક માધુર્યભક્તિનું આનંદન પરમેશ્વરની રસમયમૂર્તિ છે અને જીવ-ઈશ્વર વચ્ચે વિનશ્વર મધુરવાસ સ્થાપી બધાયેલો હોય છે એટલે પ્રેમની પૂર્ણતાને માટે આત્મા-પરમાત્માનો આવો પ્રેમમળધ અનિવાર્ય છે હૃદયના સ્પષ્ટ ભાવોની સ્વતંત્ર વ્યજના થયા વિના પ્રેમની અલિલ્લચ્છિત નથી થઈ શકતી એક પ્રાણમાંથી બીજા પ્રાણમાં જોગળી જવાની તમના જગ્યા વિના પ્રેમમાં પૂર્ણતા નથી આવી શકતી એક ભાવના જ્યાં સુધી બીજી

ભાવનામાં લય નથી પામતી ત્યાં સુધી પ્રેમમાં મરતી નથી આવતી. પોતાની આકાંક્ષાઓ, આશાઓ, અભિલાષાઓ સર્વ કઈ આરાધ્યને ચરણે ગમવર્ણ્ય કર્યા વિના પ્રેમમાં સન્નિષ્ઠા નથી આવતી એટલે જ પ્રેમની આ સ્વનત્ર વ્યવસ્થાને પ્રકટ કરવા માટે મોટા મોટા રહસ્યવાદીઓએ અને મુદ્ધિયોએ આત્મા અને પરમાત્માના સંમિધને પતિપત્નીના સમિધ રૂપે જ વિશ્વમાં પ્રગટ કર્યો છે. ગૃહસ્થનાદના પ્રેમમાં આત્મા સ્ત્રી બનીને પરમાત્માને કાળે તનમે છે અને સુશીમતમાં જીવાત્મા પુરુષ બનીને પ્રભુરૂપી સ્ત્રીને કાળે ઝમે છે. આ જ પ્રેમના સયોગમાં ગૃહસ્થનાદ અને સુશીનાદની પૂર્ણતા છે. પ્રેમના આ જ સયોગને દિવ્ય લક્ષ્મીમય કહે છે.

કળીરે પણ પોતાના ગૃહસ્થનાદમાં આત્માને સ્ત્રી માનીને પુરુષરૂપી પરમાત્મા પ્રતિ હિતકૃષ્ટ પ્રેમનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ પ્રેમના સયોગમાં જ્યાં સુધી પૂર્ણતા નથી આવતી ત્યાં સુધી આત્મા વિરહિણી બનીને ઝખ્યા કરે છે. આ વિરહવ્યથા એ રાધાની કૃષ્ણ માટે હતી, એવી દિવ્ય વિરહવ્યથા છે શુષ્ક તકેવોદ વડે જે સાધ્ય નથી તે અહતાનો દુષ્કર વિલય દિવ્ય પ્રેમભાવમાં સમસ્ત ચૈતન્યનું પીગળી જવું, જડ સરીરની અવિલાસરી પ્રકૃતિમાં દિવ્ય સ્વયંભૂ આનંદની સ્થાપના કરવાની ઝખના છે. કળીરે વિગઢનું વર્ણન એવી વિગઢતા પૂર્વક કર્યું છે કે આપણને એવું જ લાગે છે કે જાણે એનો આત્મા એ દિવ્ય વિરહવ્યથા તીવ્ર રીતે અનુભવે છે જે પ્રકારે વિરહિણીના હૃદયમાં એક કલ્પના કરુણાના સો સો વેપ લઇને આસુ વહાયા કરે છે, એ જ રીતે કળીરના મનનો એ એક જ ભાવ કરુણાના કેટલાય સ્વરૂપોમાં પ્રકટ થયો છ. વિરહિણી પ્રતીક્ષા કરે છે, પ્રિયની વાતો સંભારે છે, ગુણવર્ણન કરે છે, વિનાય કરે છે, આશા અને ધીરજથી મનને આશ્વાસન આપે છે, યાચના કરે છે, એ પ્રભુને અનેક રીતે સંભારે છે અને ઝખે છે એની વિરહવ્યથાથી તે તડકડે છે, પોતાની કરુણાજનક અવસ્થા પર પોતે જ વિચાર કરે છે, અને

હજારો આકાંક્ષાઓનો ભાર લઇને, ઉત્સુકતા અને અભીપ્સાઓનો સમુદ્ર લઇને માયનાની તીવ્ર ભાવના એકી માથે પ્રકટ થઇને વાયા ધારણ કરે છે.

નેના નિઝર લાઇયા, રહટ બસે નિસ જામ,
પપિદા જ્યું પિવપિવ કરો, કબ રે મિલદુએ રામ.

કેટલી કરણ માયના છે! કરણમાં ધોવાઇને વિશુદ્ધ પ્રાણનું જેવું વિવૃણ સ્પષ્ટીકરણ છે. આ જ આત્માનો વિરહ છે; જેમાં એ રહી રહીને કહે છે:

બાલ્દા આવ દમારે ગેદ રે,
ગુમ બિન દુખિયા ફેદ રે.

સગ કો કહે ગુમહારી નારી મો કો હરે અહેદ રે,
એકમેક દે મેગ ન સોવૈ તગ લગ કૈસા નેદ રે.

આન ન ભાવૈ, નીંદ ન આવૈ, ત્રિદ બન ધરે નધીર રે,
જ્યું કાંમી કો કામ પિયારા, જ્યું પ્યામે કો નીર રે.
દે કોઇ એસા પર ઉપકારી દરિમે કદે સુનાઈ રે,
એસે દાલ કખીર ભયે દે, બિન દેખે જીવ જાઇ રે.

આ વિરહથી આત્માનું અસ્તિત્વ વધારે સ્પષ્ટ થાય છે, અને પ્રજ્ઞ બળી જીર્ણ ગતિ કરે છે. અંકરણીસે પોતાના “મીસ્ટીસીઝમ” માં લખ્યું છે: “રહસ્યવાદી વારંવાર આપણને એવો જ વિશ્વાસ કરાવે કે આનાથી વ્યક્તિત્વ ખોવાઈ નથી જતું, પણ વધારે સત્ય બને છે.” *

કખીરની વિરહવ્યથાનાં થોડાંક વિશેષ ઉદાહરણો જોઇએ, એટલે એ દિવ્ય વક્તવ્યવાટની વેદનાનું સ્વરૂપ કંઈક સ્પષ્ટ થશે.

• “Over and over again they assure us that personality is not lost, but made more real.”

ઝાતુ કાગુન નિયગની
 કોઈ પિયાએ મિલાવે,
 પિયાકો રૂપ કદા લગ બરનું,
 રૂપહી માંહી સમાની.
 જો રંગ રંગે સકવ છમી જાઈ
 તન મન સખી જુવાની.
 યો મત જાને યહિ રે કાગ દે
 યદ કુછ અકથ કહાની.
 કહે કખીર મુનો લાઈ સાધો
 યદ ગત વિરલે જાની.
 x x x

પિયા મેરા જાગે,
 મેં કેસે સોધરી,
 રાત દિવસ દમકો જુવાવે
 મેં ન સૂતી રથ રહી સંઝ જારરી.
 કહે કખીર મુનો સખી સમાની.
 બિન પ્રેમ પ્રિયા મિલે ન મિલાનીરી.
 x x x

યા દિન સાલે ધાવ, નીંદ આવે નાહિ,
 યા મિલનકી આમ, નેદર લાવે નહિ.
 ય ગમે મગન કિવાક, મદિર ઉજ્યાર લયો,
 યો હે પુરુષસે ભેટ, તન મન બાર દયો.
 x x x

કેસે જીવેગી વિરહની પિયા બિન,
 કીજે કોન ઉપાય ?

દિવમે ન જૂખ, રૈન નદિ સુખ દે,
 જેસે કલજુગ જામ.
 ખેલત રાગ છાંડ ગયો મુંદર,
 તજ ચલે ધન, ઓર ધામ,
 વન ખંડ જાવ નામ લો લાવો.
 મિલ પિયા સુખ પાવ,
 તડપત મીન વિના જલ જૈમે
 દરશન લીજે ધાવ,
 વિના આકાર રૂપ નદિ રેખા,
 કોન મિલેગી આપ,
 આપન પુરુષ સમજ લે મુંદરી
 દેખો તન નિરતાય,
 રાગ સ્વરૂપી જીવ પિયા જુઓ
 છાડો ભમંકી ટેક,
 કહે કખીર આવ નદિ ફુગ
 મુગ મુગ હમ હમ એક.

×

×

×

મિલના કઠિન દે દેસે મિલુગી પિયા જાવ,
 સમજ સોચ પગ ધરૂ મતનસે બાર બાર લીગ જાવ.
 ઉચી ગૈય રાહ રૂપરીલી પાવ નદિ દહરાય,
 લોકલાજ કુલકી મરજદા દેખત મન સકુચાય.
 કહા રે સાંધ વસૂં પીયગમે,
 લાજ તજ ન જાવ.

શમરત તમરીજે પરમાત્માને પત્ની માનીને ચોતાની વિરહબધા
 આ રીતે પ્રકટ કરી છે: “આ પાણી અને માટીના ઘરમાં તારા

વિના આ હૃદય ખરાબ છે. કાં તો તું ધરમાં આવ, નહિ તો હું આ ધર છોડી દઉં છું.”*

કબીરે કહ્યું છે:

કહે કબીર દરિ દરસ દિખાઓ,
દમહિં બુલાવો, કિ દુમ ચલ આઓ.

આ પ્રકારના વિરહમાં આત્મા ન્યારે પોતાના સર્વ વિકારોને નાશ કરે છે, પોતાનાં આંસુઓથી પોતાની દુષ્ટતા ઘાષ નાંખે છે, પોતાની અંખનાં આંસુઓ દુગુંધોન જાળી નાંખે છે, ત્યારે પ્રભુને દારે જમને એનાં દર્શનને માટે યોગ્ય બને છે.

પરમાત્માને શરાબ-પાણીની જેમ મળનાં પહેલાં આત્માનું પરમાત્માથી જે સામીપ્ય થાય છે તેને જ આધ્યાત્મિક ભાષામાં દિવ્ય લગ્નબંધ કહે છે. આ સ્થિતિમાં આત્મા પોતાની સમસ્ત શક્તિઓ પ્રભુને સમર્પિત કરી દે છે, પોતાની સર્વ ભાવનાઓ પ્રભુની વિશ્વતિમાં લીન કરી દે છે અને પોતે પરમાત્માની આચારિક સ્વરૂપિણી બની રહે છે. તીવ્ર વિરહવ્યથા પછી ન્યારે આત્માને પ્રભુની અનુભૂતિ થવા માટે છે ત્યારે એ ભગવંતી બોલી ઉઠે છે:

બહુલ દિનન થેં નેં પ્રીતમ પાયે,
ભાગ બડે ધર બૈઠે આયે.
મંગલચાર માહિ મન રાખોં,
રામરસાધણ રસના ચાખોં.

* દર જાના એ આવો જિંદ
ને મુરત ખરાબ ઇ દિલ
યા જાના દર આ એ જા
યા જાના જિવર દાગમ

‘હીનાની સમસ્ત તબરીજ’

મંદિર માંદિ લયા હિજિયાગ,
 મેં સૂતી અપના પીવ પિયારા.
 મેં રવિ રાસી જે વિધિ પાછ,
 હમહિ કહા મહુ તુમહિ બહાછ.
 કહે કૃષ્ણીર મેં કહૂ ન કીન્દા,
 સખી મુહાગ રામ મોહિ દીન્દા.

આવી અવસ્થામાં એને એક પ્રકારનો અપૂર્વ આનંદ થાય છે. એને પરમાત્માની ઉચ્ચતા અનુભવાય છે, અને પોતાની ઉત્સુકતાની સાર્થકતા જણાય છે. આ ઉત્સુકતામાં આપ્તું જીવન એક ચક્રની જેમ ધ્રુમકી ખાયા કરે છે. આત્મા પોતાના આનંદમાં મસ્ત બનીને પ્રભુની દિવ્ય શક્તિઓનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એ અપૂર્વ પ્રુમારીમાં આનંદ અને ઉત્થાસની એક મતવાલી ધારા વહેવા માંડે છે. માધુર્યમાં જ એની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ મમાઇ જાય છે, માધુર્યમાં જ એનું સર્વ તરન મગી જાય છે, માધુર્યમાં જ એનું અસ્તિત્વ ક્ષય પામે છે.

આ જ દિવ્ય લગ્નમંબંધ - પ્રેમસંબંધની સાર્થકતા છે.

આનંદ

આત્મા જ્યારે પરમાત્માની વિભૂતિઓનો અનુભવ કરવા અગ્રેસર થાય છે, ત્યારે એમાં કેટલી ઉત્સુકતા, કેટલો ઉમંગ હોય છે? એ ઉત્સુકતા અને એ ઉમંગમાં એની સર્વ ભાવનાઓ મગી હોઈ છે, અને દિવ્ય અનુભૂતિને કાળે વ્યગ્ર થઈ જાય છે. આત્મા જ્યારે પોતાના વિકાસના પથ પર પ્રભુની દિવ્ય શક્તિઓને જુએ છે ત્યારે એને એક અઘૌકિક આનંદનો પ્રવાહ સાસાગિક તરવો-
 ના આધી ખેંચી લે છે, એટલે જ રદગમવાદીઓ મસારાના ખાલ ચિત્રને ઉપેક્ષાની દૃષ્ટિએ જુએ છે.

૧ રે યામે કયા મેગ, કયા તેરા,
લાજ ન મરદિ કદન ધર મેરા.

(કબીર)

એ જ્યારે એક વાર પ્રભુના અલૌકિક સૌન્દર્યને પોતાના દિવ્ય ચક્ષુઓ વડે નીરખે છે, ત્યારે એના હૃદયમાં સંસારને માટે પછી મોહ નથી રહેતો. સંસારની સુંદરતા સુંદર ચીજ એને મોહિત નથી કરી શકતી. એ એને માયાની જાળમાં માને છે. આત્માને મોહમાં ફસાવનાર ઇન્દ્રિયો માને છે. બીજું કારણ એ પણ છે કે પરમાત્માની વિભૂતિઓ એને પોતાના સૌન્દર્યપાશમાં એવી રીતે બાધી લે છે કે બીજી બાબતો એને અવકાશ નથી રહેતો. એના હૃદયમાં આનંદની એ રામિથૂના સૂર ગૂંજે છે કે એની સામે સંસારના અતિ આકર્ષક સૂરો પણ નીરસ લાગે છે. એ ઇશ્વરના ધ્યાનમાં એટલો મસ્ત થઈ જાય છે કે સંસાર એને પછી પાછો ખેંચી શકતો નથી.

અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે જે આત્માએ આ આનંદને પોતાની રથૂલ ભૂમિકા સુધી સ્થાપિત કર્યો છે, તે સદા મસ્ત આત્મા સંસારનો બહિષ્કાર નથી કરતો. કારણ એ માને છે કે સંસારનું સૌન્દર્ય પણ એ અનન્ત સૌન્દર્ય પ્રતિ જવાનું એક સાધન છે.

કબીરનો આત્મા આ પ્રકારનો હતો. કબીરે સંસારની અજ્ઞાનતા વર્ણવીને પણ સંસારનો ત્યાગ નથી કર્યો. સંસારમાં રહીને એમણે પોતાની જીવનસિદ્ધિ સાધી કરી છે.

૧ પરમાત્માને માટેની ઝંખનામાં એક પ્રકારનો જે અલૌકિક આનંદ મળે છે તેમાં અત્યેક રહસ્યવાદી લીન રહે છે. આ આનંદ બે પ્રકારનો હોય છે: રથૂલ આનંદ અને દિવ્ય આનંદ. રથૂલ આનંદમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ ઇશ્વરની અનુભૂતિથી પ્રસન્ન થાય

છે, આનંદ અને ઉત્સાસમાં લયલીન જની જાય છે. દિવ્ય આનંદમાં શરીરની સર્વ શક્તિઓ લુપ્ત થવા માડે છે, શરીર મૃતપામ જેવું લાગે છે, ચેતના ચત્ય થવા માડે છે, માત્ર હૃદયની જાવનાઓ અનંત શક્તિના આનંદમાં ઓતપ્રોત થઈ જાય છે.

અડરહીસે એમના પુસ્તકમાં આ આનંદની ત્રણ અવસ્થાઓ મળી છે. શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક. પણ ખરી રીતે એ ત્રણ અવસ્થાઓ બે વિભાગમાં જ વહેચાઈ જાય છે, સ્થૂલ અને દિવ્ય

પહેલા આપણે આનંદનું ૩૫ શારીરિક સ્થિતિમાં જોઈએ. ત્યારે આત્માએ એક વાર પ્રભુની અનૈકિક શક્તિઓ સાથે પરિચય કરી લીધો ત્યારે એ પરિચયની સ્મૃતિમાં હૃદયની સમસ્ત જાવનાઓ આનંદમય થઈ જાય છે. એની અસર પ્રત્યેક ઇન્દ્રિય પર પડે છે. એ સમયે રહસ્યવાદી પોતાના અગોમા એક પ્રકારનો અપૂર્વ અનુભવ કરે છે એનું પ્રત્યેક અન્યથે અત્યવ આનંદથી સ્ફુરિત થઈ જાય છે. અગ-પ્રત્યંગમાં રોમાય ઉઠે છે.

કબીરે આ આનંદનું સુદર વર્ણન કર્યું છે

હરિ કે પારે બડે પકાયે, જિનિ જાયે તિન ખાયે,

ગ્યાન અચેત ફિરે નરે ભોઇ

તા ચે જનમિ જનમિ કહકાયે

પૌલ મંદલિયા બૈર નામી

કહિઆ તાવ જામવૈ,

પહરિ ચોલ જગા દહ નાચૈ,

લૈસા નિરતિ કરાવૈ,

સંધ બૈઠા પાન કવરૈ,

ધૂંસ ગિતૌરા લાવૈ,

ઉઠરી બપુરી મંગલ આવે

કહ્યું એક આનંદ સુનાવે.

કહે કબીર સુનહુ રે સતો !

ગઠરી પરબત ખાવા,

ચકવા ખેંદિ અંગારે નિગલે

સમંદ આકાસા ધાવા.

કબીરે બિન બિન ઇન્દ્રિયોના ઉલ્લાસનું નિરૂપણ બિન બિન જનાવરોના કાર્ય-વ્યાપારો દ્વારા કર્યું છે. યાનેન્દ્રિયો અથવા કર્મેન્દ્રિયોના વિવેકથી ઉલ્લાસનું વર્ણન સંસારના કયા રૂપક દ્વારા કરી શકાય ? શારીરિક આનંદની વિચિત્રતાને માટે “સ્વધ ખેંદા પાન કતરૈ, ધૂસ ગિલૈરા લાવૈ” વિના બીજી શી રીતે બતાવી શકાય ! રહસ્યવાદીએ આ વિવેકથી બરાબર એવી લાક્ષણિક રીતે પ્રકટ કરી છે. આ શારીરિક આનંદનું ઉદાહરણ ચચુ.

દિવ્ય આનંદમાં આત્મા આ સંસારના જીવનમાં એક અલૌકિક જીવનની સૃષ્ટિ રચે છે. આ ગિથિતિમાં આત્મા કેવળ એક જ વસ્તુમાં કેન્દ્રીભૂત થઈ જાય છે. અને એ છે પરમાત્માના પ્રેમની અનુભૂતિ.

રામરસ પાષમાં રે તાથે ખિસરિ ગયે રસ ઔર.

(કબીર)

એ સમયે બાહ્યેન્દ્રિયો સાથે આત્માનો સબંધ નથી રહેતો. એ અલૌકિક આનંદમૂર્છા-આનંદસમાધિ હોય છે. આત્મા એ સમયે સ્વર્ગત્ર મધને પોતાના પ્રેમમય દિવ્ય જીવનની સૃષ્ટિ રચે છે. આવી ગિથિતિમાં આત્મા લાલો-ભોદમાં શરીર સહિત મૂર્છિત-સમાધિરૂપ પણ થઈ જાય છે. એ વખતે આત્મા સંસારનો કોઈ પ્લવનિ મદલ્ય કરી શકતો નથી, અને શરીર પણ મર્દ કાર્ય સંભાળ રીતે કરી શકતું નથી. આત્મા અને શરીરની આ એકત્ર આનંદસમાધિ, એ રહસ્યવાદીની હિતકૃષ્ટ અને અનુપમ સાર્થકતા છે.

આત્માની આ અવસ્થા પહેલાં અથવા પછી ભાગવત પ્રેમનો શ્રોત એટલા વેગથી ઉમટે છે કે એની ગતિમાં સંસારની કાઈ ભાવના ઉતરી શકતી નથી. એ વખતે આત્મામાં પરમાત્મતત્ત્વ હોય છે. એ અનૈકિક પ્રેમપ્રવાહમાં એટલી શક્તિ હોય છે કે એ આત્માની સામે એક અવ્યક્ત અનૈકિક સત્તાનું ચિત્ર ઉપજાવી દે છે. આત્મામાં રહેલી ઈશ્વરીય સત્તા રપટ રપે એની સામે આવી જાય છે.

કબીરે આ દિવ્ય આનંદનું વર્ણન વિવિધ સ્વરૂપે અને પ્રકારે કર્યું છે, અને મિલનના મધુર આનંદની અપૂર્વ તુષ્ટિને અનેક રૂપે ગાંધ છે:

દૂલહિની ગાવહ મંગલ ચાર
 હમ ધર આયે પરમ ભરતાર,
 તન રત કરી મેં મન રત કરી હો,
 પંચ તત્ત્વ તખ રાતી,
 વાલમ મેરે પાહુ ન આયે,
 મેં જોખન મે માતી.
 સરીર સરોવર તીરથ કરી હો
 બહા વેદ ઉચારે,
 વાલમ કે સંગ મિલન લધ હો
 ધન ધન ભાગ હમારે.
 સુર તેંતીસ કૌતુક આયે
 પ્રેમી સખ જમ વાસી,
 કહે કબીર હમ વ્યાહિ ચલે નૈ
 વાલમ એક અવિનાશી.

× × ×

ચરીર મહલમેં બાજ બાજે
 હોત છર્તીસોં રાગ,

સરત સમી જ્યાં દેખત તમાસા,
 વાદ્યમ ખેલે ફાગ.
 અપને પિયા સંગ હોલી ખેલે
 લગ્ન લય નિવાર,
 સારે જગમેં હોત કુવલલ
 ઝરે રાગ અનુરાગ.

x x x

કાયા નગર માહે રે
 સાધ ખેલે હોરી;
 ગાવત રાગ સરસ સુર સોહે,
 અતિ આનંદ ભયો રે,
 શરીર મહલમેં બાળે બાળ
 જગમગ જ્યોત ઉજિયાર;
 સહજ રંગ રચ રણી સકલ તન
 છૂટન નાહિ કરેરી,
 અનહદ બાળે બાળે મધુર ધૂન
 બીન કરતાલ તંબૂરા,
 બીન રસના જ્યાં રાગ છતીસેં
 હોય મહાનંદ પૂરા.

x x x

મેરે સાહેબ આયે આજ
 ખેલન ફાગરી,
 બાની વિમલ સગુન સગ બોલે
 અતિસુખ મંગલ રાગરી;
 શબ્દ સુતત અનુરાગ હોય હૈ
 . કયા સોવે હૈ જાગરી,

પાની આદર પવન બિછોના
બહુત કરે સનમાનરી.

x x x

ધારે હમ ધર કાન્ત સુખવ
ખેલે રંગ હોરી,
જનમ જનમ કી મિટી હે કલ્પના
પાયો જીવન પ્રાણુરી;
બાજત તાલ મૃદંગ આદ કદ
અનલલ રાખે શુદ્ધઝારરી,
ખેલન ચલી પંથ પ્રીતમ કે
તનકી તપન સમ્પરી.
પ્રીતમ ખીલે આપ વિસરાયો
લાગ્યો ખેલ અપારરી,
સુખસાગર અગ્નિન કિયો હે
હિયુવા પાયો કશ્મીરરી.

x x x

પિયા મોરા મિલિયા
મેં દુધ દિવાની,
સખસે વ્યાપક, સખસે ન્યારા,
સહજ અંતરયામી.
સહજ સિંગાર પ્રેમકા આસ્તક
સુરત નિરત હાર આની,
ઐસા ગ્રિય હમ કળકુ ન દેખા
સુરત દેખ લુલાની;
કહે કશ્મીર મિલા મુર પૂરા
તનકી તાપ ખુઝાની.

અને કબીર પછી આ અગ્યાને સૌન્દર્યશિખરે પહોંચાડે છે

જલિ નાઈ થલિ ઉપજી

આઈ નગરમે આપ,

એક અચમ્ભા દેખિયા

ખિટિયા નયો બાપ

પ્રેમની પરમ સીમામાં, આધ્યાત્મિક આનંદના પ્રવાહમાં આત્મા જે પરમાત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયો છે તે પોતાનામાં પરમાત્માની સ્થાપના કરે છે, દિકરી બાપને જન્મ આપે છે આ જ એ દિવ્ય આનંદની ઉચ્ચતમ સીમા છે આત્મા એ સમગ્રે પોતાનું વ્યક્તિત્વ બૂલીને, દિવ્ય આનંદમાં મરત બનીને અનન્ત સત્યની ગોદમાં સમાઈ જાય છે ત્યાં પ્રેમ રિવાય બીજી કંઈજ નથી

ગુરુ

સ્વામી રામાનંદના પગની ઠોકર ખાધને પ્રભાતના પહોરે કબીરે જે ગુરુ મંત્ર લીધો હતો એમાં ગુરુ પ્રતિ કેટલી શ્રદ્ધા અને કેવી ભક્તિ હતી 'રામમંત્રની સાથેસાથ ગુરુનું સ્થાન કબીરના હૃદયમાં ખૂબ ઉંચું હતું એમના વિચાર પ્રમાણે ગુરુ તો ઈશ્વરથી પણ મોટા હો એની સદાય વિના આત્માની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી, અને આત્માની શુદ્ધિ વિના પરમાત્માની પ્રાપ્તિ નથી થતી એટલે જે વ્યક્તિ પરમાત્માના મીલનમાં આવશ્યક છે, જે શક્તિ અનન્ત સયોગને કાળે અનિવાર્ય છે એ શક્તિનું કેટલું મૂલ્ય છે, એ સમ્બોધના શી રીતે વર્ણવી શકાય' ગુરુની કૃપા જ આત્માને પરમાત્માની સાથે મળવાના માર્ગ પર લાવે છે એટલે જે ગુરુ દિવ્ય દષ્ટિ આપે છે અને ઈશ્વરને માર્ગે દોરીને લઈ જાય છે તે ઈશ્વરથી પણ વધુ પૂણ્ય છે એટલે કબીરના હૃદયમાં શકા ગાય છે કે ગુરુ ને ગોવિંદ બન્ને ઉભા છે, એમાંથી પહેલા કોની ચરણરજ મારે લેવી અતે ગુરુનો જ ચરણ સ્પર્શ કરે છે, જેણે ગોવિંદના દર્શન કરાવ્યા છે

શુરુ ગોવિન્દ દોનુ મીલે, કીસકું લાગુ પામ,
ખલિદારી ગુર નામકી જિન્દેં ગોવિન્દ દિખાય.

કબીરે ગુરના મહત્વને ઘણી રીતે વર્ણવ્યું છે. ગુર વિના ધર્મરત્ન જ્ઞાન અસંભવિન છે એવું એણે ઉચ્ચાર્યું છે. “ગુર જિન એલા જ્ઞાન ન લહે,” નો સિદ્ધાન્ત સદૈવ એમની દષ્ટિ સામે હતો. કબીરના વિચાર પ્રમાણે ગુર આત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે અધ્યક્ષ છે. એ જ બન્નેનો સંયોગ કરાવે છે. સંયોગાવસ્થામાં પછી ગુરની આવશ્યકતા ન રહે, પરંતુ ત્યાં સુધી આત્માનો પરમાત્માની સાથે સંયોગ થતો નથી ત્યાં સુધી ગુરનો સદૈવ સચવારો હોવો જોઈએ. કબીરે પોતાના રેખતાઓમાં ગુરની પ્રશંસા મન મૂકીને કરી છે:

શુરુદેવ જિન જીવ હી કલ્પના ના મિટૈ.
શુરુદેવ જિન જીવ હા બલા નાહી,
શુરુદેવ જિન જીવ હા તિમિર નાસૈ નહિ.
સમુગ્રી બિચાર લે મનૈ માહી
રાહ બારીક શુરુદેવ તેં પામએ.
જનમ અનેક હી અટક ખોલૈ
કહે કબીર શુરુદેવ પૂરન મીલૈ
જીવ જૌર સીવ તખ એક તૌલે.

કરૈ સતમંગ શુરુદેવ સે ચરન ગદિ
જમ્મ કે દરસ તેં ભર્મ બાગૈ,
સીધ જૌ સાચ સંતોષ આવે દયા,
કાલકી ચોટ ફિર નાહિ લાગૈ.
કાલકે અવધે સકલ જીવ બોધયા,
મિન જ્ઞાન શુરુદેવ ઘટ અધિધારા,
કહે કબીર જન જનમ આવૈ નહૌ,
પારસ પરમ પદ હોય ન્યારા.

ગુરુદેવ કે ભેવ કો જીવ જાને નહો,
 જીવ તો આપની શુદ્ધિ ઠાને.
 ગુરુદેવ તો જીવકો કાઢિ બલસિંધ તે
 ફેરિ હી સુખ કે સિંધ આને.
 બન્દ કરિ દષ્ટિ કો ફેરિ અંદર કરે,
 ઘટકા પાટ ગુરુદેવ જોલે,
 કહત કપીર તૂ દેખ સંમાર મેં
 ગુરુદેવ સમાન કોઈ નાહિ તોલે.

સર્વ રહસ્યવાદીઓએ આત્માની પ્રારંભિક યાત્રામાં શુરુની
 અનિવાર્યતા સ્વીકારી છે જલાલુદ્દીન રૂમીએ પોતાની મસનવી
 બાગ ૧ માં પીર(શુરુ)ની પ્રશંસા લખી છે.

ઓ સત્યના વૈભવ, હુસામુદ્દીન, કાગળના થોડા પાના વધારે
 સે, અને પીરના વર્ણનની કવિતામાં એમને જોડી દે.

જો કે તારા નિર્બંજ શરીરમાં જગત સક્તિ નથી, તથાપિ
 (તારી શક્તિના) સૂર્ય વિના અમારી પાસે પ્રકાશ નથી.

પીર (પદ્યપ્રદર્શક) ગ્રીષ્મ (જેવા) છે, બીજી વ્યક્તિ શરતકાશ
 (જેવી) છે. બીજી વ્યક્તિ રાત્રિ સમાન છે અને પીર ચન્દ્ર છે.

મેં મારા નાના બંડાર(હુસામુદ્દીન)ને પીર(જદ્દ)નું નામ
 આપ્યું છે. કારણ કે એ સત્યથી જદ્દ બન્યા છે, સમયે એમને જદ્દ
 બનાવ્યા નથી.

એટલા જદ્દ જેનો આદિ નથી, એવા અપૂર્વ મોતીની
 બીજી જોડી નથી.

ખરી રીતે પુરાતન શરામ વધુ સક્તિશાળી છે. પુરાતન સોનું
 અધિક મૂલ્યવાન છે.

પીર પસંદ કરો, કારણ કે પીર વિના આ યાત્રા ખૂબ કષ્ટમય,
 બમાનક અને વિપત્તિપૂર્ણ છે.

સાથી વિના જે સડક ઉપર તમે અનેક વાર ચાલી ચૂક્યા છો, ત્યાં પણ તમે ઉદ્દશ્રાન્ત થઈ જશો.

જે માર્ગને તમે ખીલકુલ જોયો નથી, એના પર એકલા ન ચાલશો. તમારા માર્ગદર્શક પાસેથી તમારી દષ્ટિ ન દઢાવશો.

મૂખ! જે એની છાયા (રક્ષા) તારા ઉપર નહીં હોય તો શયતાનનો કંકરો પવન તારા મગજને ચક્કર ચક્કર ફેરવશે. શયતાન તને એ માર્ગેથી બહેંકાવીને લઇ જશે અને તને 'વિનાશ' માં નાંખી દેશે. આ રસ્તે ખીજા ધણાઓનો વિનાશ આવી રીતે થયો છે.

સાંભળ (શીખ) કુરાનમાંથી—એ યાત્રિયોનો વિનાશ! નીચ છપલિસે એમની સાથે કેવો વ્યવહાર કર્યો છે!!

એ એમને રાત્રે ખૂજ દૂર લઈ ગયો, સેંકડો હજારો વર્ષોની યાત્રામાં—એમને કુરાચારી ખનાવીને નમ્ર કરી દીધા (શુભ કાર્યો રહિત).

એમનાં હાકડાં જો! એમના વાળ જો! શીખ સે અને તારા તરફ ગધેડાને ન હાંકતો. તારા ગધેડા(ધન્વિયો)ની ગરદન પકડીને તું એને એમની પાસે લઈ જા; જેઓ એ માર્ગ જાણે છે અને એ માર્ગ પર જેમનો અધિકાર છે. ખતરદાર! તારૂં ગધેડું ન જવા દઈશ, અને તારા સાથ એ ધર પરથી ન દઢાવીશ, કારણ કે એનો શ્રેમ એ જ રચાનથી છે, જ્યાં લીલાં પાંદડાઓ ધણા હોય છે.

જો તું એક ક્ષણને કાળે પણ બેખબરથી એને છોડી દઈશ, તો એ પેલા હરિયાળા મેદાન બહાર દૂરદૂર ચાલ્યો જશે. ગધેડું એ એ માર્ગનો શત્રુ છે, એ બોજનના શ્રેમથી પાગલ છે. ઓહ! એવા ધણા છે, જેમનો એણે સર્વનાશ કર્યો છે.

જો તું રસ્તો નથી જાણતો તો જે કંઈ ગધેડું કરે તેનાથી ઉલટું કર. એ જરૂર સાચો રસ્તો હશે.

(પેગમ્બરે કહ્યું) એમની (સ્ત્રીઓ) સંગતિ લે અને પછી એ જે કહે તેનાથી ઉત્કુંડ કર. જે એમની અવગણના નથી કરતો તે વિનાશ પામે છે.

(શારીરિક) વાસનાઓ અને ઇન્દ્રિયાઓનો દોસ્ત ન બન; કારણ એ પ્રભુમાર્ગથી દૂર લઈ જાય છે.

કર્મરિ પણ ગુરને સદા પોતાના માર્ગદર્શક માન્યા છે.

પાસા પકડયા પ્રેમકા

સારી ક્રિયા સરીગ,

સતગુરુ દાવ બતાવ્યા

ખેલે દાસ કબીર

મધ્વાચાર્યના દ્વૈતવાદમાં જે રીતે આત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે 'વાક્ય'નું સ્થાન છે, એ પ્રકારે કબીરના ઇશ્વરવાદમાં ગુરુત્વ સ્થાન છે. કર્મરિ જે ગુરને ઇશ્વરના પ્રતિનિધિ માન્યા છે તેની ઓળખ શી છે ?

(ક) જ્ઞાન એનો શબ્દ હો. લૌકિક અને વ્યાવહારિક જ નહીં, પરંતુ આધ્યાત્મિક પણ એમાં એવી શક્તિ હો કે પતિતમાં પતિત આત્મામાં જ્ઞાનનો મંચાર કરી એને સત્યને માર્ગે ચલાવે એના હૃદયમાં જ્ઞાનનો પ્રવાહ બેઠેલો પ્રચંડ હો કે શિષ્ય એમાં વહી જાય એના જ્ઞાનથી આત્માનો અધિકાર દૂર ચર્ચ જાય અને તે પોતાની આસપાસની વસ્તુઓને સ્પષ્ટ નીરખે, અને એને ખનર પડી જાય કે એ કંઈ બાળુ જાય છે, પાપ અને પુણ્ય કોને કહે છે, ઉન્નતિ તથા અવનતિનું શું તાત્પર્ય છે, અને લૌકિક તથા અલૌકિકમાં શી અન્તર છે.

આત્માને પ્રકટ કરવાના શા સાધન છે ?

પીછે લાગા જાણ્યા,

લોક વેદ કે સાથ,

જાપા તિલક બનાવ કરિ
દગધા લોક અનેક.

એ કુસંજે ન ચઢે
નિરમલ બૂંદ આકાશ કી
પડી ગઈ ભોમિ ચિકાર.

કાંઈની એ નિંદા ન કરે
દોષ પરાયે દેખ કર
ચક્ષુ દર્શત દર્શત,
અપનૈ અંત ન આવડ
જિનકી આદિ ન અન્ત.

આવા સમર્થ ગુરુનું વર્ણન ઘેરંડ સંહિતાના ત્રીજા ઉપદેશમાં
પણ છે. એવા ગુરુ ઈશ્વરાનુભૂતિની મહાન શક્તિ છે. ઈશ્વરની
અનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરીને જ્યારે ગુરુ શિષ્યને પ્રભુના દિવ્ય પ્રકારથી
પરિચિત કરી દે છે, ત્યારે ગુરુનું કાર્ય સમાપ્ત થઈ જાય છે, અને
આત્મા સ્વયં ઈશ્વરને માર્ગે આગળ વધે છે. પછી મધ્યસ્થની જરૂર
નથી રહેતી. ગુરુની સદાય અને કૃપાથી આત્મા યોગને પરમાત્મા
સાથે મેળવી દઈને અનંત સંયોગમાં લીન થઈ જાય છે.

મધ્ય આકાશ આપ જહા બૈદે
જોત શબ્દ ઉજિયારા હો,
સેન સ્વરૂપ રાગ જહા કુલે
સાધ કરત વિહારા હો.
કોટિ ન સર ચન્દ છિપે જહા,
એક રામ ઉજિયારા હો;
વહી પાર એક નગર ખસત હૈ
ખરસત અમૃત ધારા હો.
કહે કબીર સૂનો ધરમદાસા
લખો પુરૂષ દરબારા હો.

મુક્તિમત્ત

રહસ્યવાદનું અંતિમ લક્ષ્ય છે આત્મા અને પરમાત્માનું મીલન. આ મીલનમાં એક વાત જરૂરી છે અને એ આત્માની પવિત્રતા. જો આત્મામાં ધ્વજરત્તે મળવાની ઉત્કૃષ્ટ આકાંક્ષા હોય છતાં પવિત્રતા ન હોય તો એ મીલન શક્ય નથી બનતું. પવિત્રતામાં જ શક્તિ છે તે માત્ર આકાંક્ષામાં નથી. આ પવિત્રતાનું મૂળ તત્ત્વ છે. વાસના, હલ, કુશ્ચિ અને અસ્તેયનો બહિષ્કાર. વાસનાનો કલુષિત વ્યભિચાર હૃદયને મલીન ન કરે, હલનો વ્યવહાર મનના વિચારોને વિકૃત ન કરી દે, કુશ્ચિની કદરૂપના હૃદયની પ્રવૃત્તિઓને ખૂરા માર્ગ પર ન લઇ જાય અને અસ્તેયનો અંધકાર હૃદયમાં દોષોને સમૂહ એકત્ર ન કરે, તો જ આત્મા પોતાની સ્વાભાવિક, સદૃશ સાધનાથી જીવનના અંગેઅંગમાં પ્રકટ થઇ જાય છે. આ પ્રકટીકરણની જનેતા પવિત્રતા છે.

જલાશુદ્ધિન રમીએ પોતાની મસનવીના ૩૪૬૦ માં પદમાં કહ્યું છે કે “તું તારા અહમ્મની વિશેષતાઓથી દૂર રહીને પવિત્ર બન, કે જેથી તું મેલ રહિત બનીને ઉગ્ગલવલ્લ તત્ત્વને જોઈ શકે.”

આ પવિત્રતા અન્તર અને બાહ્ય બન્ને જીવનમાં અનિવાર્ય છે. કબીર કહે છે:

કહા બયો રમિ સ્વાગ બનાયો,
અંતરજામી નિકટ ન આયો.
કહા લાયો તિલક ગરૈ જપમાલા,
મરમ ન જને મિલન ગોપાલા.
દિન પ્રતિ પસ કૈ હરિદામ્,
ગરૈ કાઠ બાકી બાંનન આધ.
સ્વાંગ સેન કરણી મેનિ કાલી,
કહા બયો ગલિ માલા લાલી.

બિન હી પ્રેમ કહા લયો રાંએ
 બીતરી મૈલિ બાહરિ કહા યોએ,
 ગલમલ સ્વાદ લગતિ નહોં ધીર,
 ચીકન ચંદવા કહે કમીર.

સમસ્ત વાસનાઓને દૂર કરીને હૃદયને શુદ્ધ કરી લ્યો, એ જ પ્રભુમીલનનો માર્ગ છે. જે સ્થાન દર્પણ સમાન શુદ્ધ છે, અને ક્રવાસનાઓની કાળાશયી રહિત છે, તેમા જ પ્રભુનો નિવાસ છે.

શ્રીઓ પોતાના પદ કમ્પઠમા કહ્યું છે કે સાફ કરેલા સોખંડની જેમ જંગના રંગને છોડી દે, પોતાના તાપસ-વિયોગમાં જંગ-રહિત દર્પણ બન. આ વિચારની વિસ્તૃત વિવેચના કરતાં એણે ચિત્ર-કલાના સંબંધમાં ઓસ અને ચીન દેસના વાસીઓના વાદવિવાદની એક મનોહર કહાણી કહી છે.

ચીનાઓએ કહ્યું: “અમે સોમ જ એક કલાકાર છીએ.”
 ઓસનિવાસીઓએ કહ્યું: “અમારામાં વધારે ઉત્કૃષ્ટતા અને શક્તિ છે.”

મુસતાને કહ્યું: “આને માટે હું તમારા બંનેની પરીક્ષા લઉંશ, અને પરીક્ષા પછી હું કહીશ કે કોણ એક છે અને કોણ ઉત્તરતું છે.”

ચીન અને ઓસ બંનેએ વાગ્યુદ આરંભ્યું: ઓકો વિવાદમાંથી હઠી ગયા.

ત્યારે ચીનાઓએ કહ્યું: “અમને એક ઓરડો આપો અને તમે પણ એક ઓરડો લો.”

જે ઓરડા હતા. બંનેનાં દાર એક બીજાની સામે હતાં. પછી એક ઓરડો ચીનાઓએ અને એક ઓરડો ઓસએ લીધો.

ચીનાઓએ રાત્રને વિનંતી કરી કે અમને રંજો આપો. એટલે રાત્રએ પોતાનો રંજનો ખજાનો ખોલી દીધો અને કહ્યું: ‘દિસ ચાદ તે લઈ જાવ.’

પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે ચામની આરાધી ચીનાઓ મનમાન્યા રંગો ખમનામાંથી લઇ આવતા.

- મીકાએ કહ્યું: “અમારા કાર્યને માટે રંગોની જરૂર નથી.”

મીકાએ બારણું બંધ કરી દીધું અને ઓરડો સાફ કરવા મંડી ગયા. આખો ઓરડો આકાશની જેમ સ્વચ્છ બની ગયો.

અનેક રંગો કરતા યશ્વ રંગની ગતિ ન્યારી છે. રંગો વાદળો સમાન છે અને યશ્વ રંગ ચંદ્ર જેવો છે.

તમે વાદળાઓમાં જે રંગો જુઓ છો તે વૈભવ તારા, ચન્દ્ર અને સૂર્યમાંથી આવે છે.

ન્યારે ચીનાઓએ પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત કર્યું ત્યારે એમણે પ્રસન્નતાના કુંડુબી વગાડવા માડ્યા.

રામ આવ્યા અને એણે કહ્યું: “ચાલો ચિત્રો જોઈએ.”

રામએ ત્યાં આવીને જે ચિત્રો જોયા તેનાથી એ તો અવાક થઇ ગયો.

ત્યારબાદ એ મીકાના ઓગડામાં ગયો, એમણે વચ્ચેનો પડદો હટાવી દીધો.

ચીનાઓનાં ચિત્રો અને એમની કળાસિદ્ધિનાં પ્રતિબિંબ દીવાલો પર પડ્યાં, જે દિવાલોને ધસીવસીને સ્વચ્છ, શુદ્ધ, કાઠ-મેષ ગદિત બનાવવામાં આવી હતી.

સુઘનને જે ચીનાઓના ઓગડામાં જોયું હતું તે જ અહીં વધારે સુદર દેખાયું. જલે આખોને નવી દૃષ્ટિ સાપડી.

મીકા: ઓ પિતા ! સુશી છે. એઓ અધ્યયન, પુસ્તક અને જ્ઞાનથી સ્વર્ગ છે.

પરંતુ એમણે પોતાના હૃદયને ઇન્જન બનાવી દીધું છે અને એને લીનિ, કામ, લાલચ અને ધૂણાથી રહિત બનાવી પવિત્ર કર્યું છે.

૭ દર્પણની સ્વચ્છતા એવી છે, જે અંગણિત ચિત્રો પોતાનામાં પ્રદર્શ કરે છે.”

આ રીતે આત્મા પવિત્ર થઈ ગયા પછી એમાં પરમાત્માને મળવાની ક્ષમતા આવે છે. એ દિવ્ય યાત્રાના પ્રારંભમાં જોકે આત્મા પ્રભુથી દૂર હોય છે, પણ જેમ જેમ એ પવિત્ર બનીને, તન્મય બનીને પ્રરથાન કરે છે તેમ તેમ એનામાં ધીરે ધીરે ધ્વજીરી વિભૂતિઓનાં લક્ષણો પ્રકટ થવા માંડે છે. જ્યારે એ પોતે પ્રભુની પાસે પહોંચે છે, ત્યારે એ દિવ્ય સંયોગમાં એ પોતે પ્રભુનું રૂપ લે છે. ૩મી પોતાની મસનવીમાં ૧૫૩૧ અને આગળનાં પદોમાં લખે છે:

“જ્યારે લહર સમુદ્રમાં પહોંચી ત્યારે એ સમુદ્ર બની ગઈ. જ્યારે બીજી ખેતરમાં પહોંચ્યું ત્યારે એ ઝાંડ બની ગયું.

જ્યારે રોટલો જીવધારી (મનુષ્ય) ના સંપર્કમાં આવ્યો ત્યારે મૃત રોટલો જીવન અને જ્ઞાનથી ઓતપ્રોત થઈ ગયો,

જ્યારે મીણ અને ઇંધન અગ્નિને સમર્પિત કર્યા ત્યારે એમનો પ્રધકારમય અંતરત્વ ભાગ જનનવસ્થામાં થઈ ગયો.

જ્યારે સૂરમાનો પાથર ભરમ થઈને નેત્રામાં ગયો ત્યારે ત્યાં એ દષ્ટિમાં પરિવર્તન પામી ગયો અને ત્યાં નિરીક્ષક બની ગયો.

ઓહ, મનુષ્ય કેટલો સુખી છે કે જે પોતાનાથી સ્વતંત્ર થઈ ગયો છે અને એક સજીવનના અસ્તિત્વમાં લપાઈ ગયો છે.”

કબીરે આ વિચારને ખૂબ પરિવૃત્ત રૂપે પ્રકર્યો છે. એ એમ નથી કહેતો કે લહર સમુદ્રમાં પહોંચી ત્યારે સમુદ્ર બની ગઈ, પણ એવો એમ કહે છે કે જેમ તરંગિણીનો તરંગ એમાંથી જ જન્મીને એમાં જ સમાઈ જાય છે તેમ આત્મા પરમાત્મા એક થઈ જાય છે. ૩મી તો કહે છે કે જ્યારે તરંગ સમુદ્રમાં પહોંચે ત્યારે સમુદ્ર બને છે. એટલે જાણે એ પહેલાં સમુદ્રનો ભાગ નહોતો. કબીર તો કહે છે: તરંગ સાગરમાંથી ઉઠીને સાગરમાં સમાય છે:

જેસે જલદિ તર મ તર મની
 જેસે હમ દિખવાવહિંગે,
 કહે કમ્પીર સ્વામી સુખ સાગર
 હંસહી હંસ ખિનાવહિંગે.

આવી સ્થિતિમા સંસારમા આત્મા જ પરમાત્માનુ રૂપ ધારણ કરે છે. આત્મા સંસારમા એવી રીતે રહે છે જેમ સંસારના અગ-પ્રત્યગ-મા પરમાત્માની વિભૂતિ નિવાસ કરે છે. આત્મામા એ વખતે એક પ્રકારના દિવ્ય શક્તિ આવે છે અને ત્યારે એ મનુષ્યપણું ભૂલી વિશ્વના મહા પગિધિમા વિચરવા માડે છે. એ માનવતાને પાપની કબુલિતતાથી બચાવે છે, પાપનુ નિવારણ કરે છે અને જે વ્યક્તિ ઈશ્વરથી વિમુખ છે તેને સદૈવ સદાય કરીને સનાતન યાત્રા તરફ ધક્કો મારે છે. એ પ્રકાશમય આત્મા બીજા આત્માઓની અધકાર-મય રજનીમા જ્યોતિ બનીને એમનો માર્ગદર્શક બની રહે છે. એવી અવસ્થામા એ સંસારના લૌકિક સાધનોની નશ્વરતા અને દિવ્ય સાધનોની ચિરજીવતા સંકેતોથી બાધામા વિશ્વ સમક્ષ મૂકે છે. એ વખતે એનામા એવુ કહેવાની શક્તિ આવે છે કે હું પરમાત્મા છું. રહસ્યવાદની આ જ સાર્થકતા છે.

આત્માના ઈશ્વરત્વની આ સ્થિતિને જલાલુદ્દીન રમીએ પોતાની મસનવીમા એક વાર્તાના રૂપમા રૂથી છે

“ શેખ ખાવજ્જ હજ્જ (મોટી તીર્થયાત્રા) અને ઉમરા-
 (નાની તીર્થયાત્રા)ને કાળે મક્કા જતો હતો.

જે જે નગરમા એ જતો ત્યા ત્યા પહેલા એ મહાત્માઓની
 ઓળ કરતો.

એ આમ તેમ ભટકતો અને પૂછતો “ સહેરમા એવો કોઈ છે
 જે અતગદ્દિ પર આગ્રિત છે ? ”

—ધૈર્ય રાખો કહ્યું છે કે તારી યાત્રામાં જ્યાં તું જાય ત્યાં પહેલાં મહાત્માની શોધ અવશ્ય કરજે, કારણ કે સાસારિક લાભ અને હાનિનો ત્યાં ખીજો ન જાય. પણ એમને માત્ર શાખાઓ સમજાશે, મૂળ નહીં.

—એણે એક વૃદ્ધને જોયો, જે ખીજની ચન્દ્રકના જેવો નમેલો હતો, એણે એ માણસમાં મહાત્માના ગૌરવ અને મહત્વ દીધા.

—એની આખોમાં પ્રકાશ નહોતો, એનું હૃદય સૂર્યની જેમ અગમગી રહ્યું હતું, જાણે એ એક હાથી હોય, અને હિન્દુસ્થાનનું સ્વપ્ન જોતો હોય.

—આમો બધ કરી, સુપ્રત જનીને એ સેકડો ઉત્તરસ જુએ છે જ્યારે એ આખો ખોલે છે ત્યારે એમાંનું કશું જોતો નથી. આદ્ય, કેટલું આશ્ચર્ય છે !

—ઉંઘમાં કોણ જાણે કુલાય આશ્ચર્યજનક વ્યાપારો દેખાય છે ઉંઘમાં હૃદય એક ખારી ખની જાય છે.

—જે જાગે છે અને સુદર સ્વપ્ન જુએ છે તે ઇશ્વરને જાણે છે એની ચરણરજ આખે લગાવ.

—એ ખાવજી એની સામે જોતી ગયો અને એને એની દશાને વિશે પૂછ્યું એમાં એને સાધુ અને ગૃહસ્થ બન્ને મળ્યા.

—એણે (વૃદ્ધ માણસે) કહ્યું “ઓ ખાવજી” તું કયા જાય છે ? અપરિચિત પ્રદેશમાં કયે સ્થાને તારી યાત્રાનો સામાન લઈ જાય છે ?”

—ખાવજી કહ્યું “હું કામગીરી જાત્રા માટે રવાના થયો છું”
“અરે” ખીજાએ કહ્યું “સ્થાને માટે તારી પાસે શા સામાન છે ?”

—“તારી પાસે બસો આદીના દિલ્લખ છે” એણે કહ્યું,
“જુઓ મારા અગરખાને છેડે એ બાખ્યા છે”

એણે કહ્યું: “સાત વાર મારી પરિક્ષા કરી લે, અને એને તું તારી કાખાની તીર્થયાત્રાથી વધારે સમજ.”

—“અને પેલા દિલ્હમ મારી સામે મૂકી દે, ઉદાર સર્જન! માની લે કે તે કાખાથીય સુંદર તીર્થ યાત્રા કરી છે, અને તારી ઇચ્છાઓ સાંથક ચંદ્ર ગઈ છે.”

—“અને તે નાની તીર્થયાત્રા પણ કરી લીધી, તે અનન્ત જીવનની પ્રાપ્તિ કરી લીધી. તું સાર-શુદ્ધ ચંદ્ર ગયો.

—“સત્ય(ઈશ્વર)ના સત્યથી, જેને તારા આત્માએ દીધું છે, તેના શપથ ખાધને કહું છું કે એણે પોતાના અધિવાસથી પણ ઉચ્ચે મને રાખ્યો છે.

—“જો કે કાખા એના ધાર્મિક કર્મોનું સ્થાન છે, મારો આ આકાર પણ જેમાં હું ઉત્પન્ન થયો હતો તેના અંતરતમ ચિત્તનું સ્થાન છે.

—“ન્યારથી ઈશ્વરે કાખાનું નિર્માણ કર્યું છે ત્યારથી તે ત્યાં નથી ગયો, અને મારા આ મકાનમાં ઈશ્વરે સિવાય ખીજું કોઈ આબુ નથી.

—“ન્યારે તે મને જોઈ લીધો ત્યારે મેં ઈશ્વરને જ દીધો. તે પવિત્રતાના કાખાની પરિક્ષા કરી લીધી છે.

—“મારી સેવા કરજે, ઈશ્વરની આજ્ઞા માનીને એની કૃતિ વધારજે. ખજરદાર! તું એમ ન માનીશ કે ઈશ્વર મારાથી જૂદો છે.

—“તારી આજો જરાજર ખોવ અને મારી તરફ જો. તું મનુષ્યમાં ઈશ્વરનો પ્રકાર જોઈશ.”

—ખાચજીદે આ દિવ્ય વચનો ધ્યાનથી સાંભળ્યાં અને પોતાના કાન દ્વારા અંતરમાં દિવ્ય સંગીતની જેમ એને સ્થાન આપ્યું.

કમ્પીરે આ જ જાવનાને નીચેના પદમાં વ્યક્ત કરી છે:

હમ સજ માંદિ, સકલ હમ માંહી,
હમ ચૈ, ઔર દુસરા નાહી.

તીન લોકમેં હમારા પસારા,
આવાગમન સજ મેલ હમારા.

ખટ દરસન કહિયત હમ તોખા
હમહીં અતીત રૂપ નહીં રૂખા;

હમ હી આપ કપીર કહાવા.
હમ હી અપના આપ લખાવ.

જ્યારે આત્મા પરમાત્માની સત્તામાં આ પ્રકારે લીન થઈ જાય છે, ત્યારે એનામાં એક પ્રકારની ખુમારી આવે છે. એ નશામાં ચક્રચૂર થઈ જાય છે. સંસારના સાધારણ મનુષ્ય જે આ ખુમારીને નથી જાણતા તે એને ગાંડપણ માને છે. રૂમીએ કહ્યું કે મા પદમાં લખ્યું છે:

“જ્યારે એ ખુમારીવાળો માણસ મગખાનાથી દૂર ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે બાળકોનાં હાસ્ય અને કીતુકની સામગ્રી બની જાય છે. જે રસ્તે એ જાય છે ત્યાં એ કિચકમાં ગળદી પડે છે. આમ તેમ અફળાય છે. પ્રત્યેક મૂખ એને જોઈને હસે છે.

“એ આ પ્રકારે ચાલ્યો જાય છે, અને એની પાછળ ચાલનારા છોકરાઓ એના ગાંડપણને નથી જાણતા, અને એણે જે શરાબ પીધો છે તેના સ્વાદને પણ નથી જાણતા.

“સર્વ માણસો બાળકો જેવા છે, જે વાસનામય પ્રતિત્તિથી રૂપતંત્ર છે, તે જ આવાં બાળકોની મૂખતાની પેલે પાર જઈને ચોતાના ધ્યેય રચાને પહોંચે છે.”

ક્રમીરે પોતાના એક મમથ રેખનામા આ ગાડપણું વણું
કર્યું છે :

છકા અનધૂત મસ્તાન માતા રહે
ગાન વૈરાગ મુધિ ક્રિયા પૂગ,
સ્વાસ હસ્વાસ કા પ્રેમ પ્યાલા પિયા
મગન ગરજે તહા યજ્ઞે તૂરા
પીઠ સમાર સે નામ રાતા રહે
જાતન જરના સિયા સદા ખેલે,
કહે ક્રમીર શુદ્ધ પીર સે સુરપદ
ચરમ સુખ ધામ તહાં પ્રાપ્ત મેલે.

આ ખુમારીને એ લોકો શી રીતે સમજે ? કે જેમણે “ઈશ્વર
દક્ષીણ” નો શરાબ પીધો નથી આ પ્રેમની ખુમારી જ એ પરમ
જીવનમાત્રાનું અખૂટે બાથું છે

પ્રકરણ ૪ થું

કબીરની મર્મભાવના

કબીરની વાણીના અભ્યાસીને એક વસ્તુ ખૂબ અમત્કારિક લાગે એવી કબીર નિરુક્તર દત્તા અને છતા મદા યાની, સમર્થ કમંવીર અને વિનમ્ર ભક્ત દત્તા આનું રહસ્ય એમના ગુણાનુભવોમા મળે છે સત્સંગ, પર્યટન અને સાક્ષાત્કારો, એના ત્રિવેણી સંગમે કબીરની સાધનામા અદ્વિત સદાય કરી છે કબીરની વિચારધારાવાળા ત્રીજા પ્રકરણમા એક વસ્તુને ખૂબ રપટ કંવામા આવી છે કે કબીરની સાધનાની વિશિષ્ટતા છે એમના સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહારના સુમેળમા, કથની અને કરણીની સંવાદિતામા, જ્ઞાન અને કર્મના સમન્વયમા જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ છે, એમ જે કહેવાય છે તેનો અર્થ કટલાક એમ કરે છે કે પ્રથમ જ્ઞાન થાય અને પછી ક્રિયા થાય. પરંતુ એનો સાચો અર્થ એ છે કે જ્ઞાનપૂર્વક ક્રિયા કરવાથી જ મોક્ષ મળે છે એકજ જ્ઞાન અને એકલી ક્રિયા જન્મે અપકારક છે.

જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા એ આધ્યાત્મિક પ્રવાસ છે અને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન એ અપંગ-દષ્ટિ-છે. જ્ઞાન, ક્રમ અને શક્તિના અપૂર્વ સમન્વયમાં કપીરના રહસ્યવાદનું સૌન્દર્ય છૂપાયેલું છે. એટલે જ એમની રહસ્યવાદી વિચારણા શક્તિશાળી, મૌલિક અને હૃદયગમ ભાગે.

રહસ્યવાદની વિવેચના રંગદર્શી અને મનોહર હોવા છતાં મુશ્કેલ છે. રહસ્યવાદ એક ગદ્યન વનની જેમ વિસ્તરેલો પડ્યો છે. એમાં જટિલ વિચારોની કેટકેટલીય વિવક્ષણ શુદ્ધાઓ કાતરાયલી પડી છે. એમની દુર્ગમતા જોઈને પણવાર નબળાઈ આવે છે. આગરની જેમ આ વિષયનો વિસ્તાર વિશ્વસાહિત્યમાં ફેલાયેલો પડ્યો છે કાશ્વ જાણે કેટલાય કવિઓના અત્કરણમાથી રહસ્યવાદની ભાવના ઝરણાની જેમ વહી છે. એમણે એમનો અનુભવ કરીને મૈત્ર્ય ધારણ કરી રાખ્યું છે. તેણે જાણે કેટલાય યોગીઓએ આ દિવ્ય શુદ્ધાનુભવોના પ્રવાહમાં પોતાને વહેવડાવી દીધા છે. આ રહસ્યવાદની પરિભાષા મૈત્ર્ય છે. પરંતુ રહસ્યવાદીને ત્યારે પ્રિયમિત્રનના અહ્ભુત અનંદનો અનુભવ થય છે, ત્યારે ક્યારેક ક્યારેક એની સુવેદના વારા ધારણ કરે છે, એનું દર્શન રૂપ પકડે છે એવા રહસ્યવાદીની બાંધમાં થયેલ ખરૂં તત્ત્વ ભણી સંકેત જ હોય છે, અને આ સંકેત (Suggestion) જ એની વાણીનું સૌન્દર્ય હોય છે.

જીવાત્મા દિવ્ય અને અનૌકિક શક્તિ સાથે પોતાનો શાન્ત અને નિષ્કપટ સંબંધ જોડવા માગે છે અને આ સંબંધ એટલે સુધી પહોંચે છે કે પછી જન્મેમાં કશું જ અંતર રહેતું નથી જીવાત્માની આ અતર્હિત પ્રવૃત્તિનું પ્રકટીકરણ એ રહસ્યવાદ જીવાત્માની સર્વશક્તિઓ આ શક્તિના અનન્ત વૈભવ અને પ્રભાવથી ઓતપ્રોત મર્મજાય છે. જીવનમાં કેવળ એ જ દિવ્ય શક્તિનું તેજ અતર્હિત મર્મજાય છે, અને જીવાત્મા એક રીતે પોતાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને શૂંદ્ર જાય છે. એક જ ભાવના અંત કરણમાં પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

અને એ જ ભાવના સદૈવ જીવનના અગત્યંગમાં પ્રકટ થાય છે. આ જ દિવ્ય સંયોગ છે આત્મા એ અનન્ત દિવ્ય શક્તિ સાથે એવી રીતે મળી જાય છે કે આત્મામાં પરમાત્માના ગુણો પ્રકટ થાય છે, અને પરમાત્મામાં આત્માનું પ્રદર્શન થાય છે.

કપીરની ઉલટી ધારા લગભગ આ જ ભાવના પર ચાલે છે

સતો જગત નિદ ન કીજૈ,

કાલ નહિં ખાઇ, કલ્પ નહિં વ્યાપે, દેહ જરા નહિં છીજૈ,
ઉલટિ ગગા સમુદ્ર હી સોખૈ, શયિ ઔર સૂર ગરાસૈ,
નવ ગ્રહ મારિ રાગિયા જૈઠે, જલમે બિમ્બ પ્રકાસૈ,
ખિનુ ચરણન કે દુહ્લ દિસ ધાવૈ, ખિનુ લોચન જગ સુઝૈ,
સસા ઉલટિ સિંહ કા ગાસૈ, હં અચરજ કાઉ ખુઝૈ

આ સંયોગમાં એક પ્રકારનો ઉન્નત હોય છે, નરો હોય છે, ખુમારી હોય છે એ સત્યથી, એ દિવ્ય શક્તિ સાથે જીવનો એવે પ્રેમ થઈ જાય છે કે એ પોતાની સત્તા પરમાત્માની સત્તામાં સમાવી દે છે એ પ્રેમમાં અવગણતા નથી હોતી અને અસ્થિરતા પણ નથી રહેતી એ પ્રેમ અમર હોય છે

આવા પ્રેમમાં જીવની સમસ્ત ઇન્દ્રિયોનું એકીકરણ થઈ જાય છે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોમાંથી એક જ સ્વર પ્રકટે છે અને એમાં પ્રેમની વસ્તુ મેળવવા માટેની અબીપ્સા સમાન રૂપે હોય છે ઇન્દ્રિયો પોતાના આરાધ્યનો પ્રેમ મેળવવા માટે ઉત્સુક બની જાય છે, અને એ ઉત્સુકતા એટલે સુધી વધી જાય છે કે એ એના વિવિધ ગુણોને સમાન રૂપે પ્રદર્શ કરે છે, અને અંતે એ સીમા એ ગિરિએ પહોંચે છે કે ભાવોન્માદમાં વસ્તુઓના વિવિધ ગુણ પામકની સમતા એક જ ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત કરી લે છે આવી રીતિમાં ઇન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય પણ કાર્યવિત જાહેર છે

એક વાર પ્રોફેસર જેમ્સે આ જ સમસ્યા આદર્શવાદીઓ સમક્ષ મૂકી હતી કે, જો ઇન્દ્રિયો પોતપોતાની કાર્યશક્તિ પરસ્પર બદલી નાખે તો જગતમા શા શાં પરિવર્તનો થઈ જાય? દાખલા તરીકે જો આપણે રંગોને સાલળવા માઠીએ અને ધ્વનિને જોવા માઠીએ તો જીવનમા કયું રૂપાન્તર થશે ?

આ વિચારને આધારે સેન્ટ માર્ટિની રદસ્થવાદ સાથે સંબંધ સ્થાપનારી આ સ્થિતિ સમજાય એવી છે. એમણે કહ્યું હતું:

“મેં પ્રુલોને બોલતા સાંભળ્યાં, અને ધ્વનિને જોયા તો એ જાનવસ્થમાન હતા.”*

ખીમ રદસ્થવાદીઓનું પણ કથન છે કે એ દિવ્ય અનુભૂતિમાં ઇન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય બૂલી જાય છે. એ નિસ્તબ્ધ જેવી બનીને પોતાના કાર્ય-વ્યાપારને જ સમઝી શકતી નથી. એવી અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય અવ્યવસ્થિત રીતે કરે, એમા આશ્ચર્ય નથી! આ જ કથનથી એ દિવ્ય અનુભૂતિના આનંદનો પરિચય મળે છે, જેમા ઇન્દ્રિયો એક બનીને મળી જાય છે અને પોતાનો વ્યાપાર વિસરી જાય છે. અને જ્યારે આપણે એ અનુભૂતિનું વિશ્લેષણ કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે કાણુ જણે કેટલાય ગૂઢ રદસ્થો અને આશ્ચર્યજનક વ્યાપારોનો પત્તો લાગે છે.

ફારસીમાં સમગ્ત તબરીજની કવિતામા ઉપર્યુક્ત વિચારોનું સ્પષ્ટીકરણ આ પ્રમાણે છે:

એના મિઝનની સ્મૃતિમા,
એના સૌન્દર્યની આકાશમા,
એઓ એ શરાબને-જેને તુ જણે છે-
પીને બેશુદ્ધ પડ્યા છે.

* I heard flowers that sounded and saw notes that shone (અડરહીવગચિત મીરહીસીઅમમાંથી)

એની ગલીના દ્વાર પર

એવું મુખ જોવા કાળે

જો રાત ને દિવસ સુધી દોરી

જાય તો યેવું સાડ૩'

તુ તારા શરીરની ઇન્દ્રિયોને

આત્માના જ્યોતિથી ઝગમગાવી દે *

રહસ્યવાદના ઉન્માદમાં જીવ ઇન્દ્રિયજગતથી ઉંચે જઈને વિચારશક્તિ અને ભાવનાઓનું એકીકરણ કરી, અનંત અને અન્તિમ પ્રેમના આધારને મળી જવા મથે છે આ જ એની સાધના છે, એનો ઉદ્દેશ છે એમાં જીવ પોતાની સત્તા જુએ છે 'હું', 'મારું' અને 'મને' નો વિનાશ રહસ્યવાદનું એક આવશ્યક અંગ છે એક અપરિમિત શક્તિની ગોદમાં 'હું' અને 'મારું' સમાર્પ જાય છે ત્યાં જીવ પોતાનું સ્વતંત્ર આધિપત્ય નથી રાખી શકતો એક સેવકની જેમ પોતાને સ્વામીના ચરણોમાં અર્પણ કરી દે છે સસારના સૌ ખાણ બધેનોનો વિનાશ કરીને આત્મા ઉંચે ચઢે છે હૃદયની ભાવના સાકાર બનીને ઉંચે ને ઉંચે જાય છે અને અંતે પોતાને એક અસીમ શક્તિમાં લયલીન બનાવી દે છે હૃદયની આ ગતિમાં કંઈ સ્વાર્થ નથી હોતો, સસારી યોગ વાસના નથી હોતી, કંઈ સિદ્ધિ નહીં, કંઈ ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ હોતી નથી, માત્ર હૃદયના પ્રેમની પૂર્તિ હોય છે અને એવું હૃદય એવી વસ્તુ છે કે જેમાં યેવળ ભાવનાઓનું જ કેન્દ્ર નહીં, પરંતુ જીવનની એ અંતરંગ અભિવ્યક્તિ વસે છે કે જેને

-
- * બંધારે બજારે વિસાદરુ દર આરબુ એ જમાદરુ
કુતાદા જે બજારાનહ જે આં સારાજ ધી દાની
ચિ ખુરા જુઅદ કિ બખૂવરા બરુ આસ્તાન એદ્યરા
બરાએ દીદને રૂયરા રાજે બરેાજ રસાની
દવાએ જુસ્સએ ખુદરા બનૂરે બને તો બર અરેાજ
દીવાની શમસ્ત તબરીજ, પૃષ્ઠ ૧૭૧

આધારે મંસારના બાણ પદાર્થોમાં એની સત્તા નિર્ધારિત થાય છે. અનન્ત સત્તાની સામે જ્ય પોતાને એટલો મમીષ વાવી દે છે કે એની સામાન્યતા મામાન્ય ભાવનામાં એ અનન્ત શક્તિની અનુભૂતિ થવા માટે જ

અમેજ કવિ કોતરિજે આ ભાવનાને આ રીતે વ્યક્ત કરી છે.

અમે અનુભવીએ છીએ કે અમે કંઈ નથી,

કારણ કે તું મર્વ કંઈ છે, અને સર્વ કંઈ તુજમાં છે

અમે અનુભવ કરીએ છીએ કે અમે કંઈક છીએ,

પરંતુ તે ય તાગમાંથી મળ્યું છે

અમે જાણીએ છીએ કે અમે કંઈ જ નથી,

પરંતુ તું અમને અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત કરવામાં મદાયક થઈશ

તાગ પવિત્ર નામનો જય હો *

કબીરની આ પદ્ધતિઓ પ્રસિદ્ધ છે એ આ વિચારને સરળ અને સ્પષ્ટ રૂપે પ્રકટ કરે છે

લોકો જાનિ ન જુનૌ બાઈ,

ખાતિક ખનકે, ખનકમે ખાનિક

સગ ઘટ રહી સમાઈ

એટલે એવો નિર્કર્ આપે છે કે રહસ્યવાદ પોતા ... પરંતુ એક અતૌલિક વિજ્ઞાન છે, જેમાં અનન્તના સમઘની ભાવનાનો

-
- We feel we are nothing, for all in thou and thee
We feel we are something, that also has come
from thee
We know we are nothing, but Thou wilt help
us to be,
Hallowed be Thy name halleluah

પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અને ગદ્ગદવાદી એ જ છે જે આ સંબંધની શાવનાની નિકટ પહોંચે છે. એ અને માત્ર કહેતો જ નથી, જાણતો જ નથી, પણ એ સંબંધનું રૂપ ધારણ કરીને એ પોતાને બૂલી જાય છે.

હવે આપણે એક એવી અવસ્થા વિશે વિચાર કરીએ જ્યાં આત્મા લૌકિક બંધનોનો બહિષ્કાર કરીને, સંસારના નિયમોનો પ્રતિકાર કરીને, ઉંચે જાય છે, અને એવા અનન્ત જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે જ્યાં આરાધક અને આરાધ્ય એક થઈ જાય છે, જ્યાં આત્મા અને અનન્ત શક્તિનું એકીકરણ થાય છે, જ્યાં આત્મા એ બૂલી જાય છે કે પોતે સંસારનિવાસી છે અને એનું આ દિવ્ય લોકમાં આવવું એક અતિથિ સમાન છે. એ બોલે છે:

મૈ સખનિ ઐરનિ મૈ હું સખ,

મેરી ખિલગિ ખિલગિ ખિલગાઇ હો.

કાઇ કહો કબીર, કાઇ કહો રામ રાઈ હો,

ના હમ ખાર જૂઠ નાહીં હમ,

ના હમરે ચિયકાઈ હો.

પદરા ન જાઉં, અરવા નહીં આઉં,

સદજિ રહું હરિભાઇ હો.

વોદન હમરૈ એક પહેવરા,

સોમ જોવી ઇકિતાઈ હો,

જુલ હૈ તનિ જુનિ પાન ન પાવન

ફારિ જુનિ દસ લાઇ હો.

ખિયણુ રહિત ફલ રમિ હમ રાખવ

તખ હમરૈ નાઉં રામરાઇ હો,

જગમૈં દેખૌ જગ ન દેખૌ મોહિ,

ઇદિ કબીર કહુ પાઈ હો.

જ્યોજ દરખટ જાગે આનું સમર્થન કરે છે:

“ઓ ! હજી મારા થઈ જાવ. હજી મને તમારો બનાવી લો,
આ ‘મારા’ અને ‘તારા’ નો ભેદ ન રાખો.” *

આવી સ્થિતિનો નિશ્ચિત રૂપે નિર્દેશ કરી શકાતો નથી. આ
સંયોગની પાસે પહોંચનાં પહેલાં કેટલીય અવસ્થાઓ, એમાં કાણુ
જાણે કેટલીય અંતરદશાઓ છે, જેનાથી રહસ્યવાદના ઉપાસકો
પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ધ્મિરની અનુભૂતિ પામવા ઇચ્છે છે. એટલે જ
આપણને રહસ્યવાદીઓની ઉત્કૃષ્ટતામાં ભેદ દેખાય છે. કોઈ માત્ર
ધ્મિરની અનુભૂતિ કરે છે, કોઈ માત્ર એને પ્રેમ જ કહી શકયો છે,
કોઈ અભિનતાની સ્થિતિએ છે અને કોઈ પૂર્ણ રૂપે આરામને અધીન
છે. સેન્ટ આગસ્ટાઇન, કપીર અને જલાલુદ્દીન રૂમી જે કે ઉચ્ચ કક્ષાના
રહસ્યવાદીઓ હતા, છતાં એમની અવસ્થાઓમાં અન્તર હતું.

ત્રણ અવસ્થાઓ

રહસ્યવાદીઓની ઉદ્દેશપ્રાપ્તિમાં ત્રણ અવસ્થા માની શકાય છે.
પહેલી અવસ્થા એ છે કે જ્યાં વ્યક્તિ અત્યંત શક્તિ સાથે પોતાનો
સંબંધ જોડવા તત્પર થાય છે. એ સંસારની સીમા વટાવીને એવા
લોકમાં પહોંચે છે કે જ્યાં લૌકિક બંધનો નથી, સંસારના નિયમો
નથી, જ્યાં એને પોતાના શારીરિક અવરોધોની પરવા નથી. એ
ધ્મિરની સમીપ પહોંચે છે અને એની દિવ્ય વિભૂતિઓને જોઈને
અકિત બની જાય છે. રહસ્યવાદીની આ પ્રથમ પરિસ્થિતિ છે.

આ અવસ્થાનું વર્ણન કપીરે બહુ મુંઝર રીતે કયું છે:

ઘટ ઘટમે રહના લાગિ રહી,

પરઘટ હુઆ અલેખજી,

હું ચોર હુઆ, હું સાહ હુઆ,

હું બાગ્દન હૈ, કહુ સેખજી.

● O, be mine still, still make me thine,
Or rather make no thine or mine.

આનું તાત્પર્ય એવું છે કે અહીં સંસારની સર્વ વસ્તુઓ અનન્ત શક્તિમા વિશ્રામ પામે છે, અને સર્વ એ અનન્ત સત્તામાં આવીને મળી જાય છે અહીં રહસ્યવાદી પોતાને કાળે કશું કહેતો નથી, એ મૌન છે, એને હિંમરની આ અનન્ત શક્તિનું આશ્રય છે. એ મૌન રહેને પણ આ સર્વ વાતા જૂઝા છે અને સાબળે છે. જો કે એ વખતે એ પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિગતરી જાય છે, પણ હિંમરની અનુભૂતિ સ્વયં પોતાના હૃદયમાં પામવા અસમર્થ હોય છે. આ પહેલી અવસ્થા કહેવાય.

૧) બીજી અવસ્થા ત્યારે આવે છે કે જ્યારે આત્મા પ્રભુને પ્રેમ કરવા માટે છે જાણનાઓ એટલી તીવ્ર બની જાય છે કે આત્મામાં એક પ્રકારનો હિન્માદ-ગાઢપણ આવી જાય છે આત્મા જાણે પ્રકૃતિનું રૂપ ધારણ કરીને આદિપુરુષને પ્યાર કરે છે. સંસારની બીજી બધી વસ્તુઓ એની દષ્ટિ સામેથી દૂરી જાય છે અર્થાત્ વ્યક્તિ ધર્મ જવાની અવસ્થા એ વટાવી જાય છે અને એ પોતાના આરાધ્યને પ્રેમ કરવા માટે છે. એ પ્યાર એટલો પ્રબળ હોય છે કે એની સામે વિશ્વની કોઈ વસ્તુ હિંમરી શકતી નથી એ પ્રેમપ્રવાહમાં સર્વ વાસનાઓ તથાઈ જાય છે સર્વ જાણનાઓ પ્રબળ વેગથી એક જ દિશા તરફ વહી જાય છે. માત્ર એક જ જાણના રહી જાય છે અને તે પ્રેમનો પ્રબળ, વેગવાન પ્રવહ જેમ કોઈ પ્રચક જળધોધના અવાજમાં બીજા નાના કણકણ જ્વનિ સમાઈ જાય છે તેની જ રીતે પ્રભુપ્રેમમાં મર્ગ વિચારો, સર્વ જાણનાઓ, મર્ગ અતીત્ત્વાઓ સમાઈ જાય છે

રેનાન્ડ એ નિકેવસને લંડન યુનિવર્સિટીમાં "સુરી મતમાં વ્યક્તિત્વ" એ વિષય ઉપર ત્રણ જાણો આપ્યા હતા. એમાં સુરી મત માટે એમણે કહ્યું છે.

"એ સાચું છે કે પરમાત્માના મૌલન-અનુભવ-માં કોઈ અધ્યયન માટે સ્થાન નથી. અહીં તે કવજ એક ન્ત દેવી જિહનની અનુભૂતિ જ

હૃદયનું બને છે. વસ્તુતઃ આપણે આ ભાવના ખાત્ર કરીને પ્રાચીન મુસ્લિમોના લેખોએ છીએ કે પરમાત્મા જ ઉપાસનાની એક માત્ર વસ્તુ છે. બીજી વસ્તુઓ ભણી-ધ્યાન દેવું, એ એનો અપરાધ કરવા જેવું છે. *

“તજ કીરુવ એલિયા” થી પણ આ મનની પુષ્ટિ થાય છે. એમાં બમરાની ઓ મંત્ર રાજેઆ ને માટે લખ્યું છે:

એલે (રાજેઆએ) કહ્યું: “રસુલને મેં રવખમાં લેયેલ

રસુલે પૂછ્યું: “એ રાજેઆ! તું મારી માથે દોરની રાખે છે ?”

જવાબ દીધો: “ઓ આલ્લાદનહ રસુલ! એનું કાણ છે જે મારી માથે દોરની નથી રાખતું? પગે મસ્તૂરના પ્રેમે, મને એવી બાધી લીધી છે કે બીજા દોષને માટે મારા અતરમા મિત્રના કે શત્રુનાને માટે ધ્યાન જ નથી. †”

રહસ્યવાદીની આ એક અંતીર અવસ્થા છે જ્યાં એ પોતાના આગમધ્યના પ્રેમમા એટલો ઓગળેલ થઈ જાય છે કે તેને બીજું કશું વિચારવનો અવકાશ જ રહેતો નથી.

સાર પછી ત્રીજી અવસ્થા આવે છે. એ અવસ્થા એ રહસ્યવાદી પરમ ગિયનિ દેવેવાય છે. આ દશામા આત્મા અને પૂરમાત્માનું

* It is true that in the experience of union with God, there is no room for a Mediator. There the absolute Divine Unity is realised. And, of course, we find, especially among the ancient Sufi, a feeling that God must be the sole object of adoration, that any regard for other objects is an offence against him.

(“The Idea of Personality in Sufism.”)

† તજકીરુવ એલિયા પાનું ૪૬

મત્તા મુજ લખાઈ દેદગી

મુદ્રામદ નજ્દુલ અદ્દ દ્વારા સંપાદિત, ૧૩૧૭ હીજરી

એટલું એકીકરણ થઈ જાય છે કે એ બન્નેમાં કંઈ જ ભિન્નતા નથી રહેતી. આત્મા પોતાનામાં પરમાત્માનું અસ્તિત્વ માને છે, અને પરમાત્માના ગુણો અકટ કરે છે. જે રીતે પહેલી અવસ્થામાં અગ્નિ અને લોખંડ એ બન્ને ભિન્ન છે, પરંતુ લોખંડને અગ્નિથી તપાવ્યા પછી જેમ લોખંડ પણ લાલ બનીને અગ્નિનું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે અને એનામાં પણ અગ્નિની જેમ વસ્તુઓને સગાવી મૂકવાની શક્તિ આવી જાય છે, પછી લોખંડને અગ્નિમાંથી બહાર કાઢી લઈએ તો પણ એ પોતાની આય આરે બાળુ ઝસરે છે. આ જ દશા આત્માની પરમાત્માના સંસર્ગથી થાય છે. જે કે પ્રથમ અવસ્થામાં માયાના વાતાવરણમાં આત્મા અને પરમાત્માની શક્તિઓ ભિન્ન દેખાય છે, પરંતુ બન્ને બંધારે પરસ્પર મળે છે ત્યારે પરમાત્માના ગુણોના પ્રવાહ આત્મામાં એટલા વેગથી વહે છે કે આત્માના નિજના સ્વાભાવિક ગુણો લુપ્ત થઈ જાય છે, અને પ્રભુના ગુણમય બની રહે છે. આ અભિન્ન સંબંધ જ રહસ્યવાદીની સાધનાની સાર્થકતા છે.

“ જેમ માછલીઓ સમુદ્રમાં તરે છે, જેમ પક્ષીઓ પવનમાં ફરે છે, તેવી જ રીતે તારા આલિંગનથી અમે મુક્ત નથી થઈ શકતા. અમે શ્વાસ લઈએ છીએ અને તું ત્યાં વિરાજમાન છે. ” *

રહસ્યવાદીનાં દિવ્ય અનુભવ અને દર્શિ

આ રીતે રહસ્યવાદી દૈવી શક્તિથી પ્રભાવિત થઈને સંસારના સામાન્ય જનસમાજથી ઉંચે જાય છે. એના અનુભવ અને દર્શિ

* As fishes swim in briny sea,
As fowls do float in the air,
From thy embrace we can not be free,
We breathe and thou art there.

(John St. & Blackie.)

પણુ અધિક વિસ્તૃત અને દિવ્ય બને છે. એનું જન્મત જ ખીન્નું મધ જાય છે, એ જૂદા જ વાતાવરણમાં વિદ્યાર કરે છે.

રહસ્યવાદીની આ અનુભૂતિ વ્યક્તિગત જ હોય છે. અને એનું કારણ છે. એ અનુભૂતિ એટલી દિવ્ય, એટલી અતૌલિક હોય છે, કે સંસારના ચબ્દોમાં એનું સ્પષ્ટીકરણ અસંભવિત નહીં, તો મુશ્કેલ જરૂર છે. એ કાન્તિ દિવ્ય છે, અધીકિક છે. સાધારણ ચક્ષુઓથી એ નથી દેખાતી. એ એવું ગુણબ છે કે જે દાર્ઘ્યભાગમાં વાપી શકાતું નથી, માત્ર એની સુગંધ લઈ શકાય છે. એ એવી સરિતા છે કે જેને આપણે દાર્ઘ્ય પ્રશાન્ત વનમાં વહેતી નથી જોઈ શકતા, પણ માત્ર એનો કલકલ ધ્વનિ જ સાંભળી શકાય છે. એટલે એનું તાત્પર્ય એ છે કે સંવેદનોને પ્રકટ કરવા માટે સંસારની ભાષા ઓછી પડે છે. વળી ખીન્નું કારણ એ પણ છે કે રહસ્યવાદી પોતાની એ મસ્તીના નશામાંથી એ ખુમારીમાંથી કંઈક પણ પ્રકટ કરે છે તો સામાન્ય દુનિયા એને પાગલ કહે છે. અલ દુઆજ મંસૂર પોતાની અનુભૂતિનાં ગીત ગાતાં ગાતાં ચાલી ગયો, પણ લોકો એને સમજી ન શક્યા. લોકોએ તો એને ઈશ્વરી સત્તાનો વિનાશક સમજીને હાસીએ દીધો. એટલે રહસ્યવાદીઓને અનેક રથને મોન રહેવું પડે છે, અને એનું કારણ માત્ર એટલું જ કહી શકે છે:

નશ્વર સ્વરસે કેસે ગાઈ આજ અનશ્વર ગીત.

આ વિચારને નીકળસન અને લી દ્વારા સંપાદિત અને કલેર-કન પ્રેસ ઓક્સફર્ડે પ્રસિદ્ધ કરેલ "ધી ઓક્સફર્ડ બુક ઓફ ઇંગ્લીશ મીસ્ટીકલ વર્ક્સ" ની પ્રસ્તાવનામાં જોઈએ છીએ:

"વસ્તુતઃ રહસ્યવાદનું સારતત્ત્વ કદિ પ્રકટ કરી શકાતું નથી, કારણ કે એ એવા અનુભવથી ઘરેલું છે કે જે શાબ્દિક અર્થમાં અંતરતમ પવિત્ર પ્રદેશનું અવ્યક્ત રહસ્ય છે અને એટલા માટે અપમાનિત થવાના ભયથી રહિત છે. કારણ કે જે લોકો એ પવિત્ર

પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી શકે છે તે જ લોકો એને સમજી શકે છે, બીજા નહીં. એટલે સુધી કે અવિષ્ટ યએલ વ્યક્તિ પણ બહાર આવ્યા પછી એ ભાષાની નિર્ણયતાને કારણે પોતાના ઉત્કૃષ્ટ વ્યાપારો માટે મૌન જ રહે છે જે કદાચ એણે જોયું છે કે જાણ્યું છે તેને પ્રકટ કરવા માટે એમની વ્યાવહારિક ભાષામાં શબ્દો નથી અને તકે અથવા ન્ય યની વિચારશ્રુબલાના સાધનો અથવા વાક્યારો દ્વારા પોતાના વિચારોથી પ્રયોજ્ય પ્રદર્શનની આશા તો એ શી રીતે રાખે ?”

પછી રહસ્યનાદી કવિતામાં જ શા માટે પોતાના વિચારો ધણું ખરૂં પ્રકટ કરે છે, એનું કારણ પણ ઝોમા બતાવ્યું ■

“ગદ્યના અપરિધૃત વિષયને પોતાની આવસ્યકતાની પૂર્તિના રૂપમાં પરિવર્તિત કરવાની જ્યારે એમને નિરાશા મળે છે ત્યારે એ કવિતા બણી વળે છે કે જેમાં એ પોતાના અનુભવના મકેતોને નાચીજમાં નાચીજ સ્વરૂપે પણ પ્રકટ કરી શકે પોતાની કવિતાના મુખ્ય ધ્વનિથી, એના અપ્રત્યુત રૂપથી, અપરિમિત વ્યવ્યક્તિના વિનક્ષણીય ગુણથી, એની લચકથી, સર્વ વસ્તુઓમાં રહેલા અનન્ત સત્યને થોડાક સંકેતો દ્વારા પ્રકટ કરવાનો એ પ્રયત્ન કરે છે ખરાખર એ જ ધ્વનિ, એ જ તેજ અને એમની રચનાઓના એ જ જાદુથી એ દિવ્ય પ્રકાશમાંથી કિન્હો વિસ્તારી રહે છે ”

હવે કબીરના રહસ્યનાદ પર દ્રષ્ટિ કરીએ કબીરના ગદ્યવાદમાં પોતાની એક પ્રમારની વિશિષ્ટતા છે એ એક બાણુ હિન્દુઓના અદ્વૈતવાદની ગોદમાં રમે છે, અને બીજી બાણુ મુસલમાનોના સુરી સિદ્ધાન્તોને સ્પર્શ કરે છે આણુ ખાસ કારણ તો એ છે કે કબીર હિન્દુ અને મુમનમાન બન્ને સંતોના સમાગમમાં રહ્યા અને શર્યાતથી એમની દૃષ્ટિ પણ એ હતી કે હિન્દુ અને મુસલમાન કુધ-પાણીની જેમ મળ્યા જાય એ વિચારને લીધે એમણે આ સમન્વય ભર્યું, વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું સિદ્ધાન્તનિરૂપણ કર્યું ગદ્યવાદમાં પણ એમણે અદ્વૈતવાદ અને સુરીમતની ગંગામુના સાથે વહેવારની.

અતૈવાદ એ રીતે ગદ્યવાદનો પ્રાણ છે આત્મી મદીમા
આવિર્ભાવ પામેના નેક ના અતૈવાદમા આત્મો અને પરમાત્માની
એ જ રસતા છે મયાને કાળે જ પરમાત્માના નામ અંશે રૂપનુ
અગ્નિત્વ છે આ મયાથી છૂટકારો પામીને આત્મા અને પરમાત્માને
એ કંઈ ના, એ જ માધનાની માર્ગકના છે

કમીર આ વિચારને આ રીતે વણવે છે

જનમે કુઝલ, કુઝમે જલ રં, ખાદિઝ બીનઝ પાની,
પુગ કુઝલ જન જલદિ મમાના, મદુ તન કયાં ગિયાની

એક ધડો પાણીમા તરે છે એ ધામા થોડું પાણી છે, જે
બહાનના પાણીથી જુદું નથી પરંતુ જુદું એટલા માટે છે કે ધડાની
પાનવી આડ બન્નેને મજવા નથી દેતી, જે રીતે માયા બહાનના બન્ને
સ્વરૂપેને જુ. ૧ મે છે પરંતુ ધડો પુરી જાય છે ત્યારે પાણી એક
થઈ જાય છે એ જ રીતે માયાનુ આવરણ તૂટી જવથી આત્મા
અને પરમાત્માનો મધોગ થઈ જાય છે

સુક્રીમનની ઉત્પત્તિ અને ઉદ્ધેર

ક્રમીના વિચારોમા સુક્રી મિદા-તો પણ ભયા પડ્યા છે અહીં
આપણે સુક્રીમતની ઉત્પત્તિ અને ઉદ્ધેર કુશમા ભેદ લઈએ

ક્રમુની આત્મી સદી દત્તી એ વખતે ક્રમ્લામમા એક મજદૂરી
વિપ્લવ થયો પ્રાનીન વિચારોવાળા ગિયતિચુરત મુમલમાનેની સામે
એ વિરોધી બળ ઉજી થયું આ એ નાનોતો ધરાનનો સમ્રાટ દનો
એણે પર પગાયત મુક્રીમ આદ્યનો એવો ધોગ વિરોધ કયો કે એથી
થોડા વખત રુધી તો ક્રમ્લામના ધાર્મિક ક્ષેત્રમા ઉચ્ચપાથત મચી
રહી આ સત્રાયે જાણે સસારિક સુખોને લાત મારીને નીચે
ગમડવી દીધા સમાગના ઐશ્વર્ય અને વૈભવોને સ્વપ્નરૂપ બનાવી
દીધા બાજ્ય શૂન્ય અને બનાવવી કૃત્રિમ વાનો ભણ્ણી જાગ્યો ધુણા

કપીરના રહસ્યવાદની ચિન્તનધારા

કપીરના રહસ્યવાદને સ્પષ્ટ કરતી હવે એની ચિન્તનધારા આપણે જોઈએ. પરમાત્માની અનુભૂતિને કાળે આત્મા તત્પર થાય છે, અને સામાનિકતાનો બલિષ્ઠકાર કરીને દિવ્ય અને અધ્યાત્મિક વાતાવરણમાં પહોંચે છે. એ વિશ્વના સર્જનદાર પાસે જાય છે. એ સર્જનદારનું નામ છે સત્ પુરુષ સત્ પુરુષના સંસર્ગમાં એ આત્મા દૈવી શક્તિને કારણે આશ્ચર્યમુખ અને અવાદ બની જાય છે. એને સમજણ નથી પડતી કે પ્રભુ શું છે અને કેવો છે. એ દિગ્મૂઢ બની જાય છે. એ દિવ્યશક્તિને સાક્ષાત્ કરે છે, પણ એને પ્રકટ કરી શકતો નથી. એની દશા બોખડાના સાકરના સ્વાદ જેવી ધર્ષ જાય છે. થોડા સમય પછી જ્યારે એ સ્વસ્થ અને સજાન બને છે, અને એની જખાન કંઈક ખુલે છે ત્યારે એકદમ પોકારી ઉઠે છે.

કહાહિ કપીર પુકારિ કે અદ્ભુત કહિએ નાહિ

એ સમયે આત્મામાં એટલી શક્તિ નથી હોતી કે પરમાત્માના દિવ્ય પ્રકાશનું નિરૂપણ કરે. એ આશ્ચર્ય અને અજ્ઞાતાની દૃષ્ટિએ પ્રભુ બણી જાય છે. અન્તે મહા મુસ્કેલીએ બોલે છે

વર્ણુ હું કોન રૂપ, ઓ રેખા

દોસર કોન આહિ જો દેખા,

આકાર આદિ નહિ બેદા

તાકર કહું કોન કુલ બેદા.

નહિ જલ, નહિ થવ, નહિ ચિર પવના,

કો ધૈ નામ દુકુમ મે જગના;

નહિ કહું હોતિ દિવમ ઓ ગતી,

તાકર કહું કોન કુલ જાતિ

શન્ય મદજ મન મ્મૃતિ તે પ્રકટ તાઇ એક જોતિ

તા પુરુષ કી બલિતારી, નિગાયમ જો દોતિ

[રમૈની ૬]

અહીં આત્મા મત્ પુરુષનું રૂપ લેઈને મુન્દ્ર જની જાય છે. ધારિ ધારે આત્મા પરમાત્માના પ્રકારમાં લીન જની જઈને વિશ્વની વિશાળતા સાક્ષાત્ કરે છે, અને એ વખતે એ આનંદના અતિરેકથી પ્રભુના ગુણ વર્ણવે છે:

તદિ કારણ સિવ અગ્નિ વિયોગી,
અંગ વિમૂતિ લાભ મેં લેગી;
શેષ સદમ મુખ પાર ન પારે
સો અમ જમમ સદિન સમુર્જવ.

આટલું જાણું કદા જ્યાં અન્તે આટલું જ કહેવાનું રહી જાય છે:

તદિયા ગુપ્ત રથૂવ નદિ કાયા,
લાકે શોક ન લાકે માયા,
કમલ પત્ર લરંગ છક માહી,
અંગ હી રદે ક્ષિપ્ત પૈ નાહી.
આમ એમ અંદન મેં રહ્ય,
અનનિત અંક ન કોઈ કદ્ય,
નિરાધાર આધાર લે જાની,
શમ નામ લે ઉચરે જાની.

x x x

ભજક બાધન ઈ જગત, કોઈ ના કરે વિચાર,
હરિ કી ભક્તિ જાને જિના, ભવ બુદ્ધિ મુઆ સંસાર.

(રમૈની ૭૪)

સંસારને મંજોશીને આત્મા જોલે છે:

ભિન મદ ચિત્ર જનાધ્યા, સાચો સો સરનિ દાર,
કદલિ કમ્બીર તે જન ભલે, જે ચિત્રવન્તદિ લેલિ વિચાર.

આ પ્રેમની દશાનો વિકાસ એટલે મુખી થાય છે આત્મા સ્વયં પરમાત્માની માશુક જનીને એનો જ એક ભાગ જની જાય છે અને આ જ પ્રેમની ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થા છે.

એક અડ ઉંકારતે, સમ જગ ભયા પસાર,
 કહાં કપીર સમ નારી રામકી, અવિચલ પુરુષ બતાર,
 (૨૫૧ની ૨૭)

અને અતે કહે છે

હરિ મોર પીવ ભાષ, હરિ મોર પીવ,
 હરિ બિન રહિ ન સકે મોર જીવ
 હરિ મોર પીવ, મે રામકી બહુરિયા,
 રામ બડે મે છુટક લહુરિયા.
 (અખં ૧૧૭)

અને

જો પે પિય કે મન નહિ જામે,
 તો કા પેરા સિન કે હુવ રામે
 કા ચૂરા પાઈલ અમકાએ,
 કહાં ભયો મિ છુઆ ઠમકાએ.

કા કાજલ સેકુર કે દીયે,
 સોલહ સિંગાર કહાં ભયો કીયે.
 અજન મજન કરે ઠગોરી,
 કા પચિ મરે વિગોટી બોરી.

જો પે પતિવના દે નારી,
 કેસે હી રહો સો પિયદિ પિયારી.
 તન મન જોજન સૌપિ સરીરા,
 તાદિ સુદાગિન કદે કપીંગ

આત્મા અને પરમાત્માના અનંત અંયોગનો સાક્ષાત્કાર કરીને

એ ગાય છે

૧ હરિ મરિ દે તો દમ હૃ મરિ દે,
 હરિ ન મરે દમ કાદે કો મરિ દે.

આ અનન્ત મંથન પછી એકનો વિનાશ એ બીજનો વિનાશ હોય છે અને એકના અસ્તિત્વથી બીજનું અસ્તિત્વ સાથેક થઈ જાય છે. કારણમાં આ વિચારનું એક મુદ્દર અવતરણ છે. નીકલસને એ પોતાના 'ધી આઇડીઆ ઓફ પરમાનાલિટી ઇન સુપીઝમ' માં એનો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ આપ્યો છે:

"જ્યારે એ (માફ જીવનતત્ત્વ) 'બીજું' નથી ત્યારે તો મારા ગુણ એના જ (માથુક) ગુણ છે; અને જ્યારે અમે બન્ને એક છીએ ત્યાર પછી એનું બાલ્ક ૩૫ એ માફ જ છે. જો એને કાઈ બોલાવે છે તો હું ઉત્તર આપું છું, અને મને બોલાવાય છે ત્યારે મને બોલાવનારને એ ઉત્તર દે છે અને કહે છે: 'લખ્યપક' (જેવી આગા.) એ બોલે છે તે જભણે હું જ બોલું છું. એ રીતે હું કંઈક કહું છું ત્યારે જભણે એ જ બોલે છે. અમારી બન્નેની વચ્ચેથી મધ્યમ પુણ્ય સર્વનામનો વિનાશ થયો છે, અને એ ન હોવાથી અમને જૂદા પાડનાર સસારથી હું ઉપર ચાલ્યો ગયો છું."

આ પરમ ધ્યેયને પહોંચવું, એ જ કપીરની સાધનાનો ઉદ્દેશ હતો. એમની ઉલ્લટીધારામાં આ જ રહસ્ય ભર્યું છે. આ રીતે રહસ્યવાદની સમન્વયક્ષરી સાધનાનાં પ્રથમ દર્શન કપીરમાં થાય છે.

રહસ્યવાદ-સાંકેતિક વાણી

જે રહસ્યવાદી પોતાના ભાવોને થોડા ધણા પ્રકટ કરી શક્યા છે, એમને માટે એક વાત વિચારવા જેવી છે. રહસ્યવાદીઓ પોતાના ભાવ સ્વાભાવિક રીતે ૩૫ક અને સંકેતમા પ્રકટ કરે છે. એમનું ભાવમૈન્દર્ય, એમનો ભાવોન્માદ, એમની ગ્રેમજુમારી, એ સર્વ અસાધારણ હોવાથી એ તત્ત્વોના અવતાર માટે તેમને ૩૫ક અને સંકેતોનું સરણ લેવું પડે છે. અંગ્રેજીમાં પણ જે રહસ્યવાદીઓ કવિઓ થઈ ગયા છે તેમણે પણ આ ૩૫કની ભાષા (The language

of symbols) સ્વીકારી છે આ રૂપમાં અને સંતો પ્રયત્નનું પરિણામ નથી દેતા, પણ દોષની જગીર પણ પાણીનો રેતો વધી રહે, એમ ગદ્યવાદીના અંત કરણમાં સદજ રીતે જ એ વહે છે એટલે પ્રેમના નશામાં ગદ્યવાદી કવિ પોતે ભૂલી જાય છે કે એણે જે કંઈ પ્રકટ કરી દીધું, એ દલે સામાન્ય લોકો શી રીતે સમજશે, એટલે સમાતાયકો ક્યારેક ચાલુમાં પડી જાય છે, અને માત્ર શબ્દાર્થથી જ મૂલ્યાંકન કરનાર પતિની જૂરી વલે ચાપ છે

કબીરનો ગદ્યવાદ ખૂબ ગહન છે એણે પેતાના અનન્ત સંયોગની અવરથ ? રૂપમાં પ્રકટ કરી છે

તરિ મોર રત્ના, મે રત । પિઉરિયા,
હરિકા નામ લે કતતિ બદુગિયા
હા માસ તાગા બરસ ગિન કુકરી,
લોગ કહૈ જન કાતન બધુરી
કહાનિ કબીર સુત જન કાના,
ચરખા ન હોય મુખિ કો દાના

આમ એનો અર્થ સરળ લાગે છે, પણ યથાર્થ રીતે તે કેટલીય ગહન ભાવનાઓથી ભરપૂર છે રૂપક ચરખામાંથી લીધું છે, કારણ એ કબીરનો વ્યવમાય હતો દલે એ આ ચરખાનું રૂપક આ કાન્યમાંથી લઈ લેવામાં આવે તો આ વિચારની બધી શક્તિ કેમલી પડી જશે, અને ભાવોનું સૌન્દર્ય વિખેરાઈ જશે? કરોગીઆના ભજાની જેમ કબીરની રૂપક કવિતા વિગ્તરતી જાય છે એમાં નવા શબ્દો અને નવા ભાવો આવતા જ જાય છે

જો ચરખા જરિ જાય, બઝૈયા ન મરે,
મે કાતો સુત હજાર, ચરખુલા જિન જરે
બાબા ! મોર બ્યાહ કરાવ, અચ્છા બરહિ તકાય
જો લૌ અચ્છા બર ન મિલે તો લૌ લુમહિ બિહાય

પ્રથમે નગર પહોંચને પરિજો મોગ મંતાપ,
 એક અચાંખા હમ દેખા લે નિદિયા ય્યાહન બાપ.
 સમંતી કે ધર સમધી આયે આયે બહુ કે બાપ,
 ગોડે ચૂંટા દે દે ચરખા દિયો દિગાપ.
 દેવતોક મર જાવંગે, એક ન મરે બદાપ,
 યદ મન રંજન કારણે ચરખા દિયો દિગાપ.
 હર્દિ કચ્છીર મુનૌ હો મતો' ચરખા લખે લે કાપ,
 લે યદ ચરખા લખિ પડે તાકો આવાગમન ન હોપ.
 (ખીન્દ શબ્દ ૬૮)

આનો સાધારણ અર્થ એવો છે કે લેને ચગ્ગો બળી જાય છે,
 છતાં એનો બનાવનાર સુધાર નથી મળી શકેનો, પણ લેને મારો ચરખો
 નહીં બળે તો એના પર હું દગ્ગર સુવર કાઢીશ. બાપ્યા' સારો વર
 જોઈને માફ લમ કરાવી આપો, અને જ્યાં મુખી સારા વર ન મળે
 ત્યાં મુખી તમેજ મારી સાથે લમ કરી લ્યો. આ તો નગરમાં
 પહેલી વાર પહોંચના જ શોક અને દુઃખ માથે આવી પડ્યા. મેં એક
 આશ્ચર્ય જોયું કે પિતાની સાથે યુગીએ લમ કરી લીધું. પરિણામે
 એક વેવાઈને ત્યાં ખીન્ત વેવાઈ આપ્યા અને વડુને ત્યાં ભાઈ.
 ચરખાના વિવિધ ભાગોને વ્યવસ્થિત કરીને એને મજબુત બનાવી
 દીધો. ચર્ગમાં રહેનાર સર્વ દેવો મરી જશે, પણ એ સુધાર નથી
 મરી શકેતો; જેણે મનને પ્રસન્ન રાખવા માટે ચરખાને ખૂબ મજબુત
 બનાવી લીધો છે. કચ્છીર કહે છે: આ સતો' સાલજો, જે કાઈ આ
 ચરખાનું વાસ્તવિક રૂપ જૂએ છે, જેણે આ ચરખાને એક વાર
 જોઈ લીધો છે, એનું મસારમાં ફરીથી આવાગમન નથી થતું,
 મસારના બંધનોમાંથી સદૈવને માટે એ મુક્ત થઈ જાય છે.

પહેલી સામાન્ય દૃષ્ટિએ તો એમ દેખાય છે કે આ આખા
 અવતરણમાં ભાવમાન્યતા નથી. એક વિચાર પૂરો થતો નથી ત્યાં

બીજો વિચાર સર થાય છે, એક રૂપક પૂરું થાય ત્યાં બીજું આવીને પડે છે. વિચારધાગ અનેક ઢેકાણે તૂટી ગઈ છે ભાવોનો વિકાસ અભ્યવસિયત રૂપે થયો છે. પરંતુ જો રૂપકના વાતાવરણમાથી નીકળીને રૂપકને માત્ર ભાવપ્રદર્શનનો આધાર માનીને એ અવતરણના અંતરંગ અર્થને જોઈએ તો ભાવસૌન્દર્ય તરત જ સ્પષ્ટ થઈ જશે વિચારોની ગોઠવણી તરત જ દષ્ટિ સમીપ આવી જશે અને કવિનો સંદેશ ગમ્ય થઈ જશે.

રૂપકના અભ્યવસિયત સ્વરૂપનું કારણ એ શક્ય છે કે જે સમયે કવિ એકાગ્ર થઈને દિવ્ય શક્તિનું સૌન્દર્ય જુએ છે, સંસારથી ઉંચે જઈને જ્યારે દિવ્ય લોકમા વિહાર કરે છે તે વખતે એ આનંદ અને ભાવના ઉન્માદને મંજાણી શકતો નથી. એ જ મસ્તીમા દિવાનો બનીને બિનબિન રીતે ભાવોનું પ્રદર્શન કરે છે. શબ્દો મળે છે ખરાં, પણ એના આત્માદના કંપથી એ વિખેરાઈ જાય છે, અને કવિનો શબ્દસમૂહ વૃદ્ધ માણસના અંગોની જેમ શિથિલ બની જાય છે એટલે ભાષાની લગામ એના હાથમાથી છટકી જાય છે, અને એ અસહાય બનીને વિખરાયલા શબ્દોમા, અનિયંત્રિત વાગ્ધારા-ઓમા અને ભાગ્યાતૂટ્યા પદોમા પોતાના આનંદના અતિરેકને પ્રકટ કરે છે.

હવે અપણે રૂપકનું આવરણ હટાવીને એનું ભાવસૌન્દર્ય જોઈએ:

જો કાલચક્ર (ચરખો) કદિ નષ્ટ થઈ જાય, તો પણ એનો નિર્માણકર્તા અનન્તશક્તિસંપન્ન ઈશ્વર કદિયે નષ્ટ નથી જ થતો. કદાચિત્ આ કાલચક્ર ન જળે, ન નષ્ટ થાય તો હું સહજ કમોં કરી શકું છું. હે ગુરુ! તમે ઈશ્વરની ઓળખ કરીને એની સાથે મારો સંબંધ કરાવી આપો, અને જ્યાં સુધી ઈશ્વર ન મળે ત્યાં સુધી તમે જ મને તમારા રક્ષણ હેઠળ રાખો. આપની પાસેથી પહેલી વાર દીક્ષા લીધી ને મને ચિન્તા થવા માઠી કે, હું શી રીતે આપની આશાનું

પાલન કરી રાકીશ! પણ મને આશ્ચર્ય થયું કે આપના પ્રભાવથી મારો આત્મા એ સરજનદાર પરમ પિતા બ્રહ્મામાં જઈને મળી ગયો. પરિણામ એ આવ્યું કે મારા અંતરમાં ઈશ્વરની વ્યાપકતા વધી ગઈ. વેવાઈને વેવાઈ મળ્યા. આત્માના પિતા બ્રહ્માને યુરુના પિતા બ્રહ્મા મળ્યા, અર્થાત ઈશ્વરની અનુભૂતિ બમણી થઈ ગઈ. વાણી રૂપી વહુની પાસે પાતિય રૂપી ભાઈ આવ્યો, અર્થાત વાણીમાં વિદ્વતા-પંડિતતા આવી. એ સમયે કર્મકાંડોથી લાંબી કાલચક્રની દૃઢતા વધારે રૂપદ દેખાઈ. સમસ્ત વિશ્વને એકી નજરે જોઈ લેવાથી એટલો અનુભવ થઈ ગયો કે વિશ્વની સર્વ વસ્તુઓ કાલ્પિક હોઈ શકે છે, પણ એ અનન્ટરાકિત જેણે કાલચક્રનું નિર્માણ કર્યું છે તે કદિ નષ્ટ થઈ શકતી નથી. એણે હૃદયને ચાશ્તાભર્યું રાખવા માટે કાલચક્રને વધારે સુદૃઢ બનાવી દીધું છે. કબીર કહે છે કે, જેણે કાલચક્રના મર્મને જાણ્યો છે, એ સંસારના બંધનોથી કદિ બદ્ધ થતો નથી. એને ઈશ્વરનો એવો સાક્ષાત્કાર થઈ જાય છે કે એનું જન્મમૃત્યુનું બંધન વિનાશ પામે છે.

રૂપકની બાધણી અને વિધાન કેટલાં સુંદર છે! આ ઉપરથી જણાશે કે રૂપકનો આધાર લઈને રહસ્યવાદી કવિ શી રીતે પોતાના ભાવો પ્રકટ કરે છે. ડૉ. પ્રક પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે કે આત્માની ભાષા એ રૂપકોની ભાષા છે. રહસ્યવાદિ કવિઓની સામે સંસારની વસ્તુઓ ગુપ્તભાગ જેવી છે, જેમા અનંત શક્તિનો 'ગેસ' ભર્યો છે. આ જ ગુપ્તભાગો કવિની કલ્પનાના દિવ્યોજાથી આમ-તેમ ધુમ્માં કરે છે. કવિની કલ્પના પણ આ વખતે ધડીયાળના ઠાંટાનું રૂપ ધારણ કરે છે અને પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચે ધુમરીઓ ખાયાં કરે છે. આજે એ અનન્ટ વિભૂતિની અનુભૂતિ છે, તો કાલે એ અનુભૂતિનું સંસારની વસ્તુઓ દ્વારા પ્રદર્શન છે.

કબીરનાં રૂપકોના અવહારમાં એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. કબીરના રૂપકો સ્વાભાવિક હોવા છતાં જટિલ છે,

ને કે એમના રૂપમાં યુષ્મોની જેમ ઉત્પન્ન થાય છે અને વિકાસ પામે છે, પરંતુ એમાં જટિલતાના કાટા હોય છે કદાચિત્ કમ્પીગની ઈન્ડિયા પણ એવી દશે ભોમ પાસે એ પોતાની વાતો ખૂબ જ સ્વાભાવિક રીતે મૂકતા હતા, પરંતુ માથે એમ પણ ઇચ્છતા હતા કે ભોમ એ વસ્તુઓને મમજવાનો પ્રયત્ન પણ કરે સોનું ખાણમાંથી જ મળે છે, મોતી દરિયામાં જ થાય છે અને ત્યાં વેગચાલી આ વસ્તુઓ નથી ને આની વસ્તુઓ અતિશય મરગતાથી મળી જાય તો એનું મૂલ્ય શું ? કમ્પીગના દિવસ અનુભવો રૂપમાં છૂપાયના હોય છે જે જીવાસુ દશે તેઓ જરૂર પગિત્રમ કરીને સમગ્રી લેશે, અને ખીજાને એનો ઉપયોગ પણ શો છે ? એક વખત અગ્રેજી રહસ્યવાદી કવિ બ્લેકીનને એક સંગ્રહને કહ્યું કે ‘તમારી કવિતામાં રહેના મર્મલાનને સમજ કયા કોઈ ખીજી વ્યક્તિની આવશ્યકતા છે ?’ આનો જવાબ આપતા એ કવિએ કહ્યું “જે વસ્તુ યથાર્થ રીતે ઉત્કૃષ્ટ છે એ નિર્મલ માણુમને માટે મદદ જગમ્ય જ રહેવાની હસુ સોલોગન, ઈમ્પ લોમર અને પ્લેટો નિર્મલ અને મૂર્ખાઓને રમેશા અગમ્ય જ રહેવાના”

આ જ વિચારથી કમ્પીરે કદાચિત્ કહ્યું હશે

કહે કમ્પીર સુનો હો સતો !

યદ પદ કરો નિરો

રહસ્યવાદની વિશેષતાઓ

હવે આપમે રહસ્યવાદની ટૂંકીક વિશેષતાઓ જોઈએ પહેલી વિશેષતા એ છે કે એમાં પ્રેમની ધારા અખંડિત અને અનાધિત રૂપે વહે છે રહસ્યવાદી એવું પ્રેમતત્ત્વ પામે છે કે જેનાથી એના સાસારિક અને દિવ્ય જીવન વચ્ચે અદ્ભુત મનાદ સંધાવ છે આ પ્રેમ હૃદયની સાધાળુ નાણુક અવસ્થા નથી હોતી, પણ એ એવી પ્રખળ સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ હોય છે જે સાધકના અતરજયતનો જગ ના

જગન માથે અપૂર્ણ સમન્વય સાથે છે પ્રેમનો જ્ઞાન સાથે સંબંધ
 નથી પ્રેમ એ મનનો નહીં પણ અત કરણનો વિષય છે એટલે
 એક સાધારણ માણસ પ્રેમ કરી શકે અને એક વિદ્વાન પ્રેમની
 પગલાપાથી અનભિરૂ પણ હોઈ શકે ગદ્યવાદમાં જ્ઞાન કરતા
 પ્રેમનું તત્ત્વ વગર છે કમીર મહે છે

શુક પ્રેમકા અક પદાર્થ દિયા,
 અમ પદને ડા કણુ નહિ માકી

આવા સાચા પ્રેમની ખુમારી જ સાધકને એના આરાધ્ય તરફ
 દર્શન થાય છે.

આટું પદ મતનાન લાગી રહે,
 આટું પદ કી ડાક પીરે,
 આટું પદ મન્નાન માતા નહે,
 અમ કી જાવ મે સાધ શરે,
 સાચ હી કહતુ જો સાચ હી મદતુ દે,
 કાચ મે ત્યાગ કરી સાચ લાગા,
 કહે કમીર મે સાધ નિર્ભય જુઆ,
 જનમ જોર મરનકા ભર્મ ભાગા

એ વખતે એને પ્રેમના નવામાં કેવા દરયો દેખાય છે
 મન કી શુક તદા મેમકા આદના,
 ઉદય જો અરત કા નાવ નાહી,
 દિવસ જો રેન તદા નેક નહિ પાઇએ,
 પ્રેમ જો પરજામ કે સિધ માહી.
 સત આનંદ દુઃખ દુન્દ વ્યાપે નહિ,
 પૂનાનંદ લાગુ દેખા
 ભર્મ જો વ્યતિ તદા નેક આરે નવી,
 કહે કમીર ગમ એક પેખા

રહસ્યવાદના આ પ્રેમને અમુલ્ય અસ્થાહે આ પ્રકારે પ્રકટ કર્યો છે

“ચર્ચ, મંદિર અથવા કાળાનો પથર, કુરાન, બાઈબલ કે શહીદના અરથી, એ સર્વ અને એથીય અધિક વસ્તુઓ મારા હૃદયને માટે મલ્લ છે, કારણ કે મારો ધર્મ કેવળ પ્રેમ છે ”

પ્રોફેસર ઈનામતખાએ પોતાના “Sufi Message” નામક ગ્રન્થમાં આ જ વિચારની વધારે સ્પષ્ટતા કરી છે:

“સુફી પોતાના સર્વોત્કૃષ્ટ લક્ષ્યની પૂર્તિ માટે પ્રેમ અને ભક્તિનો જ માર્ગ મહણ કરે છે, કેમકે પ્રેમભાવના જ મનુષ્યને ઐક્યના જગતમાંથી બિખરાતાના જગતમાં લઈઆવી છે, અને એ જ એવી શક્તિ છે જે એને ફરીથી પાછી એ જગતમાં લઈ જઈ શકે છે.”

એટલે નિરવાર્થ પ્રેમભાવ એ રહસ્યવાદીની સાધનાનું મૂળત્વ છે.

બીજી વિશેષતા એ છે કે એમાં દિવ્ય તત્ત્વ હોય છે. સંસારની નીરસ વસ્તુઓથી ધણે દૂર એક એવા વાતાવરણમાં રહસ્યવાદ રૂપ ધારણ કરે છે કે જેમાં સદૈવ નવા નવા ઉમંગોની સૃષ્ટિ રચાય છે. એ દિવ્ય વાતાવરણમાં કોઈ જૂની ચીજ નથી હોતી. રહસ્યવાદીના શરીરમાં સતત એવી રસુર્તિ હોય છે, અને એનાથી એ એવી પ્રેમખૂમારીમાં મગત રહે છે, એવા રચાનમાં લમણ કરે છે કે, નવા મૃત્યુનો ભય નથી હોતો, રોગનું અસ્તિત્વ નથી હોતું અને શોકનો વિરંતાર નથી હોતો. આ જ પરમ અવસ્થામાં રહસ્યવાદી સાધક ઈશ્વરની મમીપ આવે છે અને એના રૂપમાં સમાઈ જાય છે. મરાહટ હારસી સુફી કવિ જામીએ આ જ દિવ્ય મસ્તીમાં પોતાનું અદ્ભુત વિતાકાચ બતાવ્યું છે. “ધી આછદીઆ ઓહ પસનાંધિદી ઈન સુફીઝમ”માં અલ્લહજાન-મ-સુરની બાવના પણ આવી છે.

“ તારો આત્મા મારા આત્મા સાથે મળી ગયો છે, જેમ સ્વચ્છ પાણીમાં શરાબ. જ્યારે તું કોઈ વસ્તુને સ્પર્શ કરે છે ત્યારે જાણે એમને જ અડકે છે. ને ને, સર્વ પ્રકારે તું “હું” જ છે.”

કબીરે આ પદમાં આ જ તત્ત્વનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે:

યોગિયા કી નગરી ખસે મતિ કાઈ,
ને રે ખસે સો યોગિયા હોઈ.

વહી યોગિયા કે ઉલટા ચાના,
કારા ચોલા નાહી માના.

પ્રમટ સો કંચા ગુપ્તા ધારી,
તામે મૂઝ સંજ્વની ભારી.

વા યોગિયા કો યુક્તિ ને જુઝે,
રામ રમે સો ત્રિભુવન મૂઝે.

અમૃત બેવી છન છન પીવે,
કહે કબીર સો યુગ યુગ જીવે.

રહસ્યવાદની ત્રીજી વિશિષ્ટતા એ છે કે સાધક એમાં સર્વદા ભગૃત રહે છે. એ ભગૃતિમાં સાધકને સતત દિવ્ય શક્તિની ઝાંખી થયો જ કરે છે.

ચોથી વિશેષતા એ છે કે અનન્ત ભણી માત્ર એમાં ભાવનાની પ્રમતિ થતી નથી, પણ સમસ્ત અત કરણની સંપૂર્ણ અલ્પીપ્પા એ તરફ અગ્રમર યામ છે. અંદર દીવે-પોતાના “Mysticism” માં આનું એક સુંદર અપારણ આપ્યું છે. મેગડેબર્ગના મેકિથલ્સને, એક દર્શન થયું, તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે:

આત્માએ પોતાની ભાવનાને કહ્યું:—

“ શીઘ્ર જા, અને જો કે મારા પ્રિયતમ ક્યાં છે? એમને જાણને કહે કે હું તમને પ્યાર કરું છું.”

ભાવના ચાલી, કારણ કે સ્વભાવે જ શીઘ્રગામિની છે અને સ્વર્ગમા જઈને બોલી —

“દેવાધિદેવ! દાર ઉઘાડો, અને મને અદર આવવા દો.”

એ સ્વર્ગના સ્વામીએ કહ્યું “આવહી ઉત્સુકતાનું તાત્પર્ય શું છે?”

ભાવનાએ ઉત્તર દીધો “ભગવાન! હું આપને એક સંદેશ પહોંચાડવા આવી છું કે મારી સ્વામિની હવે વધારે વાર નહીં જીવી શકે જો આપ અત્યારે જ મારી સાથે આવો તો કદાચ જીવી જાય નહીં તો માછલીની જેમ એને કિનારે કાઢી નાખવાથી એ કેટલા દિવસ જીવતી રહે?”

ધમિરે કહ્યું “પાછી જા જમા સુધી તું એ ભૂખ્યા આત્માને મારી પાસે નહોં લાવે ત્યાં સુધી હું તને અદર નહોં આવવા દઉં, કારણ કે એની ઉપરિથિતિમા જ મને આનંદ મળે છે.”

આ અવતરણનો અર્થ એ છે કે અનન્તનું ધ્યાન માત્ર ભાવ નાથી નથી ચતું, પણ સમસ્ત આત્માથી ચાય છે આત્મા અને પરમાત્માના મિલનમા માયાનું આવરણ જ બાધક છે આ માયાના કંખારે ‘રમૈનો’ અને ‘શબ્દ’ માં લાયકર ચિત્રો આકર્ષા છે કંખારે માયાને અતિશય હીન દૃષ્ટિએ જોઈ છે એ જાણે માયાનો સર્વનાશ કરવા હ છે એમને લાગ્યું કે જગત છે સત્ પુરુષની આરાધના માટે જે નિરજને એક વાર વિશ્વનું સર્જન થ્યું અને સર્જન દ્વારા એણે સત્પુરુષની ઉપાસના માટે સાધનાની સૃષ્ટિ રચી આ સૃષ્ટિ ઉપર માયાએ પાપનો જાણે પડે નાખી દીધો કેટલો સુંદર સંસાર છે! એમા કેટલી સુંદર વસ્તુઓ છે! ગુનાખના પુલ છે અને એમાં મધુર સારખ ભરી છે સુંદર આશ્રમ જરીઓ છે એમા મોહક મહેક ભરી છે, મનોહર ધન્ધનુષ્ય છે અને એમા અદ્ભુત રંગીની છટાઓ વિનસે છે, પણ એ સુગંધ, એ મહેક અને એ રંગો માયાના આત્મકથી કલુપિત છે એ પુણ્યના સુંદર બહારમા માયા એ પાપની

વાસનાપૂર્ણ મદિરા છે. એ મુવર્ણમય સ્વપ્નમાં ભય અને આશંકાની વેદના છે. એટલે કબીર હજી કે એવા સંસારમાં સાધકનો નિવાસ હો, પણ એના પર આસક્તિ ન હો. સંસારની માયાભરી વિમૂર્તિઓ દષ્ટિ સમીપ વિસ્તરેલી ભાવે રહે, પણ એના તરફ આકર્ષણ ન હો. શ્વ હો, પણ એમાં અનુરક્તિ ન હો. સંસારમાં મનુષ્ય રહે, પણ માયાના કબુલિત પ્રભાવથી સંઘે દૂર રહે.

માયાની ઉત્પત્તિની ગહન વિવેચના

કબીર માયાની ઉત્પત્તિની ખૂબ ગહન વિવેચના કરી છે. 'ખીજક'ના આદિમંગલથી જો કે આ વિવેચના જરા ભિન્ન છે, તો પણ કબીરસંપ્રદાયમાં આ જ પ્રચલિત છે.

પ્રારંભમાં એક જ શક્તિ હતી. સારભૂત એક જ આત્મા હતો. એમાં ગગદેય નહોતા. કોઈ વિકાર નહોતો. એ આત્માનું નામ હતું સત્ પુરુષ. એ સત્ પુરુષના હૃદયમાં શ્રુતિનો સંચાર થયો અને ધરિ ધરિ એ સમાર્ધ ગર્ધ સાથે સાથે ધ્રુજાનો આવિર્ભાવ થયો. એ જ ધ્રુજા વડે સત્ પુરુષે શૂન્યમાં એક વિશ્વની રચના કરી. એ વિશ્વના નિમંત્રણને કાળે એમણે ૭ બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કર્યા:

ઓકાર

સદજ

હ્રસ્વ

સોહમ્

અચિન્ત

અચર

સત્ પુરુષે એમને એવી શક્તિ આપી કે જેની દ્વારા તે પોતાના લોકમાં ઉત્પત્તિનાં સાધન અને સંચાલનની વ્યવસ્થા કરે. પણ સત્ પુરુષને પોતાના કામમાં ખૂબ નિરાસા મળ્યા. કોઈ પણ બ્રહ્માએ

પોતાના લોકનું સંચાલન નિયમનપૂર્વક ન કર્યું. ત્યારે એમણે એક યુક્તિ વિચારી.

ત્યારે બાબુ પ્રશાન્ત સાગર હતો. અનન્ત જલરાશિ એકાન્તમાં મૈત્ર્યપૂર્વક અચ્છર બેઠો હતો. સત્ પુરુષે એની આબોમાં નિદ્રાની એક રેખા ખેંચી. ધીરે ધીરે વાળોની જોમ એ ઘેરી નિદ્રામાં પડી ગયો. જ્યારે એની આબો ખુલી, ત્યારે એણે જોયું કે અનન્ત જલરાશિ પર એક છડું તરે છે. તે એ છડા ભણી એકા દસે જોઈ રહ્યો. એની દષ્ટિમાં ખોટી શક્તિ હતી. એક મોટો અવાજ થયો. અને છડું કુદી ગયું. એમાંથી એક જવાનક પુરુષ નીકળ્યો. એનું નામ નિરંજન. જો કે નિરંજન ઉદત રવગાવનો હતો, પણ એણે સત્ પુરુષની ખૂબ ભક્તિ કરી. એ ભક્તિના ફળ રૂપે એણે સત્ પુરુષ પાસે ત્રણ જીવનનું સ્વામીત્વ મળે, એવું વરદાન માગ્યું.

આટલું મળવા છતાં નિરંજન મનુષ્યની ઉત્પત્તિ ન કરી શક્યો. એટલે એને ખૂબ નિગથા થઈ. એણે ફરીથી સત્ પુરુષની આરાધના કરી, એક સ્ત્રીની માથના કરી. સત્ પુરુષે એ માથના સ્વીકારી, અને એક સ્ત્રીની રચના કરી. એ સ્ત્રી સત્ પુરુષ ઉપર જ મોહિત થઈ ગઈ, અને એમની સેવામાં જ રહેવા લાગી. આખરે ખૂબ સમજવટને અંતે એ સ્ત્રી નિરંજન પાસે ગઈ. એનાથી એને ત્રણ પુત્રો થયા: બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ. પુત્રોની ઉત્પત્તિ પછી નિરંજન અદરશ થઈ ગયો. માત્ર સ્ત્રી જ બચી. એ સ્ત્રીનું નામ માયા.

બ્રહ્માએ પોતાની માતાને પૂછ્યું:

“કે તોર પુરુષ જા કરિ દુમ નારી ?”

(સ્ત્રીની ૧)

“તમારો પતિ કે જુ અને તમે કેની સ્ત્રી છો ?”

માયાએ એનો પ્રશ્નર વાળ્યો :

દમ ઘુમ, ઘુમ હમ, ઓર ન કોઈ,
 ઘુમ મમ પુરખ, હમહી તોર જોઈ.

કૃત્યો અનુચિત ઉત્તર! તમેજ મારા પતિ અને હું તમારી સ્ત્રી! આ પદમાં કમ્પીરે સંસારની માયાનું ચિત્ર એમું છે. આ સંસારનો નિષ્કર્ષ છે અને એનાથી કમ્પીર ધૂણા કરે છે. મા રવયં પોતાને મુખે પોતાના પુત્રની સ્ત્રી બને છે. એટલે કમ્પીર પોતાની પહેલી રમૈતીમાં કહે છે:

બાપ પૂત હૈ એકે નારી, એકે મય બિઆય.

માતૃપદને સુશોભિત કરનારી નારી બીજી વાર પાછી પુરખના ઉપભોગની સામગ્રી બને છે. આ જ સંસારનું વાસનાપૂર્ણ દૈવલક છે! પુરખ જાતિની માતા બનનાર પાછી એ જ પુરખ જાતિની અંકશાપિની બને છે! કૃત્યો કહ્યુંપિત મંગલ છે! એટલે એ ધૂણાભર્યું પોતાનું આશ્વયં પ્રકટ કરે છે:

સન્તો! અચરજ એક લો બારી
 પુત્ર ધરત મહતારી.

ઈ. સ. ૬૫૩ થી ૧૦૫૭ ની વચ્ચે ઉત્તર લીરીઆના મારા શહેરમાં યઈ મએલા અંધ શીલસુદ્ધ કવિ-અમુલ-અલા-મારીએ પણ આવી જ જાતની વિચારસરણી બતાવી છે.* એણે પોતાની એક કવિતામાં કહ્યું છે કે મારા પિતાએ માતૃજાતિની મરકરી કરી અને પેદા કર્યો, પણ હું એવું પાપ નહીં કરું. (This wrong was done to me by my father, but to none by myself) અને આખી જીંદગી કેંવારા રહી, એણે પ્રભુભક્તિમાં

જીવન વીતાડ્યું એ સમયનો એ મોટો રહસ્યવાદી આરબ કવિ કહેવાય છે

કબીરના ઉપરના પદમા એમણે એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે સત્ પુરુષની જે ઉત્કૃષ્ટ વિભૂતિ એક વાર ગૌરવપૂર્ણ, મહાન પવિત્ર તથા સંમારની સમસ્ત ઉજ્જવળ શક્તિઓથી વિભૂષિત બનીને માતા યવા આવી હતી, તે બીજી જ દૃષ્ટે સસારની વાસનાની વસ્તુ બની જાય છે કબીરને સસારના આ જ વ્યાપારમા ધૂણા દેખાય છે

માયાના આ ઉત્તરથી જ્ઞાને વિશ્વાસ ન આવ્યો એ નિઃજનની શોધમા આવ્યો માયાએ એક પુત્રી પેદા કરીને જ્ઞાને પાછો લાવના મોકલી, પણ જ્ઞાને ઉત્તર કહાવ્યો કે મે પિતાની શોધ કરી લીધી છે તમે જે કહ્યું હતું તે અસત્ય હતું અને એના કડ રૂપે તમે ઠદિ રિયઃ નહી રહી શકો

ત્યારમા જ્ઞાને એક નવીન સૃષ્ટિની રચના કરી જેમા ચાર પ્રકારના જીવોની ઉત્પત્તિ થઇ ૧ અડજ, ૨ પિંડજ, ૩ રવેદજ, ૪ ઉદ્દિબિર્જ સમસ્ત સૃષ્ટિએ જ્ઞાના, વિષ્ણુ અને મહેશ, એમનું પૂજન કરવા માડ્યું અને માયાનો તિરસ્કાર કર્યો જ્યારે માયાએ જોયું કે મારા જ પુત્રો મારો તિરસ્કાર કરાવે છે ત્યારે તેણે ત્રણે પુત્રીઓ પેદા કરી, જેમાથી ૩૬ રાગિણી અને ૬૩ સ્વર નીકળ્યા અને તે સસારને મોહપાશમા બાંધવા લાગ્યા સમગ્ર સસાર માયાના સાગરમા તરવા લાગ્યો મોહ અને પાપડનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું સંતોથી આ સદન ન થયું અને એમણે સત્ પુરુષને આના નિવારણ માટે પ્રાર્થના કરી સત્ પુરુષે આ અવસરે એક વિભૂતિ મોકલી, જે સસારને માયામળમાથી છોડાવીને સત્ પુરુષ બાહ્યી આકર્ષિત કરે આ વ્યક્તિનું નામ કબીર વિશ્વનિર્મોળના વિષયમા આ જ ધારણાને કબીરપંથી માને છે

નિર્ગુણ પ્રેમસાધનાની અન્તિમ અવસ્થા

કબીરના રદસ્પવાદના આટલા વિસ્તૃત નિરૂપણમાં આપણે જોયું કે એમણે અદ્વૈતવાદ અને મુશી મતમાથી કેવી રીતે પોતાની નિર્ગુણ પ્રેમસાધનાની રચના કરી છે. દરે આ પ્રેમસાધનાની અન્તિમ અવસ્થા 'અનન્ત સંયોગ' ઉપર જરા વિશેષ ધ્યાન કરીને આ પ્રકરણ પૂરું કરી લઈએ.

કાયોનિસમે રદસ્પવાદની મુદ્દર બ્યાખ્યા કરી છે. પરમાત્માની આત્માની માથેની આપતંત શુભ શુદ્ધિગે એ રદસ્પવાદ છે.* આ રીતે રદસ્પવાદની વિવક્ષણ પંચિમાયાઓ છે. આ ઉપરથી એક વાત સિદ્ધ થાય છે કે રદસ્પવાદની અનુભૂતિ દરેક રદસ્પવાદીની ભિન્ન હોય છે.

કવિવર રવીન્દ્રનાથે આત્મા અને પરમાત્માના મિલનમાં બન્નેને ઉત્સુક બતાવ્યા છે. જો આત્મા પ્રભુને મળવા આતુર છે તો પરમાત્મા પણ એને મળવા આહ્વાન કરે છે. આ જ ભાવને એમણે પોતાની કવિતા 'આવર્તન' માં ગુણ્યો છે:

"ધૂપ પોતાને સુગન્ધિની સાથે મીઠાવી દેવા મથે છે.

ગંધ પણ પોતાને ધૂપની સાથે સંબદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે.

સ્વર પોતાને હંદમાં સમર્પિત કરી દેવા મથે છે.

હંદ પાછો મળીને સ્વરની સમીપ જવા ઇચ્છે છે.

ભાવને સૌન્દર્યનું અંગ બનવું છે.

સૌન્દર્ય પણ પોતાને ભાવના અતરાતમામાં મુક્ત કરવા ઇચ્છે છે.

અસીમ સીમાજદને ગાઢ આલિંગન કરવા આવે છે.

સીમાજદ અસીમમાં પોતાને સમાવી દેવા ઉત્સુક હોય છે.

* 'સ્વદીપ્ત ઈન્દ્રિય મીરગીસીજમ' કર્તા એ. ઇ. વેટ.

હું નથી જાણતો કે પ્રયત્ન અને સહિ, એ કેનું રચના-
વૈચિત્ર્ય છે !

ભાવ અને સૌન્દર્યમાં અવિરામ વિનિમય થાય છે.

ખદ્ધ પોતાની મુક્તિની શોધમાં ફર્યા કરે છે,

મુક્તિ બધનમાં પોતાના આવાસની વિકાસ માગે છે "

એટલે સૌ રહસ્યવાદીઓ એક જ સ્વરૂપે એ દિવ્ય શક્તિનો
સાક્ષાત્કાર કરી શક્યા નથી. કબીરે આ અનુભૂતિને બને એટલી
'સદજ' પૂરવાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કબીર પછી ઘણા ગએલા
દાદુ અને રજબ જેવા રહસ્યવાદીઓએ 'પણુ' ધ્વનિને 'સદજ' ને
નામે સમોધ્યો છે. પણ 'સદજ' ને મેળવવા માટે સદજ થવાની
સાધના મુશ્કેલ છે.

એક મગહર યુરોપીઅન વાથોલીનકારને પોતાના વાદ્ય પર
અહભુત રીતે, કુશળ સરગતા અને સ્વાભાવિકતાપૂર્વક ગજ અને
આગળાઓ ફેરવતો જોઈને સાલજનારા સંપૂર્ણતાનો અનુભવ કરી શક્યા.

એક જણે પ્રશ્ન કર્યો "શું સદજ ગતિ છે ? આવી
સ્વાભાવિકતા તમે કેવી રીતે મેળવી ?"

સંગીતકારે જવાબ આપ્યો "માત્ર ધ્વનિ જાણે છે કે મેં
કેટલી તપશ્ચર્યા કરીને આ સદજ, સ્વાભાવિક સરગતા મેળવી છે."

કૃત્રિમ થવા માટે સાધનાની જરૂર નથી, પણ સદજ થવા માટે
તપ અનિનાર્થ છે વીલીયમ રાલ્ફ ઇન્જે પોતાના "પર્સનલ
આઇડીઆલીઝમ એન્ડ મીસીસીઝમ" માં કહ્યું છે

"આ દિવ્ય વિશ્રુતિ અને શાન્તિના દર્શનનું સ્વાગત કરવા
આત્મા જેમ બાળક પોતાના પિતાના ઘરને ઝોળખીને દોડે એવી
સદજ રીતે અગ્રેસર થાય છે આ 'સદજ' બનવું એ જ રહસ્યવાદ-
ની મૂળ સાધના છે "

આત્મા અને પરમાત્માનો આંતરિક સંબંધ સ્થાપવાની અને મિદ્ધ કરવાની શુભ કલા એ રહસ્યવાદ છે. ત્યારે આત્માને અનુભવ થાય છે કે પરમાત્મા મને વિશ્રામ કરાવે છે ત્યારે એને એક પ્રકારનું ગૌરવ લાગે છે, અને ગૌરવનો આનંદ મોનમાં પરિણમે છે. ગરીબનું ધન મૂક દોષ છે. એમાં બોલવાની શક્તિ નથી દોતી અને બોલે છે ત્યારે એ ભાંગી તૂટી વાચા ભાવનું અધુરું પ્રદર્શન બની રહે છે. આત્મા જેમ પરમાત્માના સંયોગથી આનંદી અને મસ્ત બને છે તેમ પરમાત્મા પણ પોતાનું સ્વરૂપ પોતાનામાં મેળવીને શુદ્ધ થાય છે, અને પરમાત્મા અને આત્માના આ અનંત સંયોગની અવસ્થામાં પરમાત્મા પોતે આત્મા દ્વારા જગતમાં બોલે છે:

મુઝે કદા હુટે બહે

મૈં તો તેરે પાસ મે.

(કપીર)

કપીરની પ્રેમસાધનાનું આ જ રહસ્યમય મૈાનંદ્ય છે.

પ્રકરણ ૫ મું ,

કપીર અને હઠયોગ

કુપીરના શબ્દોનો આપણે ગ્રીણવટથી અભ્યાસ કરીએ તો હઠયોગનો ખ્યાલ એમથી સ્પષ્ટ નીકળે છે, એટલું જ નહીં પણ દેટલાક શબ્દો અને ભાવ તો હઠયોગના સ્વરૂપને વિશદ રીતે બતાવે છે. કપીર અભણ હતા એટલે એમને રાજયોગ અને હઠયોગ, ભક્તિયોગ, કર્મયોગ કે મત્રયોગ અથવા જ્ઞાનયોગ, એના સૂક્ષ્મ ભેદોનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કદાચિત નહોતું પણ હોય એમને તો સમાર્પદશ અને પીઞ ન્યાધુએના સત્સંગથી જે યોગનો પ્રસાદ મળ્યો હશે તેનો પ્રભાવ એમની કવિતામાં દેખાય છે. કપીર પોતાના સમયના મહાત્મા હતા. એમની આસપાસ ઘણી જાતના માણસોની જીડ જામતી હશે એમને ઇશ્વર, ધર્મ અને વૈરાગ્યના વાતાવરણમાં યોગના બાળ સ્વરૂપથી પરિચિત થવું એમને માટે અસંભવિત નહોતું.

યોગ શબ્દ યુજ્ઞ ધાતુથી બન્યો છે. એનો અર્થ થાય છે જોડવું. આત્મા જે શારીરિક અથવા માનસિક સાધનથી પરમાત્મા સાથે જોડાય તે જ યોગ. માયાના પ્રભાવથી મુક્ત બનીને આત્મા જ્યારે સત્સનો અનુભવ કરે છે અને પરમાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય સાધે ત્યારે યોગની સાર્થકતા થાય છે. યોગના ઘણા પ્રકાર છે, પશુ પુરાતન કાળથી આ છ પ્રકારો મુખ્ય છે: જ્ઞાનયોગ, રાજયોગ, ભક્તિયોગ, હઠયોગ, મનયોગ અને કર્મયોગ.

આત્મા અને પરમાત્માના મિલનના ઘણા પ્રકારો છે. જ્ઞાનના વિકાસથી આત્મા જ્યારે વિવેક અને વૈરાગ્યમાં પોતાના અસ્તિત્વને ભૂલી જાય છે અને પોતાના અસ્તિત્વના કલ્પેકલ્પમાં પ્રભુનું અવિનાશી રૂપ જુએ છે ત્યારે એ મુક્તિમાં બન્નેનું અવિભાજ્ય મિલન થાય છે, એને જ્ઞાનયોગ કહે છે. કાર્યોના પરિણામનો વિચાર કર્યા વિના નિષ્કામ ભાવે કાર્ય કરીને, પ્રભુનું કરણ બનીને, આત્મા પરમાત્મામાં દીન થઈ જાય છે, એને કર્મયોગ કહે છે. પોતાની બધી આશાઓ, આકાંક્ષાઓ અને વામનાઓને પ્રેમપૂર્વક પરમાત્માને ચરણે સમર્પિત કરીને આત્મા જ્યારે પ્રભુમાં લયલીન થઈ જાય છે ત્યારે ભક્તિયોગ સિદ્ધ થાય છે. પરમાત્માના નામનું અથના એની સાથે સબ્ધ રાખનારી કાઈ પણ વસ્તુ રક્ષા કરીને કાર્ય કરતા ધ્યાનમગ્ન થઈ પ્રભુમાં મળી જાય છે, તેને મનયોગ કહે છે.

પોતાના અંગો અને શ્વાસ ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરીને એનું ઉચિત સમ્યાવન હઠયોગથી થાય છે અને મનને એકાગ્ર કરીને પરમાત્માના દિવ્ય સ્વરૂપનું મનન કરતા કરતા આત્મા સમાધિસ્થ થઈને ઈશ્વરમાં મળી જાય છે ત્યારે રાજયોગ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે અનેક પ્રકારે આત્મા અને પરમાત્માનું મિલન રક્ય બને છે. હઠયોગ અને રાજયોગ વસ્તુતઃ એક જ ભાગના બે અંગ છે. હૃદયને મંથત કરતા પહેલાં અંગોને સંયન કરવા આવશ્યક છે. એટલે હઠયોગ

વિના રાજયોગ સિદ્ધ નથી થઈ શકતો. એટલે હૃદયોગ એ રાજયોગનું પહેલું પગથીયું છે.

કપીરના શબ્દોમા આપણને હૃદયોગનું જે સ્વરૂપ મળે છે તેનો હવે વિચાર કરીએ.

હૃદયોગનું સારતત્ત્વ તો બળપૂર્વક ઈશ્વરને મેળવવો એ છે. એમા શારીરિક અને માનસિક પરિશ્રમની આવશ્યકતાની ખાસ જરૂર હોય છે. શરીરને વશ કરવા માટે આસનો કરવાની આવશ્યકતા પડે છે. ખાસ કરીને શ્વાસનું સંચાલન એટલે પ્રાણાયામ કરવો પડે છે, અને ધ્યાન દ્વારા મન પર કાબુ મેળવવો પડે છે. 'યોગદર્શન'ના નિર્માતા પતંજલિએ યોગસાધનાના આઠ અંગ માન્યાં છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિ.

યમ અને નિયમમા આચારને પરિબૃત કરવાની જરૂર પડે છે. યમમા અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ હોવા જોઈએ. નિયમમા પવિત્રતા, સતોષ, તપસ્યા, સ્વાધ્યાય વગેરે તત્ત્વો આગળ પડના છે.

આસનમા ઈશ્વરના ચિન્તનને માટે શરીરની વિવિધ અવસ્થાઓનો વિચાર કરવામા આવ્યો છે. આસન પર આરૂઢ થયા પછી રોગી શીત અને તાપથી પર થઈ જાય છે. સિવસંહિતા પ્રમાણે ૮૪ આસનો છે. એમા ચાગ મુખ્ય છે મિદાસન, પદ્માસન, ઉપાસન અને સ્વમ્નિકામન. અન્યેક આસનથી શરીરનો કોઈને કોઈ ભાગ શક્તિરાળી બને છે શરીર નીરોગી બની જાય છે.

પ્રાણાયામ ખૂબ મહત્વનું અંગ છે. પ્રાણાયામથી શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ નિયમિત અને નાદયુક્ત (Rhythmic) થાય છે. આસન સિદ્ધ થયા પછી શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ નિયમિત કરનાર પ્રાણાયામની રક્તિ કાર્યારંભ કરે છે. પ્રાણાયામથી પ્રકાશનું આવરણ નષ્ટ થઈ જાય છે અને મનમા એકાગ્રતાની ચોખ્ખતા આવી જાય છે.

પ્રત્યાહારમાં ઇન્દ્રિયો પોતાનાં કાર્યો છોડીને મનને અનુકૂળ થઈ જાય છે. પોતાના વિષયોની ઉપેક્ષા કરીને ઇન્દ્રિયો ચિત્તના સ્વરૂપનું અનુકરણ કરે છે. સાધારણ માણસ પોતાની ઇન્દ્રિયોનો દાસ હોય છે. ઇન્દ્રિયોનાં સુખદુઃખથી માણસ સુખી અને દુઃખી થાય છે. યોગી આના કરતાં ભિન્ન હોય છે. યમ, નિયમ, આસન અને પ્રાણાયામની સાધના પછી એ પોતાની ઇન્દ્રિયોને પોતાના મનને અનુરૂપ બનાવી લે છે. પ્રત્યાહારથી ઇન્દ્રિયો નિયમિત થઈ જાય છે.

ધારણામાં મન કોઈ સ્થાન અથવા વસ્તુવિશેષ પર દૃઢ અથવા કેન્દ્રીભૂત થઈ જાય છે. નાભિ, હૃદય, કંઠ, એમાંથી કોઈ એક પર મન કેન્દ્રસ્થ થાય છે. ધ્યાનમાં મન અનવરત રૂપે કોઈ ખાસ વસ્તુનું કે તત્ત્વનું ચિન્તન કરીને અન્ય વિચારોને મનની સીમા બહાર મુકી દે છે. એકેજ તત્ત્વ પર મનની સમગ્ર શક્તિઓને એકાગ્ર કરવી પડે છે. ધારણા અને ધ્યાન પછી સમાધિ આવે છે.

સમાધિમાં એકાગ્રતા પરમ સીમાએ પહોંચી જાય છે. ત્યાં તો માત્ર એકેજ ભાવ, એકેજ વિચાર, એકેજ પ્રકાશ હોય છે. એજ પ્રકાશમાં હૃદય સમાઈ જાય છે. મન શરીરથી મુક્ત થઈને અનન્ત પ્રકાશમાં લીન થઈ જાય છે. આ જ ત્રણે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ મળીને સંયમનું સ્વરૂપ પકડે છે.

કબીરના શબ્દોમાં આપણને યોગના આ આડે અંગોનું રૂપ મળે છે, પણ બહુ વિકૃત. એમાં કેવળ ભાવ છે, એનું સ્પષ્ટીકરણ નથી. કબીરના શબ્દોમાં આપણને યમનું વિવરણ મળ્યું મળે છે.

૧ યમ

(અ) અર્હિસા

માંસ અદારી માનવ

પરતજ રાક્ષસ કુંગ,

ਤਿਨਕੀ ਸੰਗਤਿ ਮਤ ਕਰੇ
ਪਰਤ ਲਾਜਨ ਮੇ ਲਾ'ਗ.

ਜੋਰਿ ਕਰ ਜਿਯਹੈ ਕਰੈ,
ਕਹੁਤੇ ਹੈਂ ਜਲਵਾਲ,
ਜਯ ਦੁਖਤਰ ਦੇਖੈਗਾ ਦੁਖ
ਤਮੁ ਹੈਗਾ ਤੈਨੁ ਛਵਾਲ

(ਆ) ਸਾਧ

ਸਾਧੁ ਸੇਤੀ ਧੋਰਿਆ
ਧੋਰਾ ਸੇਤੀ ਧੁਲ,
ਜਲ੍ਹੇਗਾ ਰੇ ਭੁਵਲ੍ਹਾ
ਮਾਰ ਪੜੇਗੀ ਧੁਲ.

(ਏ) ਅਸੁਖ

ਕਮੀਰ ਤਛਾ ਨ ਜਾਖਯੋ
ਜਲ੍ਹਾ ਕਪਟ ਕਾ ਭੇਤ,
ਜਾ ਲੂ ਕਲੀ ਕਮੀਰ ਕੀ
ਤਨੁ ਰਾਤਾ, ਮਨੁ ਸੇਤਾ.

(ਊ) ਅਸੁਖ

ਨਰ ਨਾਰੀ ਸਮੁ ਨਰਕੁ ਹੈ
ਜਮੁ ਲਮੁ ਦੇਖੁ ਸਕਾਮ,
ਕਹੇ ਕਮੀਰੁ ਤੇ ਰਾਮੁ ਕੇ
ਯੇ ਸੁਮਿਰੇ ਨਿਹਕਾਮ.

(ਊ) ਅਪਰਿਮਲ

ਕਮੀਰੁ ਜੁਲ੍ਹਾ ਟੋਕਲੀ
ਲੀਯੋ ਫਿਰੇ ਸੁਭਾਖ,
ਰਾਮਨਾਮੁ ਝਿਛੇ ਨਹੀਂ
ਪੀਤਲੀ ਦੀ ਕੇ ਧਾਖ.

૨ નિયમ

કબીરે આસન અને પ્રાણાયામનું મહત્ત્વ પ્રભાવશાળી શબ્દોમાં બતાવ્યું છે. એ દ્વારા એમણે એવું સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે શરીરની શક્તિઓને સંગઠિત કરીને ઉત્તેજિત કરવાથી પરમાત્માનું મિત્રન શક્ય બને છે એમણે ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિ વિષે વિશેષ નથી કહ્યું, પણ એમના પ્રાણાયામ સંબંધી કથનથી એ અવરૂપ લક્ષિત થાય છે કે ધ્યાન અને સમાધિને માટે પ્રાણાયામની આવશ્યકતા છે. પ્રાણાયામના અભ્યાસથી પ્રાણવાયુ દ્વારા શરીરમાં સ્થિત વાયુનાડીઓ અને ચક્ર ઉત્તેજિત થઈ જાય છે, એમનામાં શક્તિ આવે છે અને આ શક્તિ મૌલિક શક્તિની જનેતા બને છે.

શિવસંહિતા અનુસાર શરીરમાં ૮,૫૦,૦૦૦ નાડીઓ છે. એમના વિના શરીરમાં પ્રાણાયામનું કામ નથી થતું એમાં દશ નાડીઓ વધારે મહત્ત્વની છે

૧	હડા	(શરીરની ડાબી બાજુ)
૨	પિંગતા	(જમણી બાજુ)
૩	સુરુના	(મધ્યમાં)
૪	ગાન્ધારી	(ડાબી આખમાં)
૫	દસ્ત નિર્દા	(જમણી આખમાં)
૬	પુર	(જમણા કાનમાં)
૭	વસસ્ત્રિની	(ડાબા કાનમાં)
૮	અનમતુ	(મુખમાં)
૯	કેદ	(સિંગરથાનમાં)
૧૦	સંખિની	(મૂલ સ્થાનમાં)

અને આ દશમાં પણ હડા, પિંગતા અને સુરુના એ ત્રણ મુખ્ય ગણાય છે

આ નાદીઓની જેમ દશ વાયુ પણ આવશ્યક અ
મનાય છે: પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન વ્યાન, નાગ, કૂમ,
કૂકર, દેવદત્ત અને ધનન્નય. આમાં પણ પ્રથમ પાંચ મુખ્ય છે

કપીરે આ વાયુઓ સંબંધી અનેક ઠેકાણે લખ્યું છે:

તિન બિનુ બાણૈ ધનુષ ચઢાધએ

છઠ્ઠ જગ બેધ્યા લાઇ !

દહ દિસી જૂડી પવન સુધારે

ડોરી રહી લિવ લાઇ.

× × ×
પૃથ્વી ઠા ગુણ પાની સોધ્યા

પાની તેન મિલાવહિગે,

તેજ પવન મિસિ, પવન સજદ મિયિ

યે કહિ ગાલિ તવાવહિગે.

× × ×
હિલટી મંગ નીર બદિ આપા

અમૃતધાર સુ બાઈ,

પાય જને સો સજ કરી લીન્હે

ચવત ખુમારી લાગી.

અંકો: ઉપર જેમ નાદીઓનું વર્ણન કર્યું તેમ દરે સંક્ષેપમાં અંકો
જોઈ લઈએ. મુખ્ય અંકો આ છે: મૂળધાર અંક, સ્વાધિષ્ઠાન અંક,
મણિપૂરક અંક, અનાહત અંક, વિશુદ્ધ અંક અને આગાધ્યક.

મૂળધાર અંક ૫૨ મનન કરવાર્થી યાત્રી પુરુષમાં ઉચ્ચ ચવાતી
શક્તિ આવે છે, અને ધીરે ધીરે પૃથ્વી પરથી અદ્ધર થઈને આકાશ-
માં ઉડી શકે છે.^૧ શરીરનું તેજ વધે છે, જઠરાગ્નિ સતેજ થાય
છે, શરીર નીરોગી બને છે, પુદ્ગિપ્રતિમા અને સર્વગત સિદ્ધ થાય
છે. એટલે એને જૂત પિસાય અને વર્તમાનનું જ્ઞાન થાય છે. એ
જરા અને મત્સ્યનો જિતનાગ બને છે

સ્નાયુધિષ્ઠાનચક્ર લિંગમૂલમાં સ્થિત છે ^૧ શારીરવિજ્ઞાન શાસ્ત્ર પ્રમાણે એને Hypogastric Plexus કહે છે એમાં ૭ દશ હોય છે આ ચક્રનો રંગ લાલ હોય છે જે આ ચક્રનું ચિન્તન કરે છે તેને દેવાગનાઓ પ્રેમ કરે છે એ સમગ્ર વિશ્વમાં બયરદિત બનીને અને બધનમુક્ત ચક્રને ફરે છે એ મૃત્યુનો નિજેતા હોય છે

મહિષાસુરચક્ર નાભિની પાસે હોય છે એ સુવર્ણરંગી હોય છે, અને એમાં દશ દન હોય છે શારીરવિજ્ઞાન શાસ્ત્ર અનુસાર એને Solar Plexus કહે છે આ ચક્ર પર ચિન્તન કરવાથી યોગી પાતાવગિહિ પ્રાપ્ત કરે છે એ ઇન્દ્રિયોનો સ્વામી હોય છે, અને રોગ અને દુખનો વિનાશક હોય છે એ બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે એને શુભ ધન દેખાય છે

અનાહતકચક્ર હૃદયસ્થાનમાં રહે છે એના બાર દશ હોય છે એનો રંગ લાલ હોય છે એને Cardiac Plexus કહે છે આ ચક્ર પર ચિન્તન કરનાર અતિરમિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તે બૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનો બાજુકાર બને છે એ ખેચરી શક્તિનો સ્વામી હોય છે

કપીરે આ ચક્રના વિષયમાં કથુ છે

હાદસ દન અભિચતર અત,
તટા પ્રજુ પાછસિ કરૈ અત
અમલિન મનિન ધરમ નહી છાહા,
દિવસ ન રાતિ નહી હૈ તાહા

(સપ્દ ૩૨૮)

વિશુદ્ધચક્ર કદમાં છે એનો રંગ દેહીપ્રમાણ સોના જેવો હોય છે એમાં સોળ દન હોય છે એને Pharyngeal Plexus

કહે છે. આ ચક્રનો ચિન્તક યોગીશ્વર હોય છે. ચારે વેદના જ્ઞાનનો એ સ્વામી બને છે. આ ચક્રપર કેન્દ્રસ્થ થઈને જ્યારે એ કોષે બસાય છે ત્યારે ત્રણે લોક કંપે છે. એ કદાપિ નિર્બળ નથી થતો, અને ૧,૦૦૦ વર્ષ સુધી શક્તિવંત જીવન ગુમારે છે.

આજ્ઞાચક્ર ત્રિકુટિ (ભવાંતી વચ્ચે) છે. એમાં બે દલ છે. એનો રંગ શ્વેત છે. એને Cavernous Plexus કહે છે. આ પ્રકાશમીજ છે. આનું ચિન્તન કરનારને ઉંચામાં ઉંચી સફળતા મળે છે. એની આણુબાણ ધડા અને પિંગલા નાડીઓ છે. કહે છે ત્યાં વિશ્વનાથનો વાસ હોય છે.

કુંડલિની અને સુષુમ્ણા નાડીઓ આ ૭ ચક્રોમાં થઈ બહારે ધ્રુ સુધી પહોંચે છે. ત્યાં સહજદલ ક્રમળ છે. એની વચ્ચે એક ચંદ્ર છે. ત્યાંથી હંમેશ સુધા વરસતી રહે છે. એ સુધા ધડા નાડી દ્વારા પ્રવાહિત થાય છે. જે લોકો યોગી નથી તેમના બહારે ધ્રુ દ્વારા જે અમૃત પ્રવાહિત થાય છે તેનું શોષણ મૂલાધાર ચક્રમાં સ્થિત સ્પર્શ દ્વારા થઈ જાય છે. એટલે શરીર વૃદ્ધ થવા માંડે છે. જે સાધક આ પ્રવાહને કાઈ રીતે રોકી દે અને સ્પર્શ દ્વારા શોષણ ન થવા દે તો એ સુધાને એ પોતાના શરીરની શક્તિઓનાં વિકાસ અને વૃદ્ધિમાં વાપરે છે, અને આવી રીતે એ પોતાના શરીરને અમૃતમય તેજસ્વી બનાવી શકે છે.

સહજદલ ક્રમળ તાળવાના મૂળમાં સ્થિત છે. ત્યાં જ સુષુમ્ણાનું હિર છે. આ જ બહારે ધ્રુ કહેવાય છે. ત્યાંથી સુષુમ્ણા વિસ્તાર પામીને મૂલાધાર ચક્ર સુધી પહોંચે છે. ત્યાંથી કુંડલિની બચ્ચત થઈને સુષુમ્ણા તરફ વધે છે અને અંતે બહારે ધ્રુમાં પહોંચે છે. અહીં જ બહા વસે છે. યોગી હંમેશ આ જ બહાના સાક્ષાત્કાર માટે તલસે છે.

કળીરે પોતાના શબ્દોમાં આ ચક્રોનું વર્ણન વિસ્તારથી નથી;

કર્મ, પરંતુ સાધારણ રૂપે કર્મ છે. બહારના જિંદુ પર એમણે ધણી વાર ઉપદેશ દીધો છે:

બહુ અગ્નિ મેં કાપા જારે,
ત્રિકુટી સંગમ જાગે,
કદે કપીર સોઈ જોગેચ્છ,
સદુગ મુખ ત્યાં લાગે.

મહાજ ઇક બિરવા ઉપજા,
ધરતી જલદર મોખ્યા,
કહે કપીર હો તાકા સેવક
જિનકા મહુ બિરવા દેખ્યા

જન્મમરન કા ભય મયા
ગોવિંદ હવ લાગી,
જીવન મુન્ન સમાનિયા
ગુરુ સાખી જાગી.

રે મન ! બૈઠિ કિતે જિનિ જાસી
હિલટિ પવન પટ ચક નિવાસી.
તીરથરાજ મંગતદવાસી.
મનમંડલ નિ સમિ દોધ તારા
હિલટિ કુંચી લાગ કિનારા,
કહે કપીર લખા ઉજિયારા,
પંચ મારિ એક રણો નિવારા.

પ્રાણાયામની સાધનાની સફળતા ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિના રૂપમાં પિછાનીને કપીરે એનું એકી સાથે વર્ણન કર્યું છે અને આ વર્ણન એમના રેખનાઓમાં વ્યાપક રૂપે મળે છે.

એમને જ ન મે સમ્રાટ રચાવ્યો, ચલાવ્યો, ઉપગન્ત એમા પાછી શાખાઓ મરી, અને ક્રમીરના સિદ્ધાન્તોને જટમૂળથી જ અપગ કરી નાખ્યા એટલું જ નહીં પણ કેટલીક શાખાઓ તો ક્રમીરમંપ્રદાયનાથી એવી નીકળી કે જેણે તો ક્રમીર માહેમની મૂળ વિચારધારાને પણ ઉનટાવી નાખીને તદ્દન ઉનટું જ સ્વરૂપ આપ્યું

ક્રમીર સાહેબના બાર શિષ્યો

ક્રમીર માહેમના આમ તો ઘણા શિષ્યો થયા હતા, પણ મુખ્ય બાર કહેવાય છે આ બધા સીધા શિષ્યો કહેવાય છે પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ મૈનો સમય સરખાવી જોતા એ વાત સિદ્ધ કરતી નથી. આ બાર શિષ્યો થયા

૧ ધર્મદાસ	૭ હવનદાસ
૨ સુગતગોપાલ	૮ કમાન
૩ ભગ્યુદાસ	૯ ટકસાલી
૪ જગ્ગીદાસ	૧૦ ચાની
૫ નાગચણુદાસ	૧૧ સાહિબદાસ
૬ ચૂડામણિદાસ	૧૨ નિત્યાનંદ

ધર્મદાસ—એઓ બાધવગદમા જ રહ્યા અને ત્યાં જ મૃત્યુ પામ્યા. આ જ ગાદી વસાહી કહેવાય છે અત્યારે એનું રથળ વિલાસપુર પાસે દામાખેડામા છે એમના જ બે પુત્રો નારાયણદાસ અને ચૂડામણિદાસ એ ગાદીના મહત્ત યર્ધ ચૂકયા

સુગતગોપાલ—એમણે ‘સુખનિધન’ નામક ગ્રંથ રચ્યો. એ ‘ક્રમીરચોરા’ બનારસના મહત્ત થયા એમની સમાધિ મગદરમા છે એમના નામના બે મઠ પુરી અને દ્વારકામા છે આ શાખા એ પરપરાગત એટલે શિષ્યશાખા કહેવાય

બગીચાસ—કહેવાય છે કે કળીર સાહેબની હાતીમા એમણે ‘ખીજક’ નું સપાદન કર્યું હતું. આ ધનૌનીની ગાદીના મહંત થયા.

બગીચાસ—એમણે કટક(ઝોરીસા)મા પોતાની ગાદી સ્થાપી, કળીરમતનો પ્રચાર કર્યો

જીવનદાસ અથવા જગજીવનદાસ—અવધમા સતનામી પંથ ચલાવીને એના આચાર્ય થયા એમની સમાધિ લખનૌ અને અયોધ્યા વચ્ચે ‘કટક’ મા છે. આ સાખાના એક સાધુ ‘બીખારી-દાસ’ કળીરચોરામા બનારસમા મને મળ્યા હતા, અને હજી એ અવધમા સતનામી પંથનો પ્રચાર કરે છે એ પોતાને જીવનદાસના સીધા વંશજ માને છે

ટકસાલી—આમનો મઠ બદવાનમા સ્થપાયો, અને એમણે એ બાલુમા પ્રચાર કર્યો.

કમાવ—એમને તો કળીર પોતાની સાથે જમણુમા ગુજરાત સર્જ ગયા હતા.

શાખી—બિહારમા આવેલા સદસરામ સ્થાનમા એમણે પોતાનું આસુખ્ય બીતાવ્યું, અને ત્યાં સતમતનો પ્રચાર કર્યો

સાદિબદાસ—એમણે કટકમા નિવાસ કર્યો અને મૂળ પંથ ચલાવી ત્યાં જ મૃત્યુ પામ્યા.

નિલાનંદ—દક્ષિણુમા ગયા

આ બારમાથી આજે માત્ર બે મિથ્યાની ગાદી સંતત ચાલતી આવી છે. ધર્મદામની એ વંશગાદી અને સુરતગોપાલની એ ચિખ્ખગાદી છે. અને આ જ બન્ને ગાદીના સાધુઓ દેશમા ફેલાવવા પડ્યા છે, તથા સાપ્રદાયિક મંદિરો પણ આ જ બે ગાદીમાથી નીકળ્યા છે.

પહેલાં આપણે આ બંને શાખાઓનું આજ સુધીનું વંશવૃક્ષ નોંધી લઈએ.

ધર્મદાસ (વંશગાદી)

ધર્મદાસ

મુક્તામણિદાસ

ચૂડામણિદાસ

સુદર્શનનામ

કુલપતિનામ

અમોઘ ગુરુ બાલાપીર (અકબરના સમકાલીન સ. ૧૭૬૫)

કમલનામ (મં. ૧૭૮૩)

અમોલનામ (૧૭૯૮)

સુરત સનેહી (૧૮૧૩)

હજીનામ (૧૮૧૩)

પાકનામ (૧૮૬૦)

મઠટનામ (૧૮૧૪)

ધીરજનામ (૧૮૪૭)

ઉમ્રનામ (૧૮૧૩)

દયાનામ (૧૮૭૫) ગુજરાતી પોષ સુદી ૨ ૧૮૮૪

અધમણિ (જન્મ ત્રી. સ. ૧૮૪૫)

દયાનામ આગળ વંશગાદી પૂરી થઈ ગઈ છે. દયાનામ મહંતને પુત્ર ન હોવાથી જૂઠા મહંતોની બનેલી સમિતિએ 'અધમણિ' સાહેબને ગાદીએ બેસાડ્યા છે, અને ત્યારથી આ વંશગાદી નામ બદલીને એને 'નાદવંશ' કહેવામાં આવે છે.

સુરતગોપાલ (સિંધપરંપરાગાદી)

સુરતગોપાલ

રામદાસ

ચાંનદાસ

મહાદાસ

શ્યામદાસ	હરિદાસ
લાલદામ	ગરણદામ
હમ્મિષુખદામ	પુનદાસ
શીતલદામ	નિર્મલદાસ
સુખદામ	રગીદાસ
હુંનાસદાસ	ગુરુપ્રસાદ
માધોલામ	ત્રેમદાસ
કોકીનદાસ	રામવિનાસ (અવત ઈ સ. ૧૯૩૫)

કબીરસ પ્રદાયના વિવિધ ફાંગ

પગલુ આ તો આદિ સંતમતની ૧૦ ગાખાઓ થઈ કબીરના આદિ મતમન ઉપરાન્ત કીર્તના મૃત્યુ પછી અનેક દ્વાદાઓ નીકળ્યા છે સમય, યજ્ઞ, વાતાવરણ અને પોતપોતાની જરૂરીઆત પ્રમાણે ધણી સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓએ પોતાને નામે મંતમનની અવતર ધાગાઓ અનાવી છે આમાથી જેમના અત્યારે યાદો છે, કંઈક શિષ્ય સંખ્યા છે, અથવા તે તે સ્થાનોમા જેમની કંઈક અમર છે એવા લગભગ આનીસ ઉપરાન્ત સંતમતોનો આઠી ઉત્તેખ કયો છે

ઉદાસીપથ	(શ્રી ચંદ્રજનો)
દાદુપથ	(દાદુ સાહેબનો)
વૈષ્ણવીપથ	(જન્મસરિનો)
મતનાગીપથ	(વીરભાન સાહેબનો)
સતનામીપથ	(જગદગુરુ સાહેબનો)
ગુનાળાસીપથ	(ગુનાળાસ સાહેબનો)
ગરીબદાસીપથ	(ગરીબદામ સાહેબનો)
પાનમદાસીપથ	(પાનમદાસજનો)
ચરણદાસીપથ	(ચરણદાસજનો)
દરિયાપથ	(બીદાર દરીયા સાહેબનો)
દરિયાપથ	(ગંગાપૂતાનાના દરિયા સાહેબનો)

ચારીપ થ	(ચારી માટેન દિહીનો)
ઘીમાપ થ	(ઘીમા માટેન દિહીનો)
વિખપ થ	
નિર્મનાપ થ	(ગુરુ ગોવિંદ મિદનો)
અનનામીપ થ	(ગુરુસી માટેન હાથરસવાળાનો)
રાધાગ્વામીપ થ	(રાય શાનગરામ સાહેબનો, આગમ)
નામદેવીપ થ	(નામદેવનો)
પીપાપ થ	(પીપા ભગન)
ગૈદાસીપ થ	(ગૈદામ ચમાગનો)
ધત્તાપ થ	(ધત્તા ચમારનો)
મેનાપ થ	(મેનાભગન ભાઈનો)
દુનમીપ થ	(દુનમદાસજીનો)
શુભાપ થ	(શુભા સાહેબનો)
ગુનાપ થ	(ગુના મજીનો)
નિરજનીપ થ	(નિરજ નિરજન માહેબનો)
દગ્ગેશપ થ	(દીન દગ્ગેશ સાહેબનો)
નારાયણીપ થ	(શિવનારાયણ સાહેબનો)
વૃન્દાવની પ થ	(વૃન્દાવન માહેબનો)
ગણેશપ થ	(ગણેશજીનો)
જગો પ થ	(જગુ સાહેબનો)
સુગતપ થ	(સુગત ગોપાલનો)
મૂતનિરજનીપ થ	(મૂત નિરજન સાહેબનો)
ટકસારીપ થ	(ઝોરીસાનો)
ભગવાનપ થ	(ભગવાનજીનો)
કમાતપ થ	(કમાનો)
કમાલીપ થ	(કમાલીનો)
રામકમીરપ થ	

પ્રેમપંથ

જીવાપંથ

દેવીપંથ

(જીવા તત્ત્વજનો)

(દેવી જાજા સાહેબ મુરારાજાદીનો)

આ બધા પંથો મૂળ આદિ સંતપંથમાંથી જ ઉદ્ભવ્યા છે. આમાંથી ધણા પંથોનાં પોતાનાં સાંપ્રદાયિક મંતવ્યો અને સાધનાઓ તથા સિદ્ધાન્તો મૂળ સંતમતથી તફાવત હોવા છતાં જ ચર્ચા ગયાં છે.

કબીરસાહેબના ગ્રંથો

કબીરસાહેબના લગભગ ૭૫ ગ્રંથો કાશીની નાગરી પ્રચારિણી સભાની શોધમાં મળ્યા છે. મેં પોતે ત્યાં જઈને એ જોયા છે. આને વિષે એ સભાના સંચાલકો જોડે તથા મદતો જોડે ચર્ચા કર્યા પછી એમ લાગે છે કે આમાંના ધણા ગ્રંથો મંદિરગદ્ય છે, અને કેટલાકનાં નામો તથા ‘અંગ’ શબ્દ જ જોણે છે કે એક ગ્રંથના વિભવિત ભાગો જ છે.

અમરમૂલ

અનુરાગસાગર

ઉત્તમ જ્ઞાનમૂલસિદ્ધાન્ત

બ્રહ્મનિરૂપણ

હંસમુકતાવલિ

કબીરપરિચયકી સાખી

શબ્દાવલિ

૫૯

સાપીયા

દોહો

સુખનિદાન

ગોરખનાથ કી ગોષ્ઠિ

કબીરપંથ

અઠપહરા

નિર્મયજ્ઞાન

કબીર ઔર ધર્મદાસકી

ગોષ્ઠિ

આનંદરામ

સાગરમંગલ

અનાથમંગલ

અશ્વરબોદ કી રમૈની

અશ્વરખંડકી રમૈની

અસિદ્ધનામા

અર્જુનામા

અરુતિ

બકિતકા અંગ

બનકકી રમૈની
 વિવેખાગર
 વિચારમાના
 કાયાપણ
 રામગદ્યા
 કમીગાજક
 મુદ્ધમદ મોધનામ માહાત્મ્ય
 પુનઃ
 માધુ ૧ અમ
 રવામ ગુણ
 જન્મમોધ
 મખહોમ
 મતનામ
 માનરનોત્ર
 શબ્દમશાવનિ
 વર્મત
 જુનના
 દિડોના
 આચર
 રમૈની
 આગમ
 સોરહા
 શબ્દપારમા
 માનબતિસી

છપ્પથ
 ચૌકા ધગી રમૈની
 માનચુદરી
 માનમાગર
 માનરવરોદ્ય
 કરમમકકી રમૈની
 પિયાપદજાન લે કો અમ
 શબ્દઅનુક
 સનમગકો અમ
 મીસાજત્ર
 માનમોધ
 નિર્ભય માન
 બાની
 સનકબીર બદી હોરો
 હિમગીના
 રેખના
 ખસરા
 બારહ માસા
 ચાતીસા
 બીજક
 રામસાર
 કબી છમે કૃત
 આદિત્રય
 માનતિનક

પરંતુ આ સૌમા એમના સામ્રાજિક ત્રય બીજક, સામીત્રય
 અને બહાનિરૂપણ લાગ્યા છે એમના મૂળત્રય બીજકમા ૮૪ રમૈની,
 ૧૧૫ શબ્દ, ૩૫૩ દોહાની સાખી તથા માનચોતીઆ વિમ્બતીસી,

કહરા, વખત, ચાચા, બલિ, મિઠુલિ અને હિંડોવ એકત્ર છે. કબીર સાહેબના છપાયેના ત્રયમા અદ્વાબાદના જોવ વેડીયો પ્રેસમા છપાયેલી શબ્દાવનીના ચારે ભાગ, અખરાવતી, જ્ઞાનગુફી, રેખતા, જુનના મે જોયા છે ઉપરાંત મહાત્મા પૂર્ણદાસકૃત ટીકા ગહિત બીજક, બનાગસથી પ્રસિદ્ધ વિચારદાસજીની ટીકાવાગો બીજક, નાગરી પ્રચારિણી સમા-કાશીના શ્યામસુદરદામની કબીરપ્રથાવતિ અને પડિત અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાયની કબીરમયનાવનિ તથા વડોદરાથી કબીર ધર્મપ્રવર્તક કાર્યાનયે પ્રસિદ્ધ કરેલા વિચારદાસજીની ટીકાવાગો સાખી તથા અલ્હાનિરૂપણ, જ્ઞાનરંગિદય અને પવન સ્વરોદય પણ મે જોઈ લીધા છે

કબીરસાહેબનું ગુજરાતમાં ભ્રમણ

કબીર સાહેબ સત્સંગના સગી હતા, અને આ સત્સંગને કાળે એમણે સમસ્ત ભારતવર્ષમા ભ્રમણ કર્યું હતું, એમ કહેવાય છે ધણી પ્રાંતોમાંથી તો એમના ભ્રમણના ઐતિહાસિક પ્રમાણો મુદ્દા મળે છે માણિકપુર, જુસી, જૈનપુર, જન્દાવન, બાધવગઢ અને ગુજરાતમા એના ભ્રમણના સેકડો પુરાવા પડ્યા છે. ગુજરાતમા કબીર સાહેબ મ ૧૫૬૪મા આવ્યા હતા, એમ ગુજરાતના કબીરમંદિરના મહંતોના જૂના પત્ર જોના લાગે છે, અને કબીરવડ આગળ લખેલો સવન પણ આ મવનની માથે મળેલો આવે છે કબીર સાહેબ ગુજરાતમા આવ્યા ત્યારે ગુજરાતમા કોઈ પણ મંત્રદાયની સખન અસર નહોતી, અને વ્યાપક અસર થઈ શકે એમ પણ નહોતું કારણ હિન્દીના પદાણોની સક્તનતના સુનાઓ ગુજરાતમા રતન થવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા અને પરિણામે મદમદ બેગડા જેવાને પણ પોતાની સત્તાનો ભોગ આપવો પડ્યો હતો. એમણે ગુજરાતનું લોકજીવન રાજકીય અધાધુધીમા ગુંગામણું હતું, જેથી કોઈ પણ પ્રકારની ધાર્મિક અમર થઈ શકે એવી લોકસમાજની રિયલિટ જ

નહોતી. એ આખી સદી ગુજરાતી કવિતાને માટે તદ્દન નિસ્તેજ હતી શકાય તેવી જ નીવડી છે. કવિતાના કોમલ છોડને ઉગવા માટે આ સમય અને સ્થિતિ પણ તદ્દન પ્રતિકૂળ હતાં. એટલે કચ્છીર જેવા લોકપ્રદાના મંત્રને પ્રજાએ ભાવનીનો આવકાર આપ્યો. દશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. અને આ જ ભક્તિભાવને પરિણામે પાછળથી ત્યારે ગુજરાતમાં કચ્છીરસંપ્રદાયની સ્થાપના થઈ ત્યારે તેને ગુજરાતમાં સુદૃઢ થવા માટે વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ અત્યુદ્ધન મળ્યાં હશે.

ગુજરાતમાં સંપ્રદાયસ્થાપના

ગુજરાતમાં કચ્છીરસંપ્રદાયની સ્થાપના બીજા પ્રાનોની જેમ કચ્છીરના મૃત્યુ પછી જ થઈ છે. આ પહેલાં છત્રીમગદમા ધરમદાસી અને બનારમમા સુરતગોપાલી શાખાઓ કામ કરતી થઈ ગઈ હતી. બનારસના કચ્છીરચોરાના સાધુઓએ દેગમા કચ્છીરસંપ્રદાયના વિસ્તાર માટે ધરમદાસી સાધુઓ જેટલા પ્રયાસ, મહેનત અને શક્તિ નથી ખર્ચ્યાં. ગુજરાતમા કચ્છીરસંપ્રદાયની પ્રજાગ સ્થાપના પણ આ ધરમદાસી સાધુઓના પ્રયત્નથી જ થઈ. આ સાધુઓ મધ્યપ્રાંતના છત્રીમગદથી નીકળી, ખાનદેશ વટાવીને ગુજરાતમાં પ્રવેશ્યા અને સૌથી પહેલું સુરત એમણે પોતાના કેન્દ્ર તરીકે પસંદ કર્યું. ગુજરાતમાં સુરતનું કચ્છીરમંદિર એ જૂનામા જૂનું કચ્છીરસંપ્રદાયનું સ્થાન છે. સુરતની સપ્તામપુરાની જૂની સાલના પંજાએ ઉપરથી વહેણમાં વહેલી સાલ મં. ૧૭૬૫ મળે છે. પરંતુ સંપ્રદાયની સ્થાપના એનીય પહેલાં એટલે લગભગ સં. ૧૫૭૫ અને ૧૬૮૦ ની વચ્ચે થયેલી જણાય છે. કારણ એ સમયના લજનોની જે દાયપ્રત મળે ■ તેનાથી આ અનુમાન જ ધાય છે. સુરતની ગાદીના જૂનામાં જૂના મદંત તરીકે આજે શ્રી કૃષ્ણનામનુ નામ મળે છે, જે મં. ૧૭૬૫ માં ગાદીપતિ થઈ ગયા છે. સુરતમાં રિયર ચાંચિયા પછી એનો સમસ્ત ગુજરાતમાં વિસ્તાર સધાયો છે.

ગુજરાતમાં આજે આ સંપ્રદાયનાં ધામ સુરત, ભરૂચ, વડોદરા, ખંભાત, અમદાવાદ, નડીઆદ, મોરબી, લાવનગર, જામનગર, રાજકોટ અને જુનાગઢમાં છે. ઘણાં સહેરમાં તો ત્રણ ચાર ગાદીઓ છે. આ બધી શાખાઓનું જોડાણ દામા ખેડાવાળી ધરમદાસી ગાદી સાથેનું છે. બનારસની સુરતગોપાલી શાખાનાં મંદિરો તો માત્ર વડોદરા, સુરત અને અમદાવાદમાં છે. આ ગાદીની વિગતો આ પ્રમાણે છે:

સુરત—સત્રામપુરા, લાલ દરવાજા, દારગીઆ મહોદ્દો.

ભરૂચ—વાંદરા પુરજ

વડોદરા—શીઆખાગ, જીમનાય, આનંદપુરા, કૃતેહપુરા.

અમદાવાદ—સાંકડીશેરી, ખાડીઆ, સરસપુર, દરીઆપુર.

રાજકોટ—ખત્રીવાડા અને લાલપરી.

બાકી નડીઆદ, મોરબી લાવનગર, જામનગર જુનાગઢ અને ખંભાતમાં એક એક જ ગાદી છે.

સુરતગોપાલી શાખા જે બનારસ સાથે સંબંધ રાખે છે:

વડોદરા—પાણી દરવાજા.

સુરત—દીઠી દરવાજા.

અમદાવાદ—નવાપરા.

ધરમદાસી અને સુરતગોપાલી બન્ને શાખાઓમાં મૂળમંથ તરીકે તો બીજકને જ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ધરમદાસી શાખાની ગાદીમાં એની ત્રીજ્યા ટીકા અને સુરતગોપાલી શાખામાં સાદી ટીકા પ્રચલિત છે.

કુંભના મેળામાં કબીરપંથી સાધુઓએ છેક હજી દમણાં જ જવા માંડ્યું છે. પહેલાં સરસ્વાતમાં આ સાધુઓ બીજા અખાડાના સાધુઓની જેમ ગંગારનાન કરતા નહોતા. પરંતુ આજે તો એ લોકો પણ પોતાનો જૂદો અખાડો જમાવે છે, અને હવે ગંગારનાન હ પણ કરે છે.

મંદ્રદાસની ગાદીની, મંદિગની અને મદંતની વ્યવસ્થા, એ બધું વિધિમર અને નિયમનપૂર્વક ચાલે છે. સુરતગોપાળી શાખાના મદતોની સુંદરી ભક્તો અને વૃદ્ધ માધુઓની એક સમિતિ કરે છે. કારણ કે ત્યાં શિષ્યપરંપરા ચાલે છે. પરંતુ ધરમદાસી શાખામાં સુંદરીની સુસ્કેષી ઉભી થતી નથી ત્યાં તો પુત્રપરંપરાનો નિયમ અસ્તિત્વમાં છે પરંતુ અહીં પણ દેવે મમત્ત્વા ઉભી થઈ છે. હેતુ મદંત શ્રી. દયાનામ સાહેબ આપુત્ર ગુરુરી ગયા. ગાદી સુની તો મૂકાય નહીં, એટલે શાખાઓની ગાદીઓના મદતો અને ભક્તોની અર્ધમંમતિથી આ વસપરંપરાનો અંત આવ્યો છે અને દેવે અહીં પણ શિષ્ય-પરંપરા શરૂ થઈ છે, જેને આ લોકો વચનવંદને બદલે નાદવંશ કહે છે. અને અને પરિણામે ધરમદાસી ગાદીના નવા મદંત તરીકે શ્રી પ્રધમજી માહેમની વગણી થઈ ગઈ છે.

સાધના અને મદંતની રચના બન્ને ગાદીની શાખાઓમાં મમાન છે. જના બન્ને શાખાઓમાં બેઠે અપદ્ ભાગે છે. બનારસી માધુઓ ઉપર કાશીના પડિતો અને વેદાન્તીઓની સખત અમર હોવાથી આ સાધુઓ સામાન્ય લોકવચનમાં પહોંચી શક્યા નથી. એમના શિષ્યોમાં વિરક્તો (ત્યાગી) વધારે છે અને ગૃહસ્થો ઘણા ઓછા છે, જ્યારે ધરમદાસી ગાદીઓમાં ગૃહસ્થ શિષ્યો અમંજ્ય છે, વિરક્તો પણ છે, પરંતુ ગૃહસ્થોની સખાથી ઓછા.

સંકટપ્રમા આ મદંતો ૧ આશ્રનન બહાચર્ચ, ૨ સાધ, ૩ અસ્તેય, ૪ અર્પિમા, ૫ આતિથ્ય ૬ સત્કાર અને ૭ આચાર્ય-પૂજના મત્રા આવે છે.

દીક્ષામાં એક ધાસનું તણખણુ આપીને બીજકનો મળ ગુરુમંત્ર આપવામાં આવે છે, અને કંઠી બંધાય છે. તણખણાનો સકેત સાદાઈ અને વિનમ્રત જે સાધુઓના સ્વભાવનું અને જીવનનું મુખ્ય લક્ષણ હોવું જોઈએ તે તરફ છે.

વસ્તી: નવી વસ્તિગણતરીમા જે ધ્યાનપૂર્વક જોવામા આવે તો લાગે છે કે આ સંપ્રદાયનો પ્રચાર બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોમા ઝોછો થતો જાય છે, જે કે એકંદર સખ્યા પણ એની ઘટતી જ જાય છે. વૈશ્યો અને શૂદ્રો આ મંપ્રદાયમા મોટા પ્રમાણમા જોડાયા છે. શિષ્યોમા વિરક્તા (ત્યાગી) અને ગૃહસ્થ એવા બે વિભાગ હોય છે. દીક્ષા અને સંકલ્પ તો એક જ પ્રકારનો આપવામા આવે છે, પણ ખન્નેની સાધનાના પ્રકારો જુદા જુદા હોય છે

ઉત્સવો કખીર સંપ્રદાયમા બે મોટા ઉત્સવો થાય છે.

જેઠ સુદ ૧૫ કખીરજયન્તિ

કારતક સુદ ૧૫ મગદર સંવતસરી

આમાથી કખીરજયન્તિને દિવસે છે'તા સાત વગસથી કેટલાક શિક્ષિત સાધુઓ અને ગૃહસ્થ શિષ્યોના પ્રયત્નથી કખીરમદાસભા ભરાય છે, અને પરિપક્વમા મંપ્રદાયને વ્યવસ્થિત કરવાના પ્રયત્નો અને વિચારણા થાય છે. સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય પણ વ્યવસ્થિત રીતે પ્રકટ થાય એવી વ્યવસ્થા થયેલી છે અને હિન્દી, ગુજરાતી એ ખન્ને ભાષામા સાંપ્રદાયિક માસિક પત્રો પણ આવે છે.

ગુજરાતમા પણ ખીજા પ્રાંતોની જેમ કખીરસંપ્રદાયમા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોની સખ્યા ઝોછી અને વૈશ્ય તથા શૂદ્રોની વધારે છે. મુંબઈ ઇલાકાની કખીરપંથીઓની સંખ્યા લગભગ બે લાખની છે. ગુજરાતમા આજે જે નવા માનસની સલાવના જન્મી છે, એને કારણે આ સંપ્રદાયનો પ્રભાવ ઘણો ઘટતો જાય છે, અને મૂળ કખીરપંથ એક રીતે કહીએ તો નાશ પડતો જાય છે. જેમ ખીજા પ્રાંતોમા મૂળ આદિતમન કખીરપંથમાથી ઘણી શાખાઓ પડી છે, તેવું ગુજરાતમા પણ થયું છે. આ શાખાસંપ્રદાયોમા નિરાંત, દાદુ, રાધારામી, નાનક, સતનામી, ટકસારી, રવિદાસી અને ઉદા-

પંથીઓની મંખ્યા સારા પ્રમાણમાં છે. નિરાંત સંપ્રદાયનો પ્રચાર સુરત અને વડોદરાની વચ્ચે છે. દાદુ, નાનક, સતનામ અને ટકમારી વેરાવણ સંપ્રદાય છે. ગવિદાસી કાઠીયાવાડમાં પ્રચલિત છે. અને ઉગપંથીઓ સુરત જીલ્લામાં અને કાનમ જીલ્લામાં વિસ્તરેલા પડ્યા છે. આ બધા મંપ્રદાયોમાં એક મોટી મુશ્કેલી છે. એમાં શિક્ષિત અને સરકારી મુદ્દાવ ન જોડાતો દોવાથી આજે સજીવન પ્રવાહ નથી. આર્થિક સંકડામણુ તો આખા દેશમાં છે જ. એટલે કોઈ પ્રતિભાશાળી મહંત અને પ્રચારકની ગેરહાજરીને પરિણામે આ સંપ્રદાયો ધીરે ધીરે મંદેવાતા જાય છે, અને કદાચિત એવું પણ બને કે વીમળા મદીની સંખ્યાએ આભાથી કોઈનું નામ નિશાન પણ ન રહે.

ઉદાસંપ્રદાયની કથા

ખીજા બધા સંપ્રદાયોમાં કંઈ વિશિષ્ટતા નથી, પણ ઉદાસંપ્રદાયની કથા કુતૂહલ ઉપજાવનારી છે. ઉદાપંથીઓના આચાર-વિચાર અને કર્મકાંડ મૂળ કચીરપંથથી તલ્લન ઉત્પન્ન જ થઈ ગયાં છે. એટલે એ લોકોના ઇતિહાસ અને વિકાસમાં મેં જરા ઉઠા રસ લઈને થોડી દહીકત ભેગી કરી છે.

કચીરવડ પામે શાનીજી કરીને સંવત ૧૮૦૦ ની આસપાસ એક મહંત થઈ ગયા છે. એમણે જેમવગીરના રાજકુમાર ચતુરસિંહને દીપ્તા આપી હતી. એમના શિષ્ય ગોપાલદાસ થયા, અને એમના શિષ્ય થયા જીવણદાસ. આ જીવણજી એ કડવા પાટીદાર હતા. ઉદાપંથના સ્થાપક તે આજ જીવણજી. આજે આ ઉદાપંથની ઇતિહાસિક સામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી. માત્ર દંથકયાઓ અને લોક-કથાઓ, એમના કર્મકાંડ અને સાધના તથા જે ઘડા ઉદાપંથીઓ મને મળ્યા છે તેમની વાતચીતને આધારે જ આ દહીકતો સંપ્રદી છે.

કપીગની સમાનતાની ભાવના, રૂઢીબંધનોના ઉચ્છેદની ભાવના નિર્ગુણ ભક્તિની ભાવના, કર્મકાંડના ઉપહાસની ભાવના તો હં મશહૂર છે. આ ઉદાપથીઓએ આ બધા મૂળ સિદ્ધાન્તોનું ખૂન કરી છે. આ રૂપાન્તર માટે બે અનુમાનો બાધી શકાય છે: એક તો જીવજીવિએ મુસલમાનોના ધાર્મિક આક્રમણથી બચવા આ સંકુચિતતા રવીકારી હોય, અથવા પોતાનો નવો સપ્રદાય સ્થાપવાની ધેવજાન અમરાનમાથી આ રિથિતિયુસ્તતા પરિણમી હોય આ બંને અનુમાનો એમના ભજનો અને સાધનામાથી બાધી શકાય છે.

આ ભોડો જેમ સપ્રદાયના સંકુચિત છે તેમ એમના સામાજિક બંધારણમા પણ સંકુચિત છે. હમણા સુધી તો એમ હતું કે આ ઉદાપથીઓ એમના પંથીઓ સિવાય કોઈના હાથનું પાણીય પીતા નહી, તો પછી આવતી તો વાત જ કયાથી? એમના છોકરા અને છોકરીઓ પણ અંદરઅંદર જ પગણાવતા. એમની નાતમા પણ જે ઉદાપંથી ન હોય ત્યાં ભગ્નોનો નિષેધ હતો. એટલું જ નહીં પણ કેટલાક ગિયતિયુસ્ત ધરડાઓ તો પોતાના બાળકોને નવી કેળવણી પણ આપવાની વિરુદ્ધ હતા. આમાય વળી જ્ઞાનમના ઉદાપંથીઓ અને સુરત વિભાગના ઉદાપથીઓમાય ધણા ભેદો અને ઉપભેદો થવા લાગ્યા. પનિણામ એ આબુ કે એ ઉદાપંથીઓનો વાડો એ બાળકુંડી ખતી ગઈ અને યુગના પ્રવાહની સજીવનતા ન હોવાથી આખરે ગધાઇ ઉઠી. રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક વિકાસ રૂધિર ગયો.

આ યુગગામણુ ન્યારે અસહ્ય ચર્ષ પડી અને યુગરાતમા નવું ગાંઠીય ચેતન આબુ ત્યારે તેને પરિણામે આ ઉદાપંથના કેટલાક રિશિત જીવાનોને પોતાની આ કર્ણ દશાનું ભાન થયું, અને તેમણે પોતાના આ રૂઢીનાં, ધર્મનાં અને રિથિતિયુસ્તનાનાં કમધનો તોડાવ્યા માથું ઉંચું કર્યું, જે કે તેમને આમા દુઃખ વેદાએ તેટલી સહનના નથી મળી. પગલું ધણા સ્વતંત્ર પ્રયત્નો થયા અને

માય છે કે જે નૂનવટનાં બંધનોને ખાખ કરી દે છે. અને આ નૂ સાચી વસ્તુ છે.

કખીરસંપ્રદાયની અસર ગુજરાતમાં આગળ કહેવાયું તેમ વૈરયો અને યદ્રો પર ઘણી પટી છે, પણ તે આજે ઝોઝી થતી જાય છે. ગુજરાતના નીચલા યરોમાં ભક્તિભાવભરી સરજના, નૈતિક માનસની પવિત્રતા, પાપ માટે ઈશ્વરનો ડર, ભક્ત કરવાની વૃત્તિ અને ઈશ્વરની ભક્તિ માટે જાહજણ અને અત્યજ સૌ સમાન હતા. મામડિયા દેખાતી પણ જીવનદષ્ટિએ મૂલ્યવાન વૃત્તિઓના ઘડનરમાં કખીરસંપ્રદાયનો ફાળો ઘણો મોટો છે. આજે તે નવા બળો જન્મતાં જાય છે, નૈતિક અને ધાર્મિક, રાજનૈતિક અને આધ્યાત્મિક એમ આખાં માનસો પલટાય છે. એવા મંચનકાળમા કખીરસંપ્રદાયમાં પણ જેટલું જીવનતત્ત્વ દરે એટલું જ સચવાશે, એ નિઃશય વાત છે.

પ્રકરણ ૭ મું

કપીર સંપ્રદાયની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર

ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર કપીર અને એના સંપ્રદાયની અમર દેહલી અને કથા સ્વરૂપની, તથા એ કથારથી શરૂ થઈ, એ વિષયની અર્થા સર્વ પ્રથમ આપણે ત્યાં મહેલી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ સ્વ. શ્રી. ગોવર્દનગમઝાઈના વ્યાખ્યાનથી ઉદ્ભવી છે. એ વ્યાખ્યાનમાં એમણે નરસિંહ મહેતા અને મીરાબાઈના ભક્તિની જ્વાળાઓ શી રીતે, અને કયાથી પ્રકટી, તેનું વિવરણ કર્યું છે. એ વ્યાખ્યાનમાં એમણે પોતાનું મંતવ્ય આમ મુક્યું છે.

“અમદાવાદમાં પ્રથમ સુલતાનીનો પાયો નખાયો, અને આખા ગુજરાતમાં તેમના તરફનો હોશ વ્યાપી રહ્યો હતો તે વખતે માત્ર એ રથાને, નરસિંહના જૂનાગઢમાં અને મીરાબાઈના દારકામાં, જેની ઉજ્જ્વલ રીયતિએ કોઈ રાજાને કે સુલતાનને આઠમાં સતક પછી

આકર્ષ્યા નથી ત્યાં જ શાન્તિ અને ઉદય હતાં કુખો ગુજરાત પર ચઢાઈઓ કરતો હતો, પરંતુ તેના ખીજ ખૂણામાં પડેલી દારાવતીમાં જઈ રહે એમ નહોતું. તે દારાવતીએ મીરાંને શાન્તિ અને આશ્રય આપ્યાં હતાં, ત્યારે નરસિંહને સ્વદેશે આશ્રય આપ્યો હતો. ગૃહકુટુંબ અને ગતિ માથે ઉભય લકતોએ સંબંધ છોડ્યો હતો અને શ્રી કૃષ્ણ સાથે નવો સંબંધ બાંધ્યો હતો. ઉભયની કવિનામાં અકૃત્રિમ શૈલી અને હૃદયપ્રસાદ છે. કેઈ શક્તિએ દીવામળી બનીને એમના હૃદયમાં નવી જવાહરોએને પ્રકટી અને કીચા તેજથી એ જવાહરોએ તેમનાં મરણ મુધી હોલાઈ નહીં, અને તેમના ઉત્તરાધિકારીઓને દાયાદ કરતી ગાંધ, એટલા પ્રકરણના શોધમાં ચમત્કૃતિ હોવી જોઈએ. ગુજરાતના આ આદિકવિઓમાં આ જવાહરોએ ગુજરાત બહારના કોઈ પ્રસિદ્ધ નવા ધર્મપ્રવર્તકોમાંથી નથી આવી; કારણ તે સર્વ આ કલિયુગના આયુષ્ય પછી જન્મ્યા, અથવા ઉદય પામ્યા છે. (જુઓ ઉપર “એ.”) તેમ જ સર્વ પ્રવર્તકોના ઉપદેશનાં ખીજ નરસિંહ અને મીરાંનાં કાવ્યોમાં છે, અને આ બેની કીર્તિ ગુજરાત બહાર કાશ્મીર અને સમુદ્ર સુધી પ્રસરી હતી,—એ બે વાત બ્યાનમાં જોઈએ છીએ ત્યારે ગુજરાતના આ બે રત્નોની અમર પ્રભાઓથી આ સર્વ પ્રવર્તકોને ઉપદેશખીજ મળ્યા છે: એવું જાન થવાને પ્રસંગ છે. કોઈ નવો યુગ બેઠો હોય તેમ આખા હિન્દુસ્થાનનાં સર્વ ભાગમાં આ પ્રવર્તકો નવા દીવા પેઠે પ્રકટયા હતા અને (જયદેવ અને મીરાં શિવાયના સર્વ) તે દીવાઓના મૂળ દીવા નરસિંહ અને મીરાં ગુજરાતમાં તેમનાથી આગળ પ્રકટયા હતા.”*

ગોવર્દનરામભાઈના આ મુદ્દાને ચર્ચાનું મધ્યબિંદુ બનાવીને શ્રી. આનંદરાંકર ધ્રુવે મેવત ૧૯૬૧ ના આવૃત્તિ તથા ભાદરવાના “વસન્ત”ના

* વિસ્તૃત વિવરણ માટે જુઓ ‘મંથ અને મંથકાર’ (૧૯૩૬)માં સ્વ. ગોવર્દનરામભાઈનું જ્ઞાપ્યાન “ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યના ક્રિતિદાસનું હિન્દસાન.”

એ અંકિમા “નરસિંહ અને મીરા એ ત્યાંનાઓ મ્યાથી પ્રકરી?”
 એ તત્ત્વીયેષ્ઠમા એ વિષયની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. શ્રી આનંદરા કર-
 ભાઈનું કહેવું છે કે નરસિંહ અને મીરામા ભક્તિની જે ત્યાંનાઓ
 પ્રક્ટી તે સ્વયં જ નહોતી, પણ એમા ગમાનદ, ચૈતન્ય અને કૃષ્ણીરની
 અસરનો ભાગ હતો. ગુજરાતી માદિત્ય ઉપર કૃષ્ણીરની અસર જેવા
 માટે એમની ચર્ચાના મુદ્દાઓ જેઈ લેવા આવશ્યક છે, એટલે
 ગોવર્દનરામભાઈને જ્યાં જુએ એમણે જે કહ્યું છે તે અર્થ ઉતારી છુઃ

“નરસિંહ અને મીરા બંને ઇસ્વી પદરમા શતકના પૂર્વોધમા
 થયા, અને કૃષ્ણી, નાનકે, ચૈતન્ય અને વડનભાચાર્ય પદરમા
 શતકના અન્તમા અને સોગમાના આગભમા થયા, માટે રાક્ષ
 એવા ૩ કે નરસિંહ અને મીરામાથી એમાના કટવાને “ત્યાંનાઓ”
 મળી હોય આમ ગોવર્દનરામ માને છે વળી મીરામા જ્યદેવ-
 (૧૨ મુ શતક)ની અને નરસિંહમા મધ્ય સપ્રદાયના માધુઓની
 અને જોષદેવની અમર એ લુએ છે મીરાનો દેદ કંઈક ઈ સ
 ૧૪૧૯ થી ૧૪૭૦ (સ વ ૧૪૭૫ થી ૧૫૨૬) સુધી માને છે.
 પરંતુ ‘મુગાર્ધ સમાચાર’ના એક લેખકે મીરાભાઈની ઇગ્નતિયિ ઈ સ
 ૧૫૧૭ (સ ૧૫૭૩) અને દેદત્યાગની નિયિ ઈ સ ૧૬૪૭
 (સં ૧૬૦૧) આપી છે. આ પુરાવા ઉપરથી આ મીને નિર્ણય
 કાઢવામા આવ્યો છે, એ અમારા જણવામા નથી પણ રા.
 ગોવર્દનરામે પોતાના ભાષણમા મીરા અને જીરા ગોસાઈના જે
 પ્રમતનો ઉત્તેષ કયો છે તે ખરો હોય તો મીરા માટે આ પાછા
 આપેસો મમય જ જ્ય એમે છે જીરા ગોમાઈ ચૈતન્ય સપ્રદાયના
 હતિદામમા મુપ્રગિદ છે એન્યે માનન આ રી નામે એ ભાઈ-
 ઓ, જે મૂળ બ્રાહ્મણ હતા આ પછી મુગયમાન રાખના મસેમથી
 મુમમાન થઈ ગયા હતા એમ કહેવાય છે, તેમજ પેનાના ધર્મમાં
 લીધા હતા બને પરમ ભક્ત હતા મનનો જદાગનમા રથાખા
 એમના ભગીજી જીરા ગોમહ એ મનના પછી ચૈતન્ય મપ્રદાયની

વૃન્દાવનની ગાદીએ આન્યા ચૈતન્ય મંપ્રદાયના સંસ્કૃત પ્રયોગો એ
 જીવગોસ્વામિન ના માનવતા નામે પ્રસિદ્ધ છે એ વિદ્યા અને
 ભક્તિમા મુમુક્ષુ દત્તા, અને એમણે એ સંપ્રદાયના ધણા પ્રયો
 બનાવેના છે હવે ચૈતન્યનો સમય ઇ સ ૧૪૮૫ થી ૧૫૨૭ છે,
 અને જીવ ગોમાધ ચૈતન્યના શિષ્યના ભત્રીજા એટલે એમનો અને
 મીરાનો પ્રમગ ઇ સ ૧૫૪૦ ના અરસામા બન્યો હોય તો નવાઈ
 નહી આ ઉપર બતાવેલી તારીખો જોતા, ચૈતન્યને મીરામાથી નવી
 'જ્વાળા' મળી હોય એ ક પના તદ્દન અગત્ય થઈ જાય છે
 હિંદી તારીખો જ લઈએ તો તો મીરામા ચૈતન્યની અમર હતી,
 એમ કહેવાને અધિક કાળુ રહે છે અને ચૈતન્ય મંપ્રદાયની ગાદી
 વૃન્દાવનમા રથપાદ દત્તી તો મેવાડ સુધી એ સંપ્રદાયના સાધુઓ
 આન્યા હોય એમા આશ્ચર્ય જેવું નથી જીવ ગોમાધને મીરાએ જે
 સ્વતંત્રતાથી જવાન આપ્યો એ ઉપરથી કલ્પ એમ કહી શકાય
 કે મીરા ચૈતન્ય મંપ્રદાયની હોત તો આવો જવાન ન આપત પરંતુ
 આ હલીન માત્ર પામત ગતાનુગતિક ભક્તોને જ લાગુ પડે છે,
 મીરાની અધ્યાત્મજ્વાળા અન રનેહથી જ બળતી હતી, અને તેથી
 સાધુઓનો માત્ર એમા બહારનું નિમિત્ત માત્ર જ હોઈ શકે તેમ
 એની જીવ ગોમાધને મળતી ધ્વજા ચૈતન્યપથના ભક્તોને મુખે
 એમની કૃતિ સાબળીને ઉપજી હોય એમ ક પના પણ થઈ શકે
 કે અમે મીરાનો ચૈતન્ય મંપ્રદાયના સાધુઓ સાથે સમાગમ સમર્પિત
 મણીએ છીએ, પરંતુ એની 'જ્વાળા' પ્રકટાવનાર વિશેષ શક્તિઓ
 રૂપે તો જ્યદેવ અને રામાનંદને માનીએ છીએ 'ગીતગોવિન્દ' -
 ના કર્તા જ્યદેવ તે વખતે મેવાડમા સુપ્રસિદ્ધ દત્તા, અને એની
 કૃષ્ણભક્તિની તરેહ મીરામા સુપ્ત જણાય છે, એ નિર્વિવાદ છે
 તે સાથે રામાનંદ જે ઇ સ ચૌદમા સૈકામા થયા કહેવાય છે
 તેમના બોધની અસર પણ મીરા ઉપર પડી હતી એમ લાગે છે,
 કારણ કે ચૈતન્ય તેમ જ જ્યદેવ કૃષ્ણ અને રામાના ભક્ત દત્તા,

રામનામની લેહ એમને લાગી ન હતી, અને મીરાના તો જેમ એક પાસ “મીરા મન મોહન થુ માન્યુ” એમ સામળાએ છીએ તેમ બીજી પાસ

“અમ તો મેરા રામ નામ દુસરા ન મેહ,
સાધુ મગ બેડ બેડ લોક લાજ બોધ”

છત્પાદિ ઉદ્ધારો પશુ વાચીએ છીએ આ સાધુઓ રામાનંદ અને કમીરપંથના દશે, એમ લાગે છે મીરાનો સમય આજ સુધી સાધારણ રીતે મનાતો આવ્યો છે તે લખ્યે, એટલે ઈ સ ૧૪૧૬ થી ૧૪૫૦ (અં ૧૪૭૫ થી ૧૫૦૬), તો પશુ એમના ઉપર ગમાનંદનો સંસ્કાર પાવો જોઈએ, એમા તો મહેદુજ નથી

૨ નરસિંહ મહેતામા જ્યારેવ કમીર અને શકરાચાર્યની અને કદાચ ચૈતન્યની (૨) અમર સ્પષ્ટ નજરે પડે છે નરસિંહ મહેતા “સુગતસાગ્રામ”મા કૃષ્ણ અને રાધિકા વચ્ચે વિદિકાગ તરીકે જ્યારેવનો ઉદ્દેશ કરે છે

‘સર્વે નીચુ લથુ, તા ન કોઇએ કથુ, હીડીયો જ્યારેવો સમય જોઈ.’
‘રોમાય જ્યારેવ થઈ, બોલે કંઈનું કંઈ,’
‘સ્વામિની અગ સુણી, ચગે મોટા મુનિ, ત્યાહિ જ્યારેવનું કાણુ લેખું.’
વિકાગ મનથી થયો, વિદિ બૂલી ગયો, હું રે અમમકને શે ઉવેખું—
એમ પારી અડયો, મોહ પાશે પડયો, દુગચમકમા કુનિયો નિષ્ટિ કરતા’

નરસિંહ મહેતાના ધણા કાવ્યોના પરતુ જ્યારેવના ગીતગોવિંદથી સુચિત હોય એમ લાગે છે એ માત્ર લાગવતમાથી આવ્યા હોય એમ લાગતું નથી, કારણ કે લાગવતકારને ‘શખુની દુલારી’-રાધિકાનું

૦૨૧ કેચવણાવ મુવ ‘ગીતગોવિંદ’ની પ્રસ્તાવનામાં આ ‘રસમમ’ પદ નરસિંહ મહેતાએ જ્યારેવને લખાડેલું છે એમ કહે ॥ પશુ અન્ય જોતાં, એ ગોપીને નથી લાગતું ?

નામ અજ્ઞાન છે. જીત્તું, ભાગવતમાં ભાગવતધર્મનું પ્રતિપાદન
બહુ વિચાર અને વ્યાપક રૂપે કરેલું છે; તેમાંથી ભક્તિરમણ એના
પૂર્ણ માનુષ્યના આસ્વાદનમાં દુઃખીને-અવિરોધ પાન ધ્વજનારા
જ્યેષ્ઠાદિ તે કૃષ્ણાવતાર, અને તેમાં પણ કૃષ્ણની વ્રજસીયા, અને
વ્રજસીયામાં પણ ગોપીઓ માથેની કીડા અને તેમાં પણ રાધા
સાથેનું રમણ-એમાં જ પેતાનું હૃદય મમ કર્યું, અને ભાગવતની
ખામી પૂરી એમ કહેવાય છે. આજ મર્મથી નગમિદ મહેતા એક
ઠેકાણે કહે છે કે:—

“પ્રેમની વાત પરીક્ષિત પ્રીત્યો નહીં, શુક્રજ્યે મમજી મમ અંતાડ્યો;
માન વેગવ્ય કરી, મન્ય પૂરો કર્યો, મુક્તિને માર્ગ સુધે દેખાડ્યો.
મારીને મુક્તિ આપી ધણી દેવને, માની વિગાળી બહુ મુનિ રે જોગી;
પ્રેમનો જોગ તો વ્રજ તણી ગોપિકા, અવર વિગ્યા કાંઈ ભજા ભોગી.”

એટલે નગમિદ મહેતામાં શુદ્ધ ભાગવતની અમર માનવી તે
કરતા જ્યેષ્ઠાવતી અમર માનવી, એ અમરને વધારે ચોગ્ય લાગે છે.

પણ માત્ર જ્યેષ્ઠાવતી નગમિદ મહેતાના સ્વરૂપનો ખુલાસો થઈ
જતો નથી. પ્રેમમુક્તિના કાવ્યો ઉપગત—

“જોગીને જોઈ તો જગત દીમે નહીં, ઉંઘા અટપટા ભોગ ભાસે,
ચિત્ત ચેતન્ય, વિચાર તરૂં છે, અઠા લટકા કરે અલ્પ પાસે.”

“નિરખને ગમનમાં કોણુ ધુમી રહ્યો, તેજ હું તેજ હું શબ્દ જોસે.”
“અકળ અવિનાશીએ, નવ જ જાએ કર્યો, અગધ ઉરવની માહે મહાસે.”

“ત્યા લગી આતમા તત્ત્વ ચીન્મયો નહીં, ત્યા લગી માધના સર્વ જૂડી.”
“શું થયુ રનાન ગેવા ને પૂજા થકી, શું થયું ઘેર રહી દાન દીધે?
શું થયું ધરી જલ ભસ્મલેપન કરે, શું થયું વાજગોચર કીધે?
શું થયું તપ ને તીરથ કીધા થકી, શું થયું માલ ઘડી નામ લીધે?
શું થયું તિલક ને તુલસી ધાર્યા થકી, શું થયું મંગાજળ પાન કીધે?”

શું થયું વેદવ્યાકરણ વાણી વદે, શું થયું રામ ને રંગ જાણે ?
 શું થયું ખટદર્શન સેવ્યા થકી, શું થયું વરણના બેઠ આણે ?
 એ છે પરપંચ સૌ પેટ ભરવા તણા, આત્મારામ પરિણામ ન જોયો.
 બણે નરસૈયો કે તત્ત્વદર્શન વિના, રત્નચિંતામણિ જન્મ જોયો.

આવાં કાવ્યો પણ છે.

આ સાથે કબીરનાં:—

“આતમ તત્ત્વ ચીના બિના સખ હે જૂઠી સેવ;
 કરે સો તો બ્રમણા, કયા તીરથ કયા દેવ.”

“કહે કબીરા પરિણામકી, ચક્ષકે જ્યોત અખંડ,
 અરધ ઉરધકે ઘાટપર બાઈ, નિશદિન જોબો પંડ”

ઇત્યાદિ પુષ્કળ વચનો સરખામણીમાં ટાકી શકાય.

ટૂટલાક માને છે તેમ આપણે કબીરને પંદરમાં શતકના આરંભમાં મૂકીએ, તો ઉપરના ઉતારા સરખાવતાં એક જ અનુમાન નીકળે છે કે સાધુઓ દ્વારા કે બીજી કોઈ રીતે કબીરનો ઉપદેશ નરસિંહ મહેતા સુધી પહોંચ્યો હતો. પણ બીજા મત પ્રમાણે કબીર સીકન્દરશાહ લોદીના વખતમાં પંદરમાં સૈકાના અંત ભાગમાં જ થયા. એમ હોય તો પણ નરસિંહ મહેતાની ઉત્તરાવરણ-જ્ઞાનવૈરાગ્યના પદોનો સમય, કબીરની યુવાવરણ સાથે સમકાલીન હોઈ શકે, અને એ રીતે પણ નરસિંહ મહેતાનાં પૂર્વોક્ત પદોની મૂળ ‘જવાબા’ કબીરમાંથી આવી એમ અનુમાન બાંધી શકાય. ગમે તેમ હો, પણ આ વખતે ઉત્તર દિન્દુસ્થાનના યાત્રાળુ સાધુઓ દ્વારા જ નરસિંહે નવા યુગનું ધર્મઉત્થાન અનુભવ્યું હતું એમ માનવું જ અમને સંયુક્તિતક જણાય છે. કબીર અને નરસિંહ મહેતાનો આ સંબંધ તો કપોલકલ્પિત જ નથી. કબીરની એક લકીકતમાં નીચે પ્રમાણે વાંચવામાં આવે છે:—

..... ગોરદેશમે પહોચે ભઈ;
જત દેખા, તીન કોધ દંકાગ, પૂજારિં મૂત બોલત બીરનારા
“ગુ ગીરનાર એક હે નાહુ ચંદ બીજે વા નરપત રાઉ
નૃપન બંધુ એક રહે રથાના, પૂજે સાધુ માતમ મના.”

તાત્પર્ય કે કચ્છીર માહેત્ર જ્યારે સોગંઢ અને ગીરનાર ગયા
ત્યારે ત્યા “નરપત ગગિ” — નગમિદ મહેતાવાળા પાચમા ગ.
મંડગિકનુ રાત્ય હતુ. એ માધુનુ માહાત્મ્ય સમજતો હતો. પણ એના
ગાન્યમા મર્વંત્ર મૂર્તિપૂજનો વિતાર હતો. અમને લાગે છે કે આ
હકીકત જોના નરમિદ મહેતાના યાન અને વૈગમ્યના પદોનુ બીજ
કચ્છીરમાથી પ્રાપ્ત થયુ હતુ એમ કલ્પના કરવામા પાધ નથી.
કચ્છીરને નગમિદ મહેતામાથી કાર્ન મળ્યુ હોય એમ લાગતુ નથી.
કાત્ય કે કચ્છીરનો જે ખાસ ઉપદેશ તે નગમિદ મહેતામા ગીજ
રથાને છે, અને નગમિદ મહેતાનો આત્મા—જે લક્ષિતો ઉપદેશ—
એની કચ્છીરમા એક રેખા પણ નથી, બકે, ત્યા ત્યા એ મૂર્તિપૂજથી
કટાગે છે. કચ્છીરને પંદગમા ચતકના પૂર્વાર્ધમા મૂકો વા ઉત્તરાર્ધમા
મૂકો—એ રીતે એની સાથે નરસિદ મહેતાનો મંગલ થઈ શકે છે ”

‘વસન્ત’ની આ ચર્ચાનો જવાબ સ્વ. ગોવર્દનરામે આમ
આપ્યો છે:

“૨. આનંદશક ગયા આવશ્યુના ‘વસન્ત’મા, (૧) ‘મુનાઈ’
સમાચાર’ના એક લેખકે આપેલી મીંગનાઈની જન્મમગ્ન્યુતિધિઓ
ઉપરથી અને (૨) ચૈત-ચાનુયાયી જીવા ગોમાઈના પ્રમગથી એવું
અનુમાન કરે છે કે મીરા ગોળમા ચતકના મધ્યમા (૧૫૪૦)
વિવમાન હતા, અને એમના હૃદયની જ્વાલા ચૈતન્ય સંપ્રદાયથી પ્રકટી
હતી. જે ગોમાઈના પ્રમગની કથા મીરાએ ગાઈ છે તે જીવા ગોસઈ-
ની જ હતી એમ માનવાનું કારણ મીરાના કે કોઈ ઐતિહાસિક
લેખમા નથી. તેમા ઉક્ત જીવનમરણ્યુતિધિઓને માટે કાઈ આધાર

નથી અને હોય તો તે ખીજ કોઈ મીરાં મંત્રે હોવો નેહએ. કારણ કર્નલ ટોડ આપણાં મીરાંબાઈને કુચ્છા રાણાની રાણી ગણે છે, અને તેની તારીખો મારા લાપણ પ્રમાણે છે. આજુ પર્વત વગેરેના લેખોમાં પણ એ જ તારીખો છે. અને બાબર બાદશાહે દરાવેલા ગણા મંગનો કુંબો પિતામહ દત્તો: 'માગેલ કકૃત કોનોયોજી ઓફ ઇન્ડીઆ' પૃ. ૨૮૭ આ દેલ્હા પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૨૮૪ પ્રમાણે મહમદ બેગડાએ કરેલા પાત્રમાં રા. માંડલિકનો પરાજય પણ ઇ. સ. ૧૪૭૧ માં છે, અને પૃષ્ઠ ૨૬૫ પ્રમાણે કખીરની તારીખ ઇ. સ. ૧૪૬૦ છે. કખીર અને નરસિંહની હૃદયજ્વલાઓના અમુક લેખની સમાનતા સ્વીકારતાં બાધ નથી, પણ કાલક્રમ ઉપરથી જ અનુમાન કરીએ તો કખીરની હૃદયજ્વલાનાં ખીજ નરસિંહમાંથી પ્રાપ્ત થયું હતું, એમ કહેવું ભિન્ન છે. નરસિંહમાં બાગવનનો કે જ્યદેવનો અંશ વિશેષ દત્તો, એ ચર્ચામાં આ પ્રમંથે હિંદાસીનતા છે.'*

નરસિંહ, મીરા અને કખીરની આ ચર્ચા પછી આ ત્રણે કવિઓ અને એમની કવિતા વિષે ઘણી શોધખોળ, ચર્ચા અને વિવેચનો થયા છે. આપણા સાહિત્યમાં તો નરસિંહ મહેતાની ચર્ચા એ 'નરસિંહનો કાવડો' ખની જવા પામી છે. કખીર વિષે હિન્દી સાહિત્ય-મા ખૂબ શોધ થઈ છે. એમના સમય, કવિતા અને રહસ્યવાદ ઉપર અનેક પુસ્તકો રચાયા છે. એ મર્વનો સાર મેં કખીરની જન્મમરણની તિથિઓ નક્કી કરતી વખતે પહેલા પ્રકરણમાં આપ્યો છે. મીરા વિષે હમણાં જે છેલ્લી શોધ થઈ છે, તેમાં તો કર્નલ ટોડે આપેલી દફતર 'મીરા એ કુંભાની રાણી' અને મૂળમાંથી જ ઉખેડી નાંખવામાં આવી છે, અને એટલું જ નહીં પણ મરાઠુર ઇતિહાસકાર શ્રી. જૌરીશંકર હીરાચંદ ઝોઝાએ તો કર્નલ ટોડની ઘણી દફતરોને શાસ્ત્રીય આધારોની સહાયથી ખીનપાયાદાર અને અનૈતિહાસિક સિદ્ધ કરી છે. આપણે ત્યાં 'નરસિંહ મહેતાનો કાવડો'

* જુઓ 'અંધ અને અંધકાર' ૧૯૩૬ માં ૨૯. ગોવર્ધનરામનું લાપણ.

હજી અણુકિંત્યો પડ્યો છે, અને જન્મે પક્ષો પોતપોતાનો અમય સ્વીકારે છે.

શ્રી. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ એમના " Miles stones in Gujarati Literature " મા મીરાનો સમય ઈ. સ. ૧૪૦૩ થી ૧૪૭૦ અને નરસિંહ મહેતાનો ઈ. સ. ૧૪૧૫ થી ૧૪૮૧ સ્વીકાર્યો છે. સ્વ. ગોવર્ધનરામે એમના પહેલી સાહિત્ય પરિવર્ણના પ્રમુખપદના ભાષણમાં નરસિંહ મહેતાનો સમય ઈ. સ. ૧૪૧૪ થી ૧૪૫૬ અને મીરાનો ઈ. સ. ૧૪૦૩ થી ૧૪૭૦ ગણ્યો છે. શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ એમના " ગુજરાત એન્ડ ઇટ્સ લીટરેચર " મા મીરાનો સમય ઈ. સ. ૧૫૦૦ અને નરસિંહનો સમય ઈ. સ. ૧૫૦૦ થી ૧૫૮૦ માન્યો છે. ગ. આનંદશંકરભાઈએ પોતાની ચર્ચા દરમિયાન મીરાનો સમય ઈ. સ. ૧૪૧૯ થી ૧૪૭૦ નો અને નરસિંહ મહેતાનો ઈ. સ. ૧૪૧૪ થી ૧૪૮૦ સ્વીકાર્યો છે.

હવે કબીરનો સમય છેલ્લી શોધખોળ અનુમાર દિન્દી વિવેચકો અને તવારીખનવેશોએ ઈ. સ. ૧૪૦૦ થી ૧૫૧૯ નો સ્વીકાર્યો છે.

નરસિંહ અને મીરા ઉપર કબીરની અમર ખરી કે નહીં, એ ચર્ચા આપણે ત્યાં શરૂ થયે વગલગ તથા દાયકા વીતી ગયા છે. એ ચર્ચા વખતે નરસિંહ અને મીરાના સમયની જોખ કબીરના સમયને માટે સર્વરેડીકૃત સાબ નહોતી નરસિંહ અને મીરાને માટે તો આગે પછુ આપણા સાહિત્યમાં એ પક્ષ છે જૂનો. પક્ષ નરસિંહમીરાને પદરમી સદીના પ્રારંભમાં મૂકે છે ત્યારે કબી. મુનશીનો પક્ષ એમને સોળમી સદીની શરૂઆતમાં ગણે છે. પરંતુ કબીરના સમયને માટે દિન્દી તવારીખનવેશો અને સાહિત્યકારો લગભગ સહમત થયા છે. એટલે આ નિર્ણય પ્રમાણે કબીરનો સમય ઈ. સ. ૧૪૦૦ થી ૧૫૧૯ અપણે ગણી શકીએ. કબીરનો આ સમય જોતા આપણા વિવેચકોના નરસિંહમીરાના સમય વિષેના જૂના મત

પ્રમાણે કબીર, નરસિંહમીરાના સમકાલીન થાય છે અને નવા મત પ્રમાણે નરસિંહમીરાના પુરોગામી થવા બંધ છે

અત્યારે આપણી આગળ કબીર, નરસિંહ અને મીરાના જીવન વિશે જેટલી માહિતી પડી છે તે જોતા રપટ લાગે છે કે કબીરની કવિતાનો ઉદ્દેશ્ય નરસિંહ અને મીરાની પહેના થયો છે ચૈદમી સદીમાં એટલે નરસિંહ મીરાના ઉદ્દેશ્ય પહેલા મુજગતીમાં શુદ્ધ ભક્તિમાગની યુગ્મરાતી કવિતા દેખાતી નથી, એટલું જ નહીં પણ નરસિંહ મીરાની પહેના કાંઈ પ્રતિભાશાળી ભક્ત, કિતસુદ્ધ ધર્મ વીરના દર્શન પણ થતા નથી, જ્યારે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમાં ચૈદમી સદી આખી એક અપૂર્વ પ્રતિભાસપન્ન વિમુક્તિના જીવનથી ગાયલી લાગે છે રામાનુજમચાર્યની શિષ્યપર પગમાં થએલા સ્વામી રામાનંદે તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ અને ધર્મ એ ત્રણે તરફના સરૂપમાં કાંતિ કરી નાખી છે ઈશ્વર વિશે જાણવાનો, ઈશ્વરને ઓળખવાનો, અને ઈશ્વરને ભજવવાનો ઇશ્વરો જે માત્ર બ્રાહ્મણ પડિતો, ત્રિગો અને ભક્તોએ રાખેલો તેનો રામાનંદે સમૂળો નાશ ઉઘાડ્યો અને “જાતિપાતિ પુઠે નહિ ઘેઈ, દરિયા ભજે સે હરિન હોઈ” નો માનવસહજ મિદાન્ત પ્રચલિત કર્યો કે રામાનંદજી તત્ત્વદષ્ટિએ ગમાનુજમચાર્યના મતા વનખી હોના છતાં પણ એમણે પોતાની ઉપાસના સ્વતંત્ર રીતે કરી અને મહાપને ઉપાસ્ય તરીકે સ્વીકાર્યું આ પરિવર્તનની સાથે જ એમણે મનુષ્ય માનને ભક્તિનો અધિકારી માન્યો એમણે એક વિરક્ત સધની સ્થાપના કરી હતી, જે મંવના સાધુએને આજે પણ આપણે વિરાગી અથવા ડેરાગી નામે ઓળખીએ છીએ આ રામાનંદી સાધુઓનું પરિજમણુ આશ્રમ પમાડે એટલું નિર્માણ તરું એમની યાત્રાઓનો શુભાગ નહોતો ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમના બધા પ્રદેશોમાં ગમાનંદી સાધુઓનો વિસ્તાર દેખાય છે

એટલે આનંદસહકરજીએ મીરાના ગમરૂપને આગળ દરીને જે પ્રશ્ન ઉપરિચિત કર્યો છે તે યથાર્થ લાગે છે આ ગમાનંદી સાધુઓ

ગુજરાતમાં અને દેદ દારદા સુધી પહોંચ્યા હતા. ચૌદમી સદીમાં રામાનંદજીના અદ્ભુત વ્યક્તિત્વે એટલું ચમત્કારિક કાર્ય કર્યું છે કે ભક્તિ, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં બધાં સ્વરૂપો ઉપર એની વત્તીઓછી અસર થઈ છે. આપણા દેશમાં મગુણ અને નિર્ગુણ ઉપાસનાના પ્રવાહો પણ રામાનંદજીના જીવન પછી અગ્નિત્વમાં આવ્યા, એટલે નરસિંહ અને ગીર્ગંના હૃદય વખતે ઉત્તર હિન્દમાં અને ગુજરાતમાં પણ ભક્તિનો દૃઢભાવ અને પ્રચાર થઈ ચૂક્યા હતા, અને રામાનંદજી પછી તત્ત્વ જ એવા જ એટલા જ પ્રતિભાસંપન્ન કબીર સાહેબનો હૃદય થાય છે. કબીરનો જન્મ આપણે ઇ. સ. ૧૪૦૦ માનીએ છીએ, એટલે લગભગ ઇ. સ. ૧૪૨૫ ની આસપાસ એઓ ગુજરાતમાં અને દાદીઆવાડમાં આવ્યા હાગે છે

ગુજરાતી વિવેચકોના જૂના મત પ્રમાણે મીરાનો જન્મ ઇ. સ. ૧૪૦૩ અને નરસિંહનો ૧૪૧૫ આવે છે, એટલે કબીર સાહેબ ગુજરાતમાં આવ્યા હશે, તે પહેલાં મીરાનું ગુજરાતમાં આવવું સંભવિત નથી લાગતું અને નરસિંહની પણ બાધ્યાવધ્યા દેખાય છે. આ પરિસ્થિતિ બેતાં આનંદશંકરભાઈએ જે કહ્યું છે કે મીરા અને નરસિંહમાં ભક્તિની જ્વાલાઓ સ્વંયજૂ નથી પ્રકટી પણ જ્યદેવ, રામાનંદ અને કબીરે પ્રકટાવી છે, એ વધારે વસ્તવિક લાગે છે. અને નરસિંહ મીરાનો નવા મતવાદીઓનો સમય સ્વીકારીએ તો કબીર સાહેબની અમર ઓમના ઉપર ચયાની રાદા જ રહેતી નથી.

અહીં આનો અર્થ એવો નથી થતો કે નરસિંહ અને મીરાંના જીવન અને ભક્તિમાં, કવિતામાં અને મસ્તીમાં મૌલિકતા અથવા પોતાપણ જ નહોતા. નરસિંહ અને મીરા બન્નેની ઉપાસના સમુણ્ય ભક્તિની છે. એ સખીભાવના ભક્તો હતા એટલે એમની શુદ્ધ ભક્તિની કવિના ઉપર કદાચ કબીર અને રામાનંદની અતર ન પણ હોય પરંતુ ત્યાં ત્યાં ભક્તિને ઝાણ બનાવીને તેમણે જ્ઞાનવૈરાગ્યની કવિતા કરી છે, ત્યાં ત્યાં તો કબીર અને રામાનંદનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ

લાગે છે. “કબીરની કાવ્યપ્રતિભા”વાળા પ્રકરણમાં મેં કબીરના ભાવની સાથે મીરાના ભાવ સરખાવ્યા છે. એ પણ મારા આ મત વ્યત્ને ટેકો આપે છે. એટલે કબીર સાહેબની ગુજરાતી સાદિત્ય ઉપર અસર ઠેક નરસિંહ મીરાના સમયથી વર્તમાન સમય સુધી દેખાય છે.

કબીર સાહેબ ગુજરાતમાં ભ્રમણ કરી ગયા અને ભક્તિની ચીનગારીઓ મૂકતા ગયા પણ એમની સતત દાગરૂં આ પ્રાતમાં ન હોવાથી અને સગુણ ઉપાસનાના આચાર્યોએ ગુજરાતમાં ડેરાતંત્ર નાખ્યા હોવાને કારણે નિર્ગુણ ભક્તિ કરતા સગુણ વૈષ્ણવ ભક્તિના બળ અને વિસ્તાર વધારે હોય, એ સ્વાભાવિક છે. અને તેમજ નરસિંહ અને મીરા જેવા ભક્તો મળે એટલે પછી લોકસમાજ સગુણ ઉપાસનામાં ન રગાય, એ અશક્ય છે અને નિર્ગુણ ઉપાસનાનો વિસ્તાર ન વ્યાપક અને એનું બીજું પણ કારણ છે. સગુણ ભક્તિનો મૂળ સિદ્ધાન્ત શ્રદ્ધા, અને નિર્ગુણ ભક્તિનો મૂળ સિદ્ધાન્ત જ્ઞાન સગુણ ઉપાસનાના ભક્તો શ્રદ્ધાપૂર્વક જેટલું જ્ઞાન મળે તેથી સંતોષ માને, અને નિર્ગુણ ભક્તિના ઉપાસકો જ્ઞાન વડે જેટલી શ્રદ્ધા જન્મે તેનાથી પોતાની ઉપાસના કરે આમ નિર્ગુણ ભક્તિમાં જ્ઞાન મુખ્ય હોવાથી એમાં ખુદિનો સારો જેવા ઉપયોગ હોવાથી લોકસમાજ આના તરફ વધારે ન આકર્ષાતા શ્રદ્ધાભર્યા સગુણ ભક્તિ-સમ્રદાય તરફ જ વધારે ખેંચાયો. આમ પદરમી સદીના આરંભથી ગુજરાતમાં નિર્ગુણ અને સગુણ ઉપાસનાના પ્રવાહો વહેવા માંડ્યા.

સોળમી સદી

નરસિંહની કાવ્યપ્રતિભા અને જીવનતેજમાં લપાતા પદરમી સદીના બીજા કવિઓમાં કોઈની કવિતા એવી નથી રચાઈ કે જેને પ્રેરકબળ કહી શકાય, અથવા મૈલિકતા અને ચિરજીવતાની દૃષ્ટિએ જેને મહત્વ આપી શકાય એટલું જ નહીં પણ એ વખતના લોક-સમાજ ઉપર બીડી અથવા વ્યાપક અસર એ સદીમાં બીજા કોઈ

કવિની કવિતાની થઈ નથી. ભાગવતના દશમ સ્કંધને ગુજરાતીમાં ઉતારનાર કાવરથ દેશવદાય (મં. ૧૫૨૯) અને જોષદેવકૃત હરિનીયા ધોડશકયાનો ગુજરાતી અનુવાદ કરનાર પુગણી જીમ (સં. ૧૫૪૨), અને પંડિત ભાલણના નામો આવે છે.

મોગમી સદીમાં ભક્ત કવિઓ જ ગુજરાતમાં દેખાતા નથી, કે નથી દેખાતી ભક્તિની કવિતા. તેના કારણો છે. દિલ્હીની પદાણોની મલ્લનતના સૂળાઓ ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર થવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. પરિણામે મદમદ એગડા જેવાને પણ પોતાની મતાનો ભોગ આપવો પડ્યો હતો અને એનું પરિણામ અગાજકતાવાદમાં પરિણમ્યું હતું. અકબરે મં. મ. ૧૬૭૩ માં ગુજરાત જિલ્લો, છતાં સમાજની અવ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થાનો અંત આપ્યો નહોતો. કવિનાના કામલ છાંયને છિગવા માટે આ સમય તદ્દન પ્રતિકૂળ હતો. આવા પ્રતિકૂળ સમયમાં પણ કચીર માહેમના અનન્ય ભક્ત વજીરજી 'રમનજરી' નામે એક ઉપદેશાત્મક વાર્તાઓનો સમૂહ કર્યો હતો. વજીરજી જ ખુસારના હતા, અને એમણે વાર્તાઓનો જે પ્રારંભ કર્યો હતો તેને સમય જતાં શામળમદ્દ અનુમર્ધા.

સત્તરમી સદી

સત્તરમી સદીમાં થએલા કવિઓમાં ઈ. સ. ૧૬૧૫ થી ૧૬૭૫ દરમિયાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'એક નવુ જ કાવ્યસ્વરૂપ પ્રકટાવનાર અખાતુ નામ રમગૃહીય છે. અખાતે પોતાના જીવન દરમિયાન ગુરુઓના, કવિનાના, ભક્તિના અને તત્ત્વજ્ઞાનના ઘણા અખતરા કર્યો છે અને આખરે વેદાન્તી કવિ અને જ્ઞાની તરીકે એ મરહુમ થઈ ગયા છે.

“હરિ પામવા સૌ તપ કરે, અખો હરિમા મેળે ફરે,” એ જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચેનો પ્રેમમંબધ કચીરની પ્રેમસાધનાનું મૂળ તત્ત્વ હતું.

“ હમ હમ, હમ હમ, ઝૈર ન કોઈ ”

“ખાસિક ખસક, ખલકમે ખાસિક, સખ જગ રહી સમાઈ.”

“ ઈનમે આપ, આપ સખદિનમે, આપ આપસે ખેલે.”

અખાને આપણે વેદાન્તી માનીએ તો સગુણ કરતા એની લક્ષિત નિર્ગુણ માર્ગની છે, અને નિર્ગુણ ઉપામના હોવાને કારણે જ એની કવિતા અને એનું તત્ત્વજ્ઞાન લોકસમાજમાં પ્રિય અને પ્રચલિત ન થઈ શક્યા. કારણ કે એની વાતમા અદાજન્ય જ્ઞાન નહોતું, પણ જ્ઞાનના તપથી સિદ્ધ થએલી અનુભવજન્ય અદા બોલતી હતી.

અખા પછી થએલા આપણા બે મોટા કવિઓ પ્રેમાનંદ અને શામળ. આમાના કોઈ પણ ચોક્કસ ભક્તિસંપ્રદાયના લાગતા નથી. એમની પછી થએલા કવિઓમા નાકરના સમકાલીન કવિ મુકુંદે (ઈ. સ. ૧૭૦૮) કબીર સાહેબનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે. મુકુંદનો સમય ઈ. સ. ૧૬૬૫ પછી આવે છે. કબીર સાહેબનું આ ચરિત્ર હિન્દુ અને મુસલમાન બન્ને કોમમા બહુ આદર પામ્યું હતું, એમ કહેવાય છે. મુકુંદ હિન્દી બાપાનો જાણકાર હતો, એટલે કબીરચરિત્રના અંતભાગની થોડીક પંક્તિઓ એણે હિન્દીમા લખી છે.

ઈ સ. ૧૬૫૦ મા થએલા કવિ ગોપાળદાસે ‘ગોપાળગીતા’ નામે જ્ઞાનજ્ઞાનની કવિતા લખી છે. એઓ મૂળ મુરતના હતા આ “ગોપાળગીતા” અમદાવાદમા લખાઈ છે, અને એમા વેદાન્તની શ્રીલક્ષ્મીની મામાન્ય કવિતા છે. આ કવિતા જ્ઞેતા કવિનો એક નિર્ગુણ ભક્તિ તરફ સ્પષ્ટ લાગે છે.

અદારમી સદી

ઈ. સ. ૧૭૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધીનો સમય પણ ગુજરાતમા અશાન્તિનો સમય હતો. મોગલ સત્તાનો અન્ત આવ્યો હતો, પણ મરાઠી સત્તાનો ઉદય થયો હતો. ગુજરાતમા ગાયકવાડ પેતાની સત્તા

જમાવવાના વિવિધ પ્રયત્નો કરના હતા. એટલે ગુજરાતને નસીબે તો હજી પાગડી ઝુંસરી નીચે જ કચડાવાનું લખ્યું હતું.

આવા અશાન્ત વાતાવરણમાં કવિઓ યથા છે. ગુજરાતમાં આસ્વામી વિદ્યનાથજીના વમવાટ પછી વૈષ્ણવ સંપ્રદાય બગ પકડતો જતો હતો અને એ સંપ્રદાયમાં નામાકિત કવિઓએ કવિતા કરી હતી. ઈ. સ. ૧૭૩૦ માં નિર્ગુણ ઉપામનાની કવિતા કરનાર પ્રીતમદાસનો ઉદય દેખાય છે પ્રીતમદાસ એકા જીવ્યાના સદિસર ગામના બાટ હતા. બીચાગ તદ્દન અમલુ નાતમાં જન્મ્યા હતા, એટલે અમલુ જ હતા. પ્રીતમદાસ ગુરુમાં ખૂબ માનતા હતા, અને પરમાત્માને પામવા ગુરુ સાધન છે, એવી એમની શ્રદ્ધા હતી.

“સંગુરને શબ્દે રે, સહિ તિરથ તેડને રે”

એમનું તરવણાન તો રૂપદ નિર્ગુણપથનું દ્યોતક છે.

“ઠાયા રે તારી કામ ન આવે, જો કરે કાટી ઉપાય રે,
વણુથી જાતા વાર નહિ લાગે, જો કુંદન કાપીને ખાય રે.

માયા વિષેના પ્રીતમદાસના ખ્યાલો પણ કચ્છીરને મળતા છે:

“જનતનું મુખ ઝાકાનું છે પાણી રે, જણી લે,
વણુથી જાતા વાર નહિ, સન વાણી રે, જણી લે.

પ્રીતમની વાણીના સૌન્દર્યશિખર જેવી એની ગાનજન્ય શ્રદ્ધા બાલે છે:

“હરિભજન થકી, છોટા હોએ તે સૌથી મોટા થાએ”

ઈ. સ. ૧૭૭૪ માં થએલા કુતીયાણાના રહીસ હરિદાસે પણ એવાં જાનના પદો લખ્યાં છે. એમનાં લખેલા બજનો જૂનાગઢ અને બરડાના કુંગરોની આસપાસ રખડતા સાધુઓ ખૂબ ગાય છે. એમના બજનોમાં એમણે ગુજરાતી ઉપગાંત ઉર્દૂ શબ્દોનો પણ

સારી પેઠે ઉપયોગ કર્યો છે, અને એમના લગ્નનો ઉપરથી એમને કબીરના પદો ખૂબ ગમતા હશે, એમ લાગે છે એ જ સમયમાં 'જીવગણ શો' નું લાખુ રૂપક કાવ્ય લખનાર જીવગમ ભટ્ટનું નામ પણ આવે છે આ રૂપકમાં જીવરાજને આત્મા તરીકે કહ્યો છે અને પરમાનંદ માટે યાત્રાએ નીમ્ન્યાનું વર્ણન છે કાવ્ય સામાન્ય છે, પણ એમાં જ્ઞાન અને ભક્તિનો સમન્વય લાગે છે માથા ભક્તિની શ્રદ્ધા કરતા જ્ઞાનની જીજ્ઞાસા વધારે છે અને ઉપમાઓ અને વર્ણનો પણ નિશ્ચય ઉપાસનાને વધારે મળતા લાગે છે

ઓગણીસમી સદી

ઓગણીસમી સદીની રજઆતમાં ધીંગભગતનો ઉદય થાય છે, જે કે એમનો સમય ઈ. મ. ૧૭૫૩ થી ૧૮૨૫ નો છે એટલેજ અઢારમી સદીના અંતમાં પણ એમને ગણી શકાય પરંતુ એમનો કાવ્યપ્રનાદ ઓગણીસમી મહીનામાં લખા પણ વધ્યો છે, એટલે એમને એ સદીના પ્રથમ નિર્ગુણપથી જીવિ તરીકે અહીં લેવા ઉચિત છે ધીરો ભગત સાવની પાસેના ગોઠડા ગામના ગ્હીરા હતા અને જાતના બ્રહ્મભટ્ટ તરીકે ધીરો ભગત અખા કરતા વધારે લોકપ્રિય થયા હતા એઓ સંસ્કૃત લખ્યા નહોતા અને એમનું દર્શન એટલું વિશદ હતું કે એમની કવિતા સ્વાભાવિક રીતે જ સરન બનીને લોકસમાજમાં વધારે પ્રિય બની ગઈ અખાની જેમ ધીંગ ભગતે પણ ગુરતુ રથાન પોતાની સાધનામાં મહત્વનું ગણ્યું છે અને અધ કારમાંથી પ્રકાશમાં દોરી જનાર શક્તિ તરીકે એમણે ગુરુને અનર્થ અર્પણ કરી છે અખની જેટલી શુદ્ધ જ્ઞાનની સાધના ધીંગ ભગતની નથી ધીરા ભગતનું વનજી વધારે તો આત્મજ્ઞાન તરફ હતું અને આ અંતરની અગ્નીપ્રાને ધીંગ ભગતે અખા કરતા વધારે સમજ અને અનુજિમ રીતે પોતાની કવિતા દ્વારા પ્રકટ કરી છે ધીરા ભગતને માટે એક મજાની વાત છે એમની જ્ઞાનપ્રગ્માની રીત

ભમતી જતાં નૈલિક દત્તી એ ત્યારે ત્યારે મદી નદીએ રનાન
રેતા જતા ત્યારે ત્યારે જૂઠા જૂઠા કાગળના ટુકડાઓ ઉપર પોતની
કેળી કવિનાઓ લખીને જતા અને પછી એની દોડીઓ જનાવીને
અથવા એકાદ લાકડાના કુકડા કે વાંમની બુંગણી માથે ખાંધીને
નદીના પ્રવાહમાં છોટી મૂકતા. ખીચત મામને કિનારે ભોકો આવું
કંઈક જોતા અને કાઢી લેતા. આ રીતે ધીમ ભમતની કાશીઓ
અમર ગુજરાતમાં ખૂબ પ્રચલિત થઈ હતી.

ધીરા ભમતનાં આમ તો લગભગ આઠ નવ પુનડો છે, પણ
એ લોકપ્રિય અને લોકપ્રિય નો એમની કાશીઓથી છે. અત્યાર
સુધીમાં કોઈ પણ ગુજરાતી કવિએ ધીરા ભમત જેટલી શક્તિ
અને કુશળતા કાશીની રચનામાં દેખાડ્યા નથી. અખાતી જેમ ધીરા
ભમત શબ્દોના બાજુ ભોંકતા નથી, પણ એ તો અઘાનીને સરળ
જાણી સચોટ રીતે મમળવવાનો પ્રયાત કરે છે:

કુલ્યો શું ફરે છે રે, બૂલ્યો ભવકૃપમા પડ્યો;
મનુષ્યદે, ફપી રે, બોલ્યો મણિ દાથે ચડ્યો;
કાળો થઈ ફુનિયામા ફરે છે, તેજે શું સર્વું તારૂં કાળ ?
તેં ન જાણ્યું જે જાણું પલકમા, કેમ કરી રહેશે લાજ,
કદાપણ તારૂં જાણ્યું રે, ત્યારે જમ દાથ ચડ્યો.

x x x

મનમાં લે શિખામણ મારી, મમતા મૂકી પરી;
કર રમરણ સરજનવારનું, જનમ સફળ લે કરી
દાસ ધીરા કહે છે રે, મૈથી તું સરસ નીવડ્યો.

અને ધીરા ભમતનું

અમરદાર મનમુખાજી! ખાંડાની ધારે ચડ્યું છે,
હિમ્મત દયિયાર બાધી રે સલની લડાઈએ લડ્યું છે.

૫૬ તો ગુજરાતમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય અને મશહૂર છે. કબીરની

મુજકો તું ક્યા હુંદે ખંદા

મેં તો મેરી પાસમેં

જેવી ભાવના ધીગ ભગતે

“કર્તા વસે પાસે રે મૂરખને નવ સુઝે” એ કાશીમા પ્રકટ કરી છે.

ધીરા ભગત કરતા પણ વધારે કોમળ અને નરમ બાપા વાપરનાર નિરાત ભગતનો મમય પણ ઈ. સ. ૧૭૭૦ થી ૧૮૪૬ નો આવે છે. નિરાત ભગત વડોદરા પાસેના દેયાણુ ગામના પાટીદાર હતા. નિરાત કવિ ઉપરાંત નિગન સપ્રદાયના આદિપ્રવર્તક અને પ્રથમ આચાર્ય પણ હતા. નિરાત ભગત પહેલા તો નિયમિત ડોકોર જાહેર રજીસ્ટ્રેશનની પૂજા કરનાર હતા. પણ એક વખત ડોકોર જતા રસ્તામાં મીયાસાહેબ નામના એક મુમયમાન વિદ્વાનનો સંતર્સંગ થયો એ મુસદ્દામાને નિરાતને મનાવ્યા કે જે હથિરને એ શોધે છે તે તો એની પાસે જ છે આ મૂર્તિપૂજાથી તો કશું જ મળવાનું નથી. ત્યાર પછી નિરાત ભગતની શ્રદ્ધા બ્રહ્મજ્ઞાનમાં થઈ. એમની કવિતામાં એમની માન્યતા ખૂબ જ વિશદ રીતે પ્રકટ થઈ છે. નિરાતે ઘણા ખરો સમય વડોદરામાં પસાર કર્યો હતો. એમના શિષ્યોમાં ઘણા સારા મુજરાતી કવિઓ થઈ ગયા છે.

અજી ન ભગત અને બાપુસાહેબ ગાયકવાડ તો આપણા પ્રસિદ્ધ કવિઓ છે. બાપુસાહેબ ગાયકવાડ ધીત ભગતના કહેતાથી નિરાત પાસે આધ્યાત્મિક જ્ઞાન મેળવવા આવ્યા હતા, અને પાછાથી એમના જ શિષ્ય થઈ ગયા. નિરાતની નિંદા કરનાર એક મહાગમ બ્રાહ્મણ વાઘોડી-આમા રહેતો આ મહારામને નિરાતે ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં કવિતા દ્વારા વેદાન્તના કેટલાક કોયડા મોકળા અને એનો હિતર આપવાની વિનંતિ કરી. પરિણામ એ આવ્યું કે નિરાત ભગતની સમ્માર્ષ, એમના જ્ઞાન અને ભકિત જોતા મહારામ આખરે એમનો જ શિષ્ય થઈ ગયો. નિરાતની કવિતામાં પણ હિંદુ શબ્દો ઘણા જ છે

નિરાતનું ધ્વજસ્વરૂપ પણ કચ્છીરના સત્યનામ જેવું જ છે:
 રૂપ નહિ જેને, ગુણ નહિ, ને નામ નહિ છે એવું,
 દંધએ નહિ ને સરવશ તેનું, વૃક્ષ બીજ છે જેવું.

નિરાંત સંપ્રદાય અત્યારે પણ વડોદરા અને સુરતની વચ્ચે અને ખાસ કરીને ઠાનમ વિભાગમાં ખૂબ વિસ્તરેલો છે. એમના શિષ્યોમાં પાટીદારો અને વૈરથો તથા શસ્ત્રીની સંખ્યા ઘણી છે. માગ પિતા ગોવિંદસિંહ ચાવડા પણ નિરાત સંપ્રદાયના જ ભક્ત હતા. અને એમણે છેક ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં “તત્ત્વમારભજનાવલિ” નામે પોતાના બનાવેલાં કાવ્યો તથા નિરાત સંપ્રદાયના મિદ્ધાન્તોને પોષનાં કાવ્યો એકઠાં કરીને પોતાના ગુરુભાઈ ઠાકોરસિંહ મધુકર્મિલ સાથે એનો મંદ્રદ બદાર પાડ્યો હતો. એમનું એક ભજન નિરાત પંથી-ઓમા ખૂબ પ્રચલિત હતું:

“સખસે પહેમે મનકો મુડો
 પીડેસે આતમકો હુડો”

નિરાંતના મશહૂર શિષ્ય બાપુસાહેબ ગાયકવાડની કવિતાનો સમય ઈ. સ. ૧૭૭૯ થી ૧૮૪૩ નો આવે છે. એઓ વડોદરાના ગાયકવાડ કુટુંબના સરદાર હતા. બાપુસાહેબ ગોહડામાં પોતાની જમીનનું મહેસુલ ઉધરાવવા ગયા હતા, ત્યાં એઓ ધીરા ભગતને મળ્યા અને ધીરા દ્વારા એમને નિરાતનો સમાગમ થયો. બાપુસાહેબને ભજન ગાવાનો ખૂબ શોખ હતો. બાપુસાહેબ એક વાર તો વડોદરામાં દેડોના આમંત્રણથી દેડવાડામાં પણ ભજન ગાવા ગયા હતા. બાપુસાહેબની આ વર્તણૂકથી એમના પિતાને ખાહુ લાગ્યું અને એમને જૂદા કાઢ્યા. બાપુસાહેબ જૂદા રહ્યા અને એ પ્રસંગને એમણે પોતાની અનોખી રીતે કવિતામાં ગુંથ્યો:

“અમે જગડ્યા, અમે જગડ્યા લેજો જાણી રે
 ભાઈ અમે જગડ્યા, અમે જગડ્યા લેજો જાણી.

x

x

x

પારસ મગ થકી પત્થર જોને બગડ્યો,
થયો પારમ તે જાળે કોક માની રે,
તમે બગડો તો ભાઈ એના બગડજો,
ત્યારે તો મટે યોગસીની જ ધાળી
સતગુરના મગ થકી સેવક જુઓ બગડ્યો
જેજો સતનામ લીધું છે છાણી રે

માતૃભાષાએ મરાઈ દોના છતાં એમણે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા સખી છે હિન્દુ મુસનમાન ઐક્યના પણ એમના ભજનો મશહૂર છે. એમણે કોઈ ભાનુ કાવ્ય કે સગમ મથની રચના કરી નથી, પણ એમના ભજનો સમાજના નીચલા થરોમાં ખૂબ પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ છે. એમની ભાષામાં મરકારિતા નથી, પણ સચોટતા અને આવેશ છે.

બોળ ભગતનો સમય આપણે ઇ સ ૧૮૦૦ થી ૧૮૫૦ મુકી શકીએ જો કે એમનો જન્મ ઇ સ ૧૭૮૫ માં થયો હતો. બોળે ભગત ભતના કથુબી હતા અને અલણ દત્તા બોળ ભગતના ગુરુનું નામ મળતું નથી. પણ એમના ચાળખા જોતાં એમની કવિતા ઉપર શુદ્ધ વૈષ્ણવ ભક્તિ કરતા નિર્ગુણ ભક્તિની અસર સ્પષ્ટ વધારે લાગે છે બોળ ભગત જપમાં ખૂબ માનતા અને એમના 'સોહ' ના જપ મશહૂર છે એમના હૃદયના દિવસો કાઠીયાવાડમાં વીરપુર ગામમાં પસાર થયા હતા ત્યાં એમનું મંદિર છે અને એમાં એમના પગલા પૂજાય છે એમણે કળીર, નિરાત કે સહજાનંદ જેવા જૂદા સંપ્રદાય રચાખો નથી, પણ એમના ભક્તો કાઠીયાવાડમાં ઘણા છે. શામળ જેમ છપ્પા માટે, દયારામ જેમ ગરબી માટે, પ્રીતમ એના પદો માટે, નરસિંહ મહેતા એના પ્રભાતિયા માટે અને ધીરા એની કાશી માટે, તેટલો જ બોળે ભગત પોતાના ચાળખા માટે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને લોકસમાજમાં પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ છે.

ભોખનું ચેલૈયા આખ્યાન તો મશહૂર છે. એ શિવાય એણે લાંબું કાવ્ય બીજું લખ્યું જણાતું નથી. એની ભાષામાં મંસ્કારિતા નથી. એ અમલ્ય હોવાથી અને મંસ્કારી મમાજનો મમાગમ ન હોવાથી એમાં સંકર્ષ અને પ્રવાહિતા આવી શક્યા નથી. એની ભાષા ખાડોટકરાવાળી અને પ્રાતિયતાથી ભરપૂર છે દ્વા સચોટ તો એટલી છે કે સાંભળનાર કે વાચનારના માથામાં દથોડાની જેમ વાગે.

"પ્રાણીઆ ! ભજી લેને કિંતાર, આ તો મ્વપનું છે મંસાર"

એ આખા પદમાં એણે જ્ઞાન અને માયાનો મંબંધ કપીર જેવો જ બતાવ્યો છે.

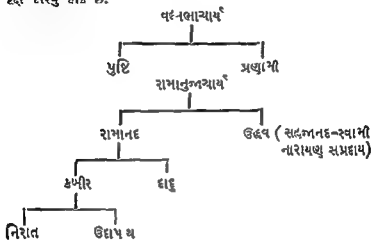
મનોહર સ્વામી જે ઈ. મ ૧૭૮૮ થી ૧૮૪૫ ની વચ્ચે થઈ ગયા તેમની કવિતા ઉપર પણ નિર્ચુલ્લ ઉપાસનાની જ છાપ લાગે છે.

અંધ અંધની પાછળ ચાલે ઉભય દેવામાં જાય,
દૃઢ વિશ્વાસ ધરીને જે કોઈ સદગુરુ શરણે જાય,
તેના સંશય તર્ક, વિપર્યય, હૃદયથી ભેદાય,
મનોહર જન્મમરણ ભય ભાગે સંશય દૂર પગાય.

મનોહર સ્વામી પછી નિર્ચુલ્લ ભક્તિના શક્તિશાળી છેલ્લા કવિ અર્જુન ભગતનું નામ ઉલ્લેખનીય છે શ્રી. મદાદેવ દેસાઈએ નવજીવન કાર્યાલય તરફથી 'અર્જુનવાણી' બદાર પાડીને એ બૂમાતા ભગતને સજીવન કર્યો છે. અર્જુન ભગતની વાણીમાં ગામડિયાપણું પણ પ્રવાહિતા અને સ્વાભાવિકતા છે, સત્તિશ્દા છે અને થોડી સરસતાય છે. બાકી આમ નામ માત્ર દેખાડવા હોય તો નિરાંત ભગતના શિષ્ય અને ઈખારવા લાલુકે જંજીસરના રાજપૂત કવિ પુરષોત્તમ, લીંબડીના મીડો કવિ, રવિદાસ અને કુબેરનાં નામો ગણાવી શકાય.

આપણા સાહિત્યમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓનો ફાળો પણ નાનોસુનો નથી. પણ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે એ

સંપ્રદાયને વૈષ્ણવ ભક્તિની શાખા માનવી? કે નિર્ગુણ ભક્તિની? ઈ. સ. ૧૮૨૫ પછી સદ્ગનનદ સ્વામીએ આ સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી. આ સંપ્રદાયો કેવી રીતે ઉદ્ભવ્યા એ બતાવવા એક નાનું વૃક્ષ દોરવું હીક છે.

આ વૃક્ષ જોતા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની ભક્તિ વલ્લભાચાર્યની વશપરપરામા ઉતરી આવી નથી, પણ રામાનુજાચાર્યનો વારસો ધરાવે છે છતાં આ સંપ્રદાય કપ્પીર અને દાદુથી દૂર અને વલ્લભાચાર્યની નિકટ દેખાય છે અને આ કથનને પ્રેમાનંદસ્વામી પ્રેમસખી પુરવાર કરે છે હિન્દુ અથવા ગુજરાતી સામગ્રિક ભક્ત કવિઓએ આચાર્યાન્ મામ્ ધિજ્ઞાનોયાત્ એ ભગવદ્ગાને મુખ્ય ગણીને તેને સંપ્રદાયના મુખ્ય આગામીને જ કૃષ્ણ માની તેમનાં ભક્તિભાવે ગાન ગાયા છે પરંતુ આ સંપ્રદાયના બીજા કવિઓ મુકતાનંદ, નિષ્કુલાનંદ, દેવાનંદ અને શ્રદ્ધાનંદમા પ્રેમસખી જોટલી શુદ્ધ ભક્તિની આચ દેખાતી નથી આ કવિઓનું વનણુ સગુણ ઉપાસના કરતા સ્થેજ વધારે નિર્ગુણ ઉપાસના તરફ ઢગે છે, એટલે અહીં આટલો ઉલ્લેખ કરી લેવો આવશ્યક માન્યો છે

એ સમયની ઓકવિઓમાં દીવાળી બાઈ (ઈ. સ. ૧૭૮૧ થી ૧૮૨૫) અને ગવરીબાઈ (ઈ. સ. ૧૭૫૬ થી ૧૭૮૦) માં નિર્ગુણ ઉપાસનાના અંશે દેખાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૦ પછી આપણે વર્તમાન ગુજરાતીના સમય સ્વીકારીએ છીએ. અંગ્રેજો ગુજરાતમાં આવ્યા, અંગ્રેજ સંસ્કાર ગુજરાતમાં પ્રવેશ્યા અને અંગ્રેજ કેવળની વધતી ગઈ તેમ તેમ ધર્મ અને મંપ્રદાયમાં લોકોનો રમ એ છે. થવા માડ્યો. દયારામ સુધી તો ભક્તિધારા સજીવન લાગે છે, પણ નર્મદ પછી એના એટલાં જ્વલંત દર્શન દોલ્લમાં ઘર્ષ પડ્યા છે.

આ નવી અમર, નવા બળો અને નવિ પરિસ્થિતિએ કપીરસંપ્રદાય અને એની શાખાઓ ઉપર પણ અસર કરી છે. નિર્ગુણ ભક્તિના છેલ્લા પ્રતિભાશાળી કવિ તરીકે અભુત બગતને જ ગણવા જોઈએ. આજે તો એક પણ એવા કવિ નથી દેખાતો, કે જેની કવિતામાં નિર્ગુણ કે સગુણ કોઈ પણ ભક્તિનું સ્વરૂપ દેખાતું હોય.

આજે ગુજરાતમાં, કપીર, નિરાત અને બીજાં સામ્પ્રદાયિક મંદિરોમાં પણ જૂની કવિતાઓ જ ગવાય છે. અને આજે તો જીવનસંગ્રામ એટલો મુશ્કેલ અને જટિલ ઘર્ષ પડ્યો છે, નાસ્તિકતા અને વાસ્તવિકતાનું વાતાવરણ એવું બળ પકડતું જાય છે કે ભક્તિ જેવા ટ્રામળ સંવેદનને જાણે અવકાશ જ નથી. છતાં મધ્યયુગથી માંડીને ઠેક વર્તમાન ગર્ભિતના મમય સુધી સગુણ કરતા નિર્ગુણ ભક્તિના કવિઓએ લોકહૃદયમાં વધારે પ્રવેશ મેળવ્યો હતો અને સમાજના નીચલા યોગ્ય ધાર્મિક અને નૈતિક જીવન ધડવામાં નિર્ગુણ ભક્તિના કવિઓએ દત્તિદાસ ન વિસરી શકે એટલો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

परिशिष्ट

कधीरेना रहस्यनाह तथा काव्यप्रतिलाना पद.

१

यवो सभी लहये तर्का नहो गये पाहये प्रमानह
जहु मन आभन धूमना
मेरी तन छीजत नित लह
चिन्तामहि चित नोरियो
ताये कहु न सुख छ
मुनि सभी उपने श्री गति औसी
हरि आये हम पास
सोवत ही न। छया
लगत लये छत्रस
यहु सभी विवम न छीजिये
नय लय सास सरीर
मिदी रहिने जगनाथ सु
यू कहै हास कधीर

२

भाहो आव छमाये गेह रे
दुन छिन दु भिया देह रे
सण मे कहै दुम्हारी नारी
मेमा छहै अटेह रे
मेकमेक छै सेन न सोये
तण लय कैमा नेह रे
हन न आवै निह न आवै
जिह लन धरै न धीर रे
नय कामी केँ काम पियारा
न्यू ध्यासे के नीर रे,

દે મહા ઝોલા પર લપાટી
દરિયાં કદે સુનાઈ રે.
ઐસે હાલ કચ્છીર ભગે દે,
બિન રોજે નિવ નય રે.

૩

વે કિન કળ આવેજે માધ,
ન કારનિ હમ દેહ ધરી દે.
મિલિબો અન લગાઈ
હી નનુ' ને દિવ મિવ ખેલું
તમ મન પ્રાત સમાઈ.
યા કામના કને પરપૂરન
સમગ્ર હી રામ રાઈ
માંદિ હાસી માધી ચાહે
ચિતવત રેની બિલાઈ,
સે-૪ દગારી સિય ભાઈ દે,
નળ સોડ તળ ખાઈ
યદુ અંગદા દાસકી સુનિયે,
તનકી તપતિ જુલાઈ.
કદે કચ્છીર મિલે ને સઈ,
મિલિ કરિ મંગલ ગાઈ.

૪

દુલહની ગાળદુ મંગલ ચાર
હમ ધરિ આયે હો ગાન રામ ભત ર
તન ગત કરિ મં મન ગત કરિ કુ
પંચ તત બરાલી
રામદેવ મોટે પાણુને આવે
મં જીવન મં માલી

સરીર સરોવર બેઠી કરિ હું
 બ્રહ્મા વેદ હથાર,
 રામદેવ સગિ બાંવર લેહું
 ધનિ ધનિ ભાગ હમાર
 સુર તૈલી સું કૌતિગ આથે
 મુનિવર સહસ્ર આઠાસી
 કહે કબીર હમ બ્યાહિ ચલે હેં
 પુરિષ એક અબિનાસી.

૫

હરિ મેરા પીવ માઇ હરિ મેરા પીવ
 હરિ બિન રહિ ન સકે મેરા જીવ,
 હરિ મેરા પીવ મેં હરિ કી બહુરિયા
 રામ બડે મેં છુટક લહુરિયા.
 કિયા રથંગાર મિલન કે તાઈ
 કાહે ન મિલો રામ રામ જુંસાઈ,
 અબાકી બેર મિલન ને પાઈ
 કહે કબીર ભૌબલ નહિં આ આઈ.

૬

કિયો સિંગાર મિલન કે તાઈ
 હરિ ન મિલે જગજીવન મુસાઈ
 હરિ મેરો પિ રહો હરિ કી બહુરિયા
 રામ બડે મેં તનક લહુરિયા.
 ધનિ પિય એકે સંગ બસેરા
 સેન એક પે મિલન દુહેરા
 ધન સુહામિન ને પિય ભાવે
 કહિ કબીર ફિર જનમિ ન આવે

૭

અવધૂત એસા જ્ઞાન વિચારી
 વાથે બધ પુરિષ થે નારી
 નાં હું પરની, નાં હું કવારી
 પૂત જન્યુ ઘી દારી.
 કાલી મૂડ કૌ એક ન છાડયો
 અજ હું અકન કુવારી
 બ્રાહ્મન કે બ્રહ્મનેદી કહિયો
 જ્ઞેમી કે ધરિ ચેલી.
 કલિમા પદિ પદિ બધ દુરકની
 અજ હું ફિરિં અદેલી,
 પીદરિ નજ ન રહું સામુરે
 પુરપદિ અંજિ ન લાડ.
 કદે કચ્છીર મુન હું રે સતો
 અંજ દિ અંજ ન કવાડ.

૮

મેં સાસને પીય મીંદનિ આઈ
 સાંધ સંગ સાધ નહીં પૂગી
 મયો જોળન મુપિના કી નાંઈ
 પંચ જના મિતિ મંડપ છાયો
 તીનિ જનાં મિતિ લગન લિખાઈ.
 સખી સહેલી મંજવ ગાથે
 મુખદ જ માયે હલદ ચદાઈ,
 નાના રંજે ભાવિર ફેરી
 ગાંઠિ જોરિ જોડે પતિતાઈ.
 પૂરિ મુહાગ ભયો જિન દુલ્હા
 ચોક કે રંજિ ધરયો સખી ભાઈ
 અપને પુરિષ મુજ કળદુ ન દેખ્યો
 સતી દોલ સમઝી સમઝાઈ.

કહૈ કખીર હૈ સર રચિ મરિ હૈ
તિરી કન્ત લૈ દૂર બનલ

૯

કળ દેખૂ મેરે રામસનેહી
ન બિન દુખ પાવૈ મેરે દેહી
હું તોરા પથ નિહાવ આમી
કળરે મિલકુગે અતરનમી
જૈસે જલ બિન મીન તતપે
ઐ સૈ હરિ બિન મેરા નિયરા કલપે
નિસદિન હરિ બિન નીદન આવૈ
દરસ પિયાસી રામ કયૌ સચ્ચ પાવૈ
કહૈ કખીર અખ વિલખ ન કીનૈ
અપતો નતિ મોહિ દરસન હીનૈ

૧૦

હજી હો બિલોવની બિલોલ મેરી ખાલ
એસૈ બિલોલ જુનૈસે તત ન જલ
તન કરિ મટકી મનહિ બિલોલ
તા મટકી મેં પાવન સમેલ
પ્રણા મ્યગ્રવા મુવમન નારી
વેગિ બિલોલ કાટી છલિ હારી
કહૈ કખીર ગુજરી જૌરાની,
મટકી રૂઠી નેતિ સમાની

૧૧

બલે નીહો બલે નીહો, બલે નીહો લોગ
તન મન રામ પિયારે ભેગ

મેં બીરી મેરે રામ ભંરતાર
 તો કારનિ રચિ કરો સિંગાર.
 નૈસે હુ ખિયા રજ મલ ધોનૈ
 હર તપ રત સળ નિંદક ખોનૈ.
 નિન્દક મેરે માઝ બાપ,
 જન્મ જન્મ કે કાટે પાપ
 નિન્દક મેરે પ્રાન આધાર,
 બિન બેમારિ ચલાવૈ બાર.
 કાઠે કબીર નિન્દક બલિહારી,
 આપ રહે જન પાર હતારી.

૧૨

ને ચરખા જરિ ભય બદેયા ના મરે,
 મેં કતિ સત હબર ચરખવા નિન જરે.
 બાળા મોર બ્યાહ કરાવ, અચ્છા બરહિં તકાય,
 ને લોં અચ્છા બરન મિલે તો લોં હુમલિ બિહાય.
 પ્રથમેં નચર પદ્મ ચતે પરિ ગૌ સોમ સંતાપ,
 એક અચ્છા હમ હેખા ને બિહિયા બ્યાહલ બાપ.
 સમધી કે પર સમધી આવે, આયે બહુ કે બાવ,
 ગોટે મૂલ્હાં દે દે ચરખા દિયો દિદાય
 હેન સોક મર ભયજે એક ન મરે બદાય,
 ચહ મન રજન કારસૈ ચરખા દિયો દિદાય.
 કહલિ કબીર સુનો લો સતો ચરખા લખે ને કોય
 ચહ ચરખા લખિ પરે તાકો આવમમન ન હોય.

૧૩

પરી સનિ માગે કંત હમારા,
 પીવ ક્યૂં બીરી મિશલિ હમારા.

માસા મંગે રતિ ન દેઈ,
 ધટે મેરા પ્રેમ તો ઠાસનિ લેઈ.
 રાખિ પદાસનિ લરિકા મોરા,
 ને કહ્યું પાઈ સુ આધા તોરા.
 બન બન દૂંદી નેન બરી જોઈ,
 પોવ ન મિલે તો બિલ ખિ કરી રોઈ.
 કહે કબીર યદુ સહજ હમારા,
 બિરહી સુહાગિન કનક પિયારા.

૧૪

હરિ કમ જગ હા કોઠારી લાઈ,
 હરિ કે નિયોગ હૈસે છડે મેરી માઈ.
 કોન પુરિષ કો કાઠી નારી,
 અબિ અંતર દુગ્ધ લેહુ બિચારી.
 કોન પ્રતપ્ત કોકો ખાપ,
 કોન મરે કોન કહે સંતાપ.
 કહે કબીર કમ સોં મન માના
 ગઈ કોઠારી કમ પહિચાના

૧૫

કો બીને પ્રેમ લાગી રી, માઈ કો બીને,
 રામ રસાયન માતે રી, માઈ કો બીને.
 પાઈ પાઈ વ પ્રતિ હાઈ
 પાઈ કી દુરિયા બેચિ ખાઈ રી. માઈ કો બીને.
 એસે પાઈ પર બિધુરાઈ,
 ત્યં રસ આતિ બનાયો રી. માઈ કો બીને.
 નાચે તાના, નાચે બાના
 નાચે કંચ પુરાના રી. માઈ કો બીને.

કર ગદિ જોઠે કપીરા નાચે,
યૂદે કાટ્યા તાનારી. માઈ કા ખીને

૧૧

બહુત દિનન થે મેં પ્રીતમ પાચે,
ભાગ જડે ધર જોઠે આચે,
મંગલચાર માંહિ મન રાખો,
રામ રસાયન રસના ચાખો
મન્દિર માંહિ બધા જનિયાસ,
લે સૂતી અપના પીવ પિયાસ
મેં રતિ રાસી લે નિધિ પાઈ,
હમદિં કહા યહુ તુમદિં બડાઈ
કહે કપીર મેં કહું ન છીન્દા,
અખી સુદામ રામ મોદિં હીન્દા

૧૭

અખ મોદિં લે ચલ નણુદ ક પીર
અપને દેસા,
ઇન પંચન ગિલિ લૂરી હું
કુસંગ આદિ દિ દેસા
ગંગતીર મોરિ ખેની બારી,
જગતીર ખરિદાના
સાતોં નિરહી મેરે નિપજ,
પંચૂં મોર કિસાના,
કહે કપીર યહુ અકથ કથા હું
કહતા કહી ન ભઈ,
સહજ માઈ નિહિ ઉપલે
તે રમિ રહે રામાઈ.

૧૮

મેરે ગમ ઐયા ખીર બિલો દયે,
ગુર મતિ મનુવા અસ્થિર રાખદું.

દન વધિ અમૃત પિઓ ધયે

ગુર હૈ બાણિ બજર કલ છેડી
અમરયા પદ પગાસા,

શક્તિ અધિર નેવડી ભ્રમ ચૂકા,
નિહચવ સિવ ધર વાસા

નિન બિનુ બાણે ધનુષ ચલાવે
ધદું જગ જેખ્યા બાર્ધ,

હદ દિસિ બડી પવન મુનારે,
હોતિ ગદી લિન દાઘ

ભનમન મનુવા કુનિ સમાના,
દુવિધા દુર્મતિ ભાગી

કમુ કમીર અનુભૌ ઇકુ દેખ્યા
રાગનામ લિવ ગાગી

૧૯

હવટિ ભત કુવ દોઢ બિસારી,

સુજ સદજ મહિ જુનત દમારી

હમરા અગગ ગદા ન મોહ

પડિત મુલ્કા છડે દોઢ,

જુનિ જુનિ આપ આપ પહિંગવૈ,

જહ નહીં આપ તર હે ગારૈ

પડિત મુલ્કા ને લિખિ લીયા,

છાડિ ચરે હમ કમ ન લીયા,

રિદે ખવાસુ નિરખિ લે ખીરા

આપુ જોનિ જોનિ ગિલે કબીરા

૨૦

જન્મમરન કા શ્રમ ગયા ગોવિંદ લવ લાગી;
 : જીવન સુત સમાનિયા
 સુર સાખી જાગી
 કાસી તે ધુનિ ઉપજે
 ધુનિ કાસી જાઈ,
 કાસી કુદી પડિતા
 ધુનિ કહાં સમાઈ ?
 ત્રિકુટિ સધિ મેં ચેખિયા
 ઘટહુ ઘટ જાગી,
 એસી જુદી સમાચરી
 ઘટ માલિ તિયાગી.
 આપ આપ તે જાનિયા
 તેજ તેજ સમાના,
 કહુ કષીર અખ જાનિયા
 ગોવિંદ મન માના.

૨૧

ગગન રસાલ જુએ મેરી બાઠી
 સંધિ મહારસ તન પિયા કાઠી.
 વાઠી કહિએ સહજ મતિવારા,
 જીવન રામ-રસ-જ્ઞાન વિચારા.
 સહજ કલાલનિ જે મિલિ આઈ,
 આનંદિ ખાતે અનંદિન જાઈ,
 ચિન્હન ચિત નિરંજન લાયા,
 કહુ કષીર તો અનુભવ પાયા.

૨૨

અળ ન જસુ ઇલિ ગાંધ ઝુસાઈ,
 તેરે જેવગી જરે સયાને હો રામ !
 નગર એઠ ચઢાં છવ ધરમ હતા
 જસે જુ પચ કિસાના,
 નેનૂ નિકટ અવનૂ રસનૂ
 ઇન્દ્રી કલા ન માને હો રામ.
 ગાંધુ ઠાકુર જેત કુનાપે
 કાઠય ખરચ ન પારે
 જરિ જેવરી જેતિ પસારે
 સળ મિલિ મોકો મારે હો રામ,
 જેટા મહતો મિકટ જલાલી,
 સિર હસદમ કા પારે
 જરો દિવાન દાદિ નહિ બાગે
 ઈક બાધે ઇક મારે હો રામ
 ધરમ રાઈ જળ લેખા માગા
 બાધી નિકલી બારી
 પાંચિ કિસાના બાળિ મથે હે
 છવ ધર બાધ્યા પારી હો રામ
 કહે કબીર સુનહુ રે સતો !
 હરિ બાળિ બાધ્યા બેરા
 અબજા બેર બકસિ બદો કો
 સળ ખત કરો નિબેરા

૨૩

અબધૂ મેરા મન મતિવારા,
 હનમતિ ચઢા મનન રસ પીવે ત્રિવાન બધા જાનિયારા
 ઝુડ કરિ ગ્યાન ધ્યાન કર મહુવા
 બવ બાઠી કર બારા

સુખમન નારી સહનિ સમાની
પીવે પીવન હારા.

દોઈ પુડ નેડિ ચિગાઈ બાઢી
ચુયા મહા રસ બારી;
કામ ક્રોધ દોઈ ક્રિયા પહીતા,
છુટિ ગઈ સંસારી.

મુનિ મંડલ મેં મંદલા બાલે
તહાં મેરા મન નાચે;
શ્રવણસાદિ અમૃત ફવ પાયા,
સહનિ સુખમના કાછે.

પૂરા મિલ્યા કપૈ સુખ વપનયો
તન ધી તપતિ જુગનિ,
કહે કપીર લવળ-ધન છુટે
નેતિ હિ નેતિ સમાની.

૧૪

અબધૂ મમનમંડલ ધર ધીને
અમૃત જરે સદા મુખ વપને
બંક નાસિ રસ પીવે.
મૂલ બાંધિ સર મગન સમાના
સુખમન ચોં તન લાગી,
કામ ક્રોધ દોડ બચા પહીતા
તહાં નેગની નગી.

મનવા નઈ દરીબે બેઠા
મગન બચા રસિ લાયા,
કહે કપીર નિય સંસા નાહી
મગદ અનાદદ નગા.

૨૫

કોઇ પીવે રે રસ રામનામકા, જો પીવે સો જોગી રે,
 સંતો ! સેવા કરો રામ કી ઓર ન દૂભ લોગી રે
 યદુ રસ તો સખ ફીકા બચા,
 બહા અગનિ પર જલરી રે,
 ઈશ્વરગીરી પીવન લાગે રામ તની મતવારી રે
 ચન્દ-સૂર દોઈ બાઢી કીન્હી સુખમનિ મિગવા લાગી રે
 અમૃત કૃપી સાચા પુરયા મેરી ત્રિપ્તુ બાગી રે.
 યદુ રસ પીલે ગૂગા મહિલા તાકો કોઈ જુઝે સાર રે
 કહે કબીર મહા રસ મહગા કોઇ પીવેગા હાર રે.

૨૬

દુહાર પનિયાં બરયા ન જઈ
 અધિક ત્રિપા હરિ બિન ન જુગાઈ.
 ઉપર નીર લેજ તલિહારી
 કે સે નીર બદે પનિહારી
 ઉપરથો કૃપ થાટ બયો બારી
 ચઢી નિરાસ પચ પનિહારી
 કુઠ ઉપદેશ બરી લે નીરા
 હરખિ હરખિ પીવે કબીરા

૨૭

લાવો બાળા ! આજિ જલાવો ધરા રે
 તા કારનિ મન મધે પરા રે.

ઈક ડાંધનિ મેરે મનમે જસે રે, નિત લી મેરે જીયકો ડસે રે.
 ના ડાઈન કે લરિકા પાચ રે, નિસ્થિરિન મોહિ નચાવે નાચ રે
 કહે કબીર હું તાકો દાસ ડાંધનિ કે સખ રહે લાસ.

૨૮

રે મન બેઠિ મિતે નિનિ નસી ?
 દિરદે સરોવર હે અનિનાસી
 કાયા મધે કાટિ તિરથ
 કાયા મધે કાસી,
 કાયા મધે કમવાપતિ
 કાયા મધે વૈકુઠનાસી
 ઉભટિ પવન પટ્યકનિવાસી
 તીરથરાજ મગતવાસી
 મગનમડલ રવિ-સસિ દોષ તારા,
 ઉવડી હુન્વી લાખ કિવારા
 નહે કપીર ભયો ઉભિવારા,
 પવ્ય મારિ રઠી નિનારા

૨૯

સરવરતટિ હસની વિસાઈ
 ભુમતિ બિના હરિ નલ પિયા ન ભઈ
 પીયા આદે તો લે ખમ સારી,
 ઉડિ ન સકે દોષ પ્રગ ભારી
 કુલ લિયે કાઠી પનિહારી
 શુભ બિન નીર ભરે કેસે નારી
 કહે કપીર શુભ એક શુધિ જતાઈ
 સહજ સુ ભાઈ મિલે રામરાઈ

૩૦

બોલો ભાઈ રામ શ્રી કૃદાઈ
 હરિ રસ સિવ સનગાદિક માને, પીવત અનહુ ન અપાઈ,

ઇલા પ્યુગલા બાઠી ઢીન્હી બ્રહ્મ અગ્નિ પર ભરી,
 સસિદર ચર દ્વાર દસ મૂંદે, લાગી ભેગ ભુગ તારી
 મતિ મળવાલા પીવે રામરસ, દુભ ન સુઢાઈ,
 હલદી ગંગ નીર બહી આયા અમૃતધાર સુવાઈ
 પંચ જને સો સગ કરિ લીન્હે, ચલત પ્રમારી લાગી,
 પ્રેમ પિયાસે પીવત લાગે સોવત નાગિની ભગી
 સદ્ગુણ સુભિ મે જિનિ રસ આખ્યા, સતગુરુ યે મુખિ પાઈ,
 દાસ કબીર હદિ રસિ માતા કબહુ ઉછડિત બઈ

૩૧

વિષ્ણુધ્યાન સનાન કરિ રે બાહરિ અગ ન ધોઈ રે,
 સાથ જિન સીઝસિ નહી કોઈ જ્ઞાન હૃદે ભઈ રે
 જનલ માહે જીવ રાખે મુખિ નહી સરીર રે,
 અલિ અન્તર બેઠે નહી કોઈ, બાહિર ન્હાવે નીર રે
 નિહકમ નહી જ્ઞાનજલ સુભિ મડલ માહિ રે,
 ઔપૂત ભેગી આતમા કોઈ પેડે સજમિ ન્હાનિ રે,
 ઇલા પ્યુગલા સુખમના પછિમ ગગા બાલિ એ,
 કહે કબીર કુસમલ હડે કોઈ માહિ લો અગ પપાલિ રે

૩૨

સો ભેગી બહે સદ્ગુણ બાધ આકલ પ્રીતિ કી બીજ બાઈ
 સખધ અનાહદ સીંગી નાદ કામ ક્રોધ નિર્ધિયા ન બાદ,
 મન મુદા બહે ગુરુ કી જ્ઞાન, ત્રિકુટ કોટમે ધરત ધ્યાન
 મનહી કરત કી કરે સનાન, ગુરુ કો સખદ લે લે ધરે ધ્યાન,
 કાયા કાસી બોલે વાસ, તહા ભેતિ સરપ લયો પરકાસ
 ગ્યાન મેવહી સદ્ગુણ બાધ બક નાલિ કી રસ આધ,
 ભેગ મૂલ કો રેહ બદ દહિ કબીર ચિર હોઈ કન્દ

૩૩

જગ એ કા સોવના ચોપટ હે ધારા,
 રમ્ય થાજ ગજ પ્રજલે, અરુ લળી વારા
 નિસિ બાસુકી પેડા પડે
 જમકાની શૂટે,
 સૂર ધીર સાથે મને
 સોઈ જન છૂટે
 ચાલી ચાલી મન માહરા
 પૂર પટન ગહિયે
 મિલિયે ત્રિજુવન નાથ સો
 નિરમે હોઈ રહિયે
 અમર નહિ સંસારમે
 ખિનકે નર રેહી
 કહે કપીર બેસાસ સુ
 બાજિ રામ સનેહી

૩૪

રામ બિન તનકી લાપ ન ભઈ,
 જલકી અગિન લીધી અધિનાઈ
 તુમહ જલનિધિ મે જલ કર મીના,
 જલ મે રહો જલહિ બિન ધીના
 તુમહ પિજરા મે સુવના તોરા
 દરસન દેશુ લાગ બડ મોરા
 તુમહ સતગુરુ મે નૌતમ ગેવા
 કહે કપીર રામ રમુ અકેલા

૩૫

રામ બાન અન્ય પાલે લીર,
 જલિ લાગે સો બને પીર

તન મન જોનેં ચોટ ન પાઉ
ઓપદ મૂઝી કદાં ધનિ લાઉ.
એકદિ રૂપ દીસે સળ નારી,
ના જનોં કા પિયદિ પિયારી.
કહે કબીર ન મસ્તક ભાગ
ના જનું કાફં દેહ સુદામ

૩૩

ભંવર હો જમ બેડે આઈ, રૈન મહ કિવસો યસિ જઈ
હવ દહ કાપે બાલા છવ ના જનોં કા કરિ દે પીઠ
કાચે બાસન ટિકે ન પાની, દડિમે હંસ કાયા કુંભિલાની
કામ હડાવત જુલ પિરાની, કહદિ કબીર ચહ કથા સિરાની

૩૪

દેખિ દેખિ નિય અચરજ હોઈ, ચહ પદ બુડે બિરલા કોઈ.
ધરતી હસદિ આકાશે જાય ચિત્તી કે મુખ હસ્તિ સમાય
બિના પવન સો પવંત હો છવ જનુ સળ રહો ચદે.
સૂખે સરવર હો દિલોરા, બિનુ જલ ચકવા કરત કિલોરા.
બેઠા પડિત પદે પુરાન બિન દેખે કા કરત બખાન.
કહદિ કબીર ચહ પદ કો જન સોઈ સંત સદા પરબાન.

૩૫

બેં સખનિ, મેં જીરનિ, મેં હું સળ, મેરી બિલગિ બિલગિ બિલગાઈ દો,
કોઈ કહી કબીર, કોઈ કહી રામરાઈ દો!

ના હમ બાર જટ નાહી હમ, નાં હમરે ચિલકાઈ દો,
પઠરા ન જઈ, અરવા નહીં આંક, સહજિ રહું હરિલાઈ દો
જોડન હમરે એક પછેબરા, લોક જોલેં ઈકતાઈ દો
જુલદે તનિ જુનિ પાન ન પાવક, ફારિ જુની દસ દાઈ દો

ત્રિગુણ રહિત ફક્ત રમિ હમ રાખવ તળ હમરો નાંકે રામ રાઈ હો,
જગ મેં દેખ્યોં જગન દેખે મોહી ધહિ કપીર કછ પાઈ હો.

૩૯

અળમેં જલ્લિ બીરે કેવળ ગઈ ઝી કહાની,
મંઝા ભેતિ રામ પ્રકાસે ગુરગમિ બાણી.
તરવર એક અનંત મૂરતિ સુરતા લેહુ પિંછાણી,
સાખા પડે ફક્ત ફવ નાંહી, તાઝી અમૃત બાણી
પ્રુહપ વાસ બંવરા એક રાતા, બાગ છે લર ધરિયા,
સોવડ મંઝે પવન ઝોરે, આકાસે ફક્ત ફવિયા.
સહજ સમાધિ વિરથ યહુ સીંચા ધરતી જલ હર સોખ્યા,
કહે કપીર તાસ મેં ચેવા જિનિ યહુ તરખર પેખ્યા

૪૦

અવધૂ સો ભેગી ગુર મેરા, ભેયા પડ કા કરે નિબેરા
તરવર એક પડે બિન કાદા, બિન કુલા ફવ લાગા,
સાખાપત્ર કછ નહિ વાકે, અછ જગન ગુર્જ બાગા.
પેર બિન નિરતિ કરાં બિન બાળે જિન્ક્યા હીંણુ ગાવે,
ગાવણુહારે કે ફવ ન રેયા, સતગુર હોઈ લખાવે
પંખી જા બોલ, મીન ના મારણ. કહે કપીર બિચારી,
અપરંપાર પાર પરસોનમ વા મૂરતિ ઝી અવિહારી.

૪૧

અળ ફેં જીચેં કેસે દરસન તોગ, બિન દરસન મન માનેં કર્યોં મેરા ?
હમહિ કુસેવમ કયા દુગ્ધહિ અભનાં, દુહમેં દોઝ કહી કિન રામા ?
દુગ્ધ કહિયત ત્રિગુણ પતિગાન, રનવાંઝિત અળ પુરવન કાન.
કહે કપીર હરિ દરમ દિખાવે, હમરિ ગુણવો કે દુગ્ધ ચતિ આગે.

૪૨

આણગા ન નાનગા, મરૂંઆ ન નિરૂંઆ, ગુર કે સળહમે' રમિ રમિ રહ્ન'ગા.
 આપ કટોરા, આપે ચારી, આપે પુરખા, આપે નારી.
 આપ સદા ફલ આપે નીચુ, આપે મુસલમાન, આપે હિન્દુ.
 આપે મહકહ, આપે નલ, આપે બી'વર, આપે કાલ.
 કહે કબીર હમ નાહી' રે નાહી', ના હમ છવત, ન મુવલે માંહી.

૪૩

અકય કહાની પ્રેમહી કહ કહી ન લઈ,
 ગુજે કેરિ સરકરા બેઠે મુસકાઈ.
 ભો'મ જિના, અરૂ બીજ ખીન તરવર એક લાઈ,
 અનંત ફન પ્રકાસિયા ગુર દિયા બલાર્હ
 મન થિર બેસિ બિચારિયા રામહિ લ્યો લાઈ,
 મુઠી મનમે બિસ્તરી સળ પોથી બાઈ
 કહે કબીર સંકતિ કહ નાહી', ગુર બંધા સહાર્હ,
 આપણુ નાહી મિટ ગઈ, મન મનહિ સમાઈ.

૪૪

લોકા ભનિ ન ભૂલો લાઈ ।
 આલિક અનિક ખવકમે', આલિક સળમટ રહો સમાઈ.
 અવા એકે નર ઉપનાયા, વાણી કેસી નિન્દા.
 તો નૂર ચે સળ બળ દિયા કોન વાલા કોન મન્દા
 તો અવા છી ગતિ નહી નાની ગુરિ ગુઠ હીયા આઠા
 કહે કબીર મે પૂરા પાયા સળ ઘટ સાહિબ દીઠા.

૪૫

હે કાઈ ગુરજાની નગ લલટિ બેઠ બૂઝે,
પાની મેં પાવક બરે, અધદિ આંખન સૂઝે.
ગાઈ તો નાહર આયો, હરિન આયો ચિતા,
કાગ લંગર ફાંદિ કે, બદેર બાન નિતા.
મૂસતો મનર આયો, સ્યાર પાયો સ્વાના,
આદિ કાઈ ઉદેરા નને વાસુ બેરા બાના
એકદિ હાકુર આયો, પાંચ આયો જુવંગા
કહદિ કબીર પુઠાર કે હે દોઝ એકે સંગા.

૪૬

મેં ડારે ડારે નહંગા, તો મેં બહુરિન લીન લિઆઈંગા.
સૂત બહુત કુછ ઘોરા, વાથેં લાઈ લે કંયા ડોરા,
કંયા ડોરા લાગા નખ જુરા મરખુ બી લાયા.
નહાં સૂત કપાસ ન પૂની, તહાં બસે એક મૂની
હસ મૂની સૂચિત લાઈંગા
તો મેં બહુરિ ન લીન લિઆઈંગા.
મેર હંડ ઇક ઇન, તહાં બસે એક રાન,
તિસ રાન સૂંચિત લાઈંગા,
તો મેં બહુરિ ન લીન લિઆઈંગા.
નહાં બહુ હીરા ધન મોલી, તહાં વન લાઈ સે મોલી,
તિસ મોલદિં મોલ મિવાઈંગા,
તો મેં બહુરિ ન લીન લિઆઈંગા.
નહાં હમે સર ન ચન્દા તહાં દેખ્યા એક અનંદા.
હસ આનંદ સૂંચિત લાઈંગા
તો મેં બહુરિ ન લીન લિઆઈંગા.
મૂઝ અંધ એક પાયા, તહાં સિંહ મણેશ્વર રાન,
તિસ મૂવદિં મૂવ મિવાઈંગા
તો મેં બહુરિ ન લીન લિઆઈંગા.

કબીર તાલિબ તોરા, તહાં ગોપાલ હરિ ગુર મોરા
 તહાં હેત હરિ ચિત લાડંગા
 તો મેં બહુરિ ન કોન .લિઆડંગા

૪૭

અળ થટ પ્રમટ બયે રામરાઈ, સોધિ સરીર કંચન કીનાઈ.
 કનક કસોરી જૈસે કસિ લેઈ સુનારા, સોધિ સરીર બયો તન સારા.
 ઉપજત ઉપજત બહુત ઉપાઈ, મન યિર બયો તબે ચિતિ પાઈ.
 બાહર બોજત જનમ મંવાયા, જનમના ધ્યાન થટ હીતર પાયા.
 બિન પરચે તન કંચિ કથીરા, પરચે કંચન બયો કબીરા.

૪૮

હમ સળ માંહિ, સકલ હમ માંહી, હમયે ઓર દુસરા નાંહી
 તીન લોકમેં હમારા પસારા, આવાગમન સળ જિલ હમારા.
 ખટ દશકન કહિયત હમ બેખા, હમહી અતીત રૂપ નહી રેખા.
 હમહીં આપ કબીર કહાવા, હમહીં અપના આપ લખાવા.

૪૯

બહુરિ હમ કાહે કું આવદિગે,
 બિહુરે પંચ તત કી રચના, તબ હમ રામદિં પાવદિંગે.
 પુરવી કા ગુણ પાની સોખ્યા, પાની તેજ મિતાવિદિંગે.
 તેજ પવન મિલિ, પવન સખદ મિલિ, યે કહિ ગાલિ તવાવદિંગે.
 જૈમે હમ લોક વેદ કે બિહુરે સુનદિ ગાંદિ સમાવદિંગે.
 જૈસે જલદિ તરંગ તરંગની, જૈસે રમ રિખતાવદિંગે.
 કહે કબીર આમી સુખસાગર હંસદિ હંસ મિતાવદિંગે.

੫੦

ਇਰਿਆਵ ਭੀ ਲਫ਼ਰ ਇਰਿਆਵ ਲੇਭ, ਇਰਿਆਵ ਐ ਲਫ਼ਰ ਮੇਂ ਬਿਤਰ ਭਾਯਮ
ਫੇਰੇ ਤੇ। ਨੀਰ ਦੇ ਯੇਤੇ, ਤੇ। ਨੀਰ ਦੇ ਕਛੇ, ਦੁਸਰਾ ਕਿਸ ਵਰਥ ਭਾਯਮ ?
ਫੇਰੀ ਨਾਮ ਭੇ ਫੇਰ ਦੇ ਲਫ਼ਰ ਧਰਾ, ਲਫ਼ਰ ਦੇ ਕਛੇ ਕਥਾ ਨੀਰ ਭਾਯਮ ?
ਜੱਤਾ ਹੀ ਫੇਰ, ਸੁਯ ਜੱਤਾ, ਐਰ ਘਰ ਮੇ, ਜਾਨ ਕਰਿ ਦੇਖ ਕਥੀਰ ਗਾਯਮ

੫੧

ਫੇਰੇ ਕਾਭ ਦਿਲ ਫੇਰੇਸਾ ਤੇਰਾ ?

ਪਾਂਸੁਰ ਮਧਕੁਰ ਜਯਕੁਰ ਭੇ ਚਾਹਿਓ ਲਭੀ ਲਾਭਤ ਪਰ ਕਰੈ ਤੇਰਾ
ਅਭਿਲ ਭੀ ਕੁਛਮ ਤੇ ਭਲਮ ਰੋਸਨ ਕਰੈ, ਕਛੇ ਭਰਸਾਨ ਤਯ ਭਾਯ ਭਰੇਰਾ
ਫਿਸਾ ਫੇਰਾਨ ਭੇ ਭਾਰਿ ਭਰਦਨ ਕਰੈ, ਨਕਿਸ ਸੇਰਾਨ ਜਯ ਭਾਯ ਭੇਰਾ
ਭੀਸ ਐ ਕੁਛਕ ਦਿਲ ਕਿਛੇਰ ਲਭੀ ਕਰੈ, ਕੁਛਕ ਕਰਕਿਥਾ ਵਥਾ ਹੀਰ ਫੇਰਾ
ਤਯਤ ਪਰ ਯੇਕਿਓ ਅਭਵ ਭੰਸਾਕੁ ਕਰ, ਫੇਰਾਨ ਐ ਕਿਰੇਤ ਕਾ ਕਰ ਨਿਰੇਸਾ
ਅਯਲ ਸੁਯਾਯ ॥ ਸੁਯਾਯ ਪਛੁੰਧ ਨਹੀ, ਲਭੀ ਫੇਰਾ ਵਥਾਯ ਭੇਰਾ
ਕਛੇ ਕਥੀਰ ਵਥਾ ਚਾਹਿ ਆਯੋ ਅਥਾ, ਫੁਆ ਅਸਵਾਰ ਤਯ ਦਿਯਾ ਫੇਰੇਰਾ

੫੨

ਮਨ ਮਰੇਤ ਫੁਆ ਤਯ ਕਥੀ ਯੋਥੈ ?

ਫੀਰਾ ਪਾਯੋ ਜਾਕ ਅਭਿਆਯੋ, ਯਾਰ ਯਾਰ ਯਾਕੋ ਕਥੋ ਯੋਥੈ ?
ਭਯਭੀ ਥੀ ਜਯ ਅਭੀ ਵਰਾਯੁ ਪੂਰੀ ਲਭ ਤਯ ਕਥੋ ਤੋਥੈ ?
ਸੁਰਤ ਦੁਬਾਰੀ ਲਭ ਮਲਵਾਰੀ, ਮਫਾ ਪੀ ਅਭ ਯਿਨ ਤੋਥੈ
ਫੇਰਾ ਪਾਯੋ ਮਾਨ ਸਰੋਵਰ, ਵਾਯ ਵਥੇਯਾ ਕਥੀ ਭੋਥੈ ?
ਤੇਰਾ ਸਾਫਿਯ ਫੇਰਾ ਅਭਿ, ਯਾਫੇਰ ਨੇਨਾ ਕਥੋ ਯੋਥੈ ?
ਕਛੇ ਕਥੀਰ ਸੁਨੋ ਲਭੀ ਸਾਫਿਯਾ ਸਾਫਿਯ ਮਿਥ ਅਥੇ ਨਿਥ ਯੋਥੈ

૫૩

તોરી ગઢરી મેં લાગે ચોર, બટોલિયા કારે સોવે ?
 પાંચ પચીસ વીન હે ચુરવા, થઈ સખ છીન્ડા સોર,
 બટોલિયા કારે સોવે ?
 ભજ સબેશ બાગ અનેડા, ફિર નહિ લાગે નેર,
 બટોલિયા કારે સોવે ?
 હઠે કબીર સુનો બાઘ સાધો ! ભગત બાગે ચોર
 બટોલિયા કારે સોવે ?

૫૪

પિયા મોરા ભજે મેં કેસે સોધરી ?

પાંચ સખી મેં સમજી સહેલી, હન રમ રગી પિયા રમ ન મિલોરી
 સાસ સયાની, નનદ છોરાની, હન હર હરી પિય સાર ન ભનીરી
 દ્રાઈસ ઉપર સેજ બિછાની, થઈ ન સજી મારી લાજ લજનીરી
 રાતરિવસ મોહિ દુઝા મારે, મેં ન મુતા રચિ રહિ સખ ભરીરી
 હઠે કબીર મુઠ્ઠ સખી સયાની ! બિન સવચર પિય મિલે ન મિલનીરી

૫૫

મેં અબિયા અનસાની હો, પિય સેજ ચોર
 ખલ પકરિ પતંગ અસડોલે બોલે મધુરી બાની
 કુલની સેજ બિછાજ ને રાખ્યો પિયા બિના કુચિલવાની
 ધીરે પાંચ ધરો પલગા પર, ભગત નનદ જિઠાની,
 હઠે કબીર સુનો બાઘ સાધો ! લોક લાજ બિલ છની

૫૧

નેહરવા હમકા નહિ ભાવે

સાંધી નખરી પરમ અતિ સુંદર, જઈ કોઈ જાય ન આવે,
આંધ સુરજ જઈ પવન ન પાની, મે મહેસ પહુચાવે ?
દરદ વડ સાંધકો સુનાવે.

આગે ચલો પંચ નાઈ સહે, પીછે દોસ લગાવે,
કેલિ વિધિ સુસરે જઈ મોરી સજની । બિરહા જોર જતાવે
વિધે ગસ નાય નચાવે

ખિન સતગુરુ અપનો નહિ કોઈ, જો વહ શહ બતાવે,
કહત કબીર સુનો બાઈ સાગો । સુપને ન પ્રીત પાવે,
તપન વહ જિમ કી જુઝાવે

૫૭

પિય હંચી રે અટરિયા તોરી કેળન ચરી

હંચી અટરિયા, જરહ કિનરિયા, લગી નામ કી ડોરિયા
આંધ સુરજ સમ દિવના બરત હે, તા બિચ બૂલી ડગરિયા
પાંચ પચાસ તીન પર બનિયા મનુઆ હે ચૌધરિયા
મુશી હે કોલવાસ જ્ઞાન કો, અહુ કિસિ લગી બળરિયા,
આંધ મરાતિબ, દસ દરવાજો, નો મેં લગી કિબરિયા
ખિરકી બેઠ તોરી ચિતવન લાગી, ઉપરાં ઝાંપ હોપનિયા,
કહત કબીર સુનો બાઈ સાધો । શુર અજન બસદરિયા

૫૮

ધૂંધટ કા પટ ખોલ રે, તોમ ખોલ નિશ્ચે
પટ ઘટ ગે વોલિ સાંધ રમતા, કહુડ વચન મન જોવરે
ધન જોખનકા ગર્વ ન કીજે જુઠા પચરખ જોવ રે
સુત મહવમેં રિયા ન બાર લે આસા સે મતદોબરે

૫૩

તોરી ગંઠરી મેં લાગે ચોર, બટાહિયા કારે સોવે ?
 પાંચ પચીસ તીન હે ચુરવા, ચહ સળ કીન્હા સોર,
 બટાહિયા કારે સોવે ?
 જશુ સળેરા બાર અનેકા, ફિર નહિ લાગે ભેર,
 બટાહિયા કારે સોવે ?
 કહે કબીર સુનો બાઈ સાધો ! જગત કીન્હે ચોર
 બટાહિયા કારે સોવે ?

૫૪

પિયા મોશ જાગે મેં કેસે સોઈરી ?

પાંચ સખી મેં રે સંગકી સહેલી, હન રંગ રંગી પિયા રંગ ન મિલોરી
 સાસ સયાની, નનદ દોરાની, હન ડર ડરી પિય સાર ન જાનીરી.
 દ્રાઈસ ઉપર સેજ બિછાની, ચહ ન સડીં મારી લાજ લજનીરી
 રાતદિવસ મોહિ કૂકા મારે, મેં ન સુતા રચિ રહિ સંગ જરરી
 કહે કબીર સુનું સખી સયાની ! બિન સતગુર પિય મિલે ન મિલાનીરી.

૫૫

થે અંખિયાં અવસાની હો, પિય સેજ થયો
 ખંભ પકરિ પતંગ અસરોલે જોલે મધુરી બાની
 કુલની સેજ બિછાય જે સખી પિયા બિના કુન્દિયાની.
 ધીરે પાંચ ધરો પલંગા પર, જગત નનદ જિહાની,
 કહે કબીર સુનો બાઈ સાધો ! લોક લાજ બિલ કાની

૫૩

નેહરવા હમકા નહિ ભાવે

સાંધીની નગરી પરમ અતિ સુંદર. જાહં કોઇ નય ન આવે,
ચાંદ સુરજ જાહં પવન ન પાની, કો મદિસ પહુચાવે ?
દરદ ચહ સાંધી સુનાવે.

આગે ચલેાં પંચ નાહં સહે, પીછે દોસ લગાવે,
કેહિ બિધિ સુસરે જાહં ? મોરી સજની । બિરહા નેર જનાવે
વિધે રસ નાચ નચાવે

બિન સતગુરુ આપનો નહિં કોઇ, ને ચહ રાહ બતાવે,
કહન કળીર સુનો બાઈ સાધો । મુપને ન પ્રીત પાવે,
તપન ચહ નિમ કી બુઝાવે

૫૪

પિય હયા રે બઠરિયા તોરી કેળન ચવી

હંચી બઠરિયા, જરદ કિનરિયા, લગી નામ કી ડોગિયા
ચાંદ સુરજ સમ દિયના બસત હે, તા બિચ બૂલી ડગરિયા
પાંચ પચીસ તીન પર બનિયા મનુઆ હે ચોપરિયા
મુશી હે કોતવાવ જ્ઞાન કો, ચહુ દિસિ લગી બજરિયા,
આઠ મરાતિજ, દસ દરવાજે, નો મેં લગી કિબરિયા
બિરહી કોઠ ગોરી ચિતવન લાગી, લપરાં જાંપ જોપનિયા,
કહત કળીર સુનો બાઈ સાધો । ગુરુ ચમન બલહરિયા.

૫૮

ધૂધટ કા પટ ખોલ રે, તોકો પીવ મિલેજ
ધટ ધટ મેં વોહિ સાંધ રમતા, કહુકે વચન મન બેલરે
ધન જોખનકા ગર્વ ન પ્રીતે મુઠા પચરજે ચોવ રે
સુજ રહવમેં દિયા ન ક હે - - - - -

ਨੇਗ ਯੁਗਤ ਸੇ ਰੰਗ ਮਛਵਰੇ, ਧਿਧ ਪਾਏ ਅਨਮੋਧ ਦੇ.
 ਕਛ ਕਘੀਰ ਆਨੰਦ ਕਥੇ ਛੇ ਆਨੰਦ ਅਨਛਡ ਟੋਧ ਦੇ.

੫੯

ਨੈਛਰ ਮੇਂ ਫਾਗ ਲਗਾਧ ਆਖ ਧੁਨਰੀ

ਓ ਰੰਮਰੇਯਾ ਕੇ ਅਰਮ ਨ ਜਨੇ, ਨਛਿ ਮਿਲੇ ਧੋਯਿਯਾ ਕਵਨ ਕਰੇ ਟਯਰੀ ?
 ਟਨ ਕੇ ਕੁੰਡੀ, ਜ਼ਾਨ ਸਭਫਨ ਸਾਧੁਨ ਮਛਗ ਯਿਕਾਧ ਧਾ ਨਗਰੀ
 ਪਛਿਰਿ ਆਫਿ ਕੇ ਧਰੀ ਸੁਸੁਰਿਯਾ, ਜੋਧਾ ਕੇ ਲੋਗ ਕਛੇ ਯਤੀ ਕੁਛਰੀ
 ਕਛਤ ਕਘੀਰ ਸੁਨੋ ਕਾਥੀ ਸਾਧੋ । ਜਿਨ ਸਤਗੁਰ ਕਘਛਿ ਨਛਿ ਸੁਖਰੀ

੬੦

ਮੋਰੀ ਧੁਨਰੀ ਮੇਂ ਪਰ ਗਯੋ ਫਾਗ ਧਿਧਾ ।

ਪੰਥ ਟੱਟ ਕੇ ਯਨੀ ਧੁਨਰਿਯਾ, ਸੋਰਛ ਸੇ ਯਫ ਲਾਗੇ ਲਿਧਾ
 ਧਛ ਧੁਨਰੀ ਮੋਰੇ ਮੇਕੇ ਤੇ ਆਖ, ਸੁਸੁਰੇ ਮੇਂ ਮਧੁਯਾ ਮਿਧ ਲਿਧਾ.
 ਮਲਿ ਮਧਿ ਧੋਧ ਫਾਗ ਨ ਛੁਟੇ, ਜ਼ਾਨ ਕੇ ਸਾਧੁਨ ਲਾਧ ਧਿਧਾ ।
 ਕਛਤ ਕਘੀਰ ਫਾਗ ਟਯ ਛੁਟਿ ਛੇ ਨਯ, ਸਾਧਯ ਅਪਨਾਧ ਲਿਧਾ.

੬੧

ਸਤਗੁਰ ਛੇਂ ਰੰਮਰੇਯ ਧੁਨਰ ਮੋਰੀ ਰੰਗ ਟਾਰੀ
 ਰਥਾਛੀ ਰੰਗ ਛੁਡਾਧ ਕੇ ਰੇ ਫਿਧੋ ਮਛਛਾ ਰੰਗ,
 ਧੋਧੇ ਸੇ ਛੁਟੇ ਨਛੀਂ ਦੇ, ਫਿਨ ਫਿਨ ਛੋਟ ਸੁਰੰਗ
 ਕਾਧ ਕੇ ਕੁੰਡ, ਨੇਛ ਕੇ ਨਥ ਮੇਂ, ਮਿਧ ਰੰਗ ਛੁਛੋਰ,
 ਅਥਛੀ ਧਾਸ ਲਗਾਧ ਕੇ ਦੇ, ਯੂਯ ਰੰਗੀ ਅਛੋਰ
 ਸਤਗੁਰ ਮੇ ਧੁਨਰੀ ਰੰਗੀ ਦੇ, ਸਤਗੁਰ ਅਧਰਸੁਨਨ,
 ਅਯ ਕਛ ਟਨ ਪਰਵਾਰ ਛੁੰ ਦੇ, ਟਨ ਮਨ ਧਨ ਆ ਮਾਨ
 ਕਛ ਕਘੀਰ ਰੰਮਰੇਯ ਗੁਰ ਦੇ, ਧੁਯ ਪਰ ਛੁਯੇ ਫਧਾਧ
 ਸੀਤਧ ਧੁਨਰੀ ਆਫ ਕੇ ਦੇ ਕਾਥੀ ਛੋ ਮਯਨ ਨਿਛਾਧ

६२

जीनी जीनी जीनी यहरिया,

काहेका ताना काहे के भरनी, कौन तारसे जीनी यहरिया.
 छगडा पिंजवा नाना भरनी, सुधमन तारसे जीनी यहरिया
 आठ कमवद्वर यरभा ठोवै, पांय तत्त गुन जीनी यहरिया
 साँछके सिधत भास दस नागे, ठाक ठाक के जीनी यहरिया
 सो यादर सुर नर मुनि ओढी, ओढी के मैवी जीनी यहरिया
 दास कपीर नतन से ओढी, नयां की त्यां धरि हिनी यहरिया

६३

मेा के कहीं दूँटे जन्हे, मे तो तरे पास मे'
 ना मे' जकरी, ना मे' जेरी, ना मे' छरी गंदास मे',
 नही' आव मे', नही' पोछमे', ना डूरी ना भास मे'
 ना मे' देवल, ना मे' मसजिद, ना काहे कैदास मे'.
 ना तो कौनों किया कम मे नही' जेय बैराग मे'.
 आछ होय दूर ते भिवि हों पवभरती तवास मे'.
 मे' तो रबों सहर के बाहर मेरी पुरी भवास मे'.
 कहे कपीर सुनो बाछ साधो ! सभ साँसोही साँस मे'.

